

CAHANGİR HÜSEYN ƏFŞAR

AZƏRBAYCAN NADİR
ƏFŞAR DÖVLƏTİ

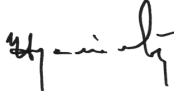
*(Nadir şahın 325 və Əfşar
dövlətinin 280 illiyinə həsr edilir)*

Ali Sovetin sabiq deputatı (1991-1995), II çağırış Milli Məclisin üzvü (2000-2005), istifadə olan polis polkovniki, hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor, Qarabağ müharibəsi veteranı Cahangir Hüseyn oğlu Hüseynov 1971-ci ildən hüquq sahəsində əmək fəaliyyətinə başlamış və fasiləsiz olaraq uzun illər daxili işlər orqanlarında çalışmışdır. Ağdaş, Biləsuvar, Abşeron və Sabirabad rayonlarında polis rəisi işləmişdir. 2006-cı ildən 2011-ci ilə qədər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutunda elmi işlər üzrə direktor müavini və elmi şuranın sədri olmuşdur. Elmi rəhbər olaraq hüquq sahəsində onlarla kadrlar yetişdirmişdir. Bir sıra monoqrafiyaların, elmi məqalələrin və kitabların müəllifi və redaktoru olmuşdur. 2012-ci ildə «Mənim xidməti və siyasi fəaliyyətim» («Ömürdən anlar») adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

* * *

Hörmətli oxucum! Bu tarixi əsərimi xoş təəssüratlarla qəbul etməyinizi, oxuyub arzu və təkliflərinizi Cahangir Hüseynov.com saytına göndərə bilərsiniz. Qabaqcadan sizə öz təşəkkürümü bildirirəm.

Hörmətlə: Cahangir Hüseynov

Bakı şəhəri, 2014-cü il

CAHANGİR HÜSEYN ƏFŞAR

**AZƏRBAYCAN NADİR
ƏFŞAR DÖVLƏTİ**

*(Nadir şahın 325 və Əfşar
dövlətinin 280 illiyinə həsr edilir)*

Bakı – 2014

Rəyçilər: **Xəlil Köçərli,**
tarix elmləri doktoru, professor
Şahin Fərzəliyev,
tarix elmləri doktoru, professor
Qasım Hacıyev,
tarix elmləri doktoru
Rəsul Hüseynli,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Xüsusi redaktoru və
ön sözün müəllifi: **İlham Həsənov,**
tarix elmləri doktoru
Ədəbi redaktor: **Mustafa Çəmənli**

Cahangir Hüseyn Əfşar.
Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti.
Bakı, 2014, 256 səh.

Hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Cahangir Hüseyn Əfşar «Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti» kitabında Şərqi sonuncu fatehi Nadir şah Əfşarın həyatı, Azərbaycanın və İranın böyük bir hissəsini işğal etmiş osmanlılara və əfqanlara qarşı apardığı müharibələri, nəhayət, şahlıq taxtına oturması və s. əməli fəaliyyətini çoxsaylı tarixi faktlar əsasında araşdıraraq oxuculara çatdırmışdır.

Müəllif bu dəyərli kitabda Azərbaycan Əfşar dövlətinin əsasını qoymuş Nadir şah Əfşarın şəxsi həyatını, bir dövlət adamı olaraq xarici və daxili siyasətini, sərkərdəlik məharətini, hərbi yürüşlərini, ordu quruculuğunu, hərbi-dəniz donanması yaratmaq təşəbbüsünü, müsəlman-türk dünyasını parçalayan, zəiflədən şiə-sünni məzhəblərinin aradan qaldırılması yolunda göstərdiyi fədakarlıqları azərbaycançılığı, türk dövlətlərinin və imperiyalarının 4 min illik tarixi mənbələr əsasında qələmə alaraq Şərqi bu sonuncu fatehinin tarixdəki yerini və rolunu olduğu kimi yazmağa cəhd göstərmişdir.

ULU TARİXƏ SÖYKƏNƏN ÖMÜR

Mən Cahangir Hüseynovu XX əsrdə respublikamızın adlı-sanlı şöhrətli hakimlərindən olan mərhum Hüseyn Hüseynovun oğlu kimi tanıyırdım. Belə ki, universitet təhsili alıb, 1980-ci illərdə təyinatla İsmayıllı rayonuna göndəriləndə həyati problemlərin həll olunmasında Hüseyn Hüseynov hakim kimi mənə çox böyük köməklik göstərmişdi. Bu cəhətdə insanın təmənnaşız qayğısı mənim yaddaşıma mütləq bir həqiqət kimi həkk olunmuşdur. Sonralar Hüseyn Hüseynovun adına və məramına olan doğmalığ duyğusu məni Cahangir Hüseynovla da görüşdürdü. May ayında böyük bir insanın şəxsiyyəti dayanan bu görüş tədricən bizim mənəvi birliyə – dostluğumuza çevrildi. Bax belə bir məhrəm münasibətlər fonunda mən hələ 2003-cü ildə Hüseyn Hüseynovun «Qalxın! Məhkəmə gəlir» xatirə kitabını oxumuşdum. Kitab 2007-ci ildə haqqa qovuşmuş fenomenal bir iradə sahibinin ömür salnaməsi kimi mənə böyük zövq vermişdir.

2012-ci ilin yazında Cahangir Hüseynov mənə öz xatirələrini yazdığını və bu xatirələrini atasının adını çəkdiyim xatirəsi ilə birlikdə nəşr etdirmək istədiyini bildirdi və materiallarla mənim də tanış olmağımı istədi. Hüseyn müəllimin xatirəsindən əlavə C.Hüseynovun «Mənim xidməti və siyasi fəaliyyətim» adlı xatirəsinin yer aldığı bu əlyazma vətənpərvər millət vəkili, cəsur polis polkovniki, analitik düşüncəli bir alim kimi C.Hüseynovun layiqli obrazını bir daha mənə təqdim etmiş oldu. Məntiqi olaraq, bir-birini tamamlamaqla qanun qoruyan atanın və qanun yazan oğulun bu xatirələri mənə o qədər məftun etdi ki, hətta xırdaca bir son söz yazmaqla xatirələrə münasibətini bildirməli oldum. Həmin son sözdə Cahangir müəllimin xatirələrində yer alan belə bir məsələyə də toxunmuşdum ki, Əfşarlardan olan və şəcərəsi birbaşa Nadir şah Əfşara gedib çıxan bu etnogenetik rabitəsini aşkara çıxarmaq üçün araşdırmalar aparılmasını vacib bildim.

2014-cü ilin fevral ayında Cahangir müəllim mənimlə görüşmək istədiyini bildirdi. Bu dəfə o mənə uzun illərin axtarışından sonra başa çatdırırdığı tədqiqat əsərini verib tanış olub redaktə etməyimi xahiş etdi.

Material Nadir şah Əfşar dövlətinin qısa tarixi barəsində idi. Mən bütün tarixi-ideoloji təhdidlərə baxmayaraq, öyrənmişdim ki, Nadir şah, sözün mütləq mənasında, fenomenal hərbi dühası və siyasi bəsirəti olan bir şəxsiyyətdir. O, Asiyanın dünyaya sığışdırılıla bilməyən son fateh oğludur. Ağılı və emosionallığını fəaliyyətində üzvi bir vəhdətdə təsbit etməyi bacarmış, xüsusi bir mahiyyətlə tarixdə zühur etmiş təkrarsız bir enerji sahibi olmuş sərkərdədir. Mən ayrılıqda Nadir şah Əfşara tay tutula biləcək bir fateh, fəvqəladə dühası olan bir hərbiçi tanımırdım. Nadir şahı təqdir etmək, vəsf etmək onu layiq olduğu ünvanı endirmək cəhdi qədər çətin bir iş idi. Ona görə Cahangir müəllimin yazısı mənə çox maraqlı göründü. Əvvəlcə mənə belə bir qənaət yarandı ki, tarixçi olmayan bir şəxs Nadir şah haqqında yeni, cəlbədicə bir söz deməsi çətin bir işdir.

Elə ilk səhifələrindən mənəim düşüncəmi alt-üst edən materialları, demək olar ki, birnəfəsə oxudum və gördüm ki, bu Nadir şahın tarixinə tamamilə yeni münasibətdir. Cahangir Hüseynov tədqiqatında göstərdi ki, Nadir şah fəvqəladə hərbi düha sahibi olmaqla yanaşı, həm də böyük ədalət və həqiqət carçısı idi.

Məsələnin qoyuluşunun əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, müəllif öz ömür salnaməsinin fonunda Nadir şahın şəccərəsinin bir nümayəndəsi kimi yanaşır.

Çoxsaylı tədqiqat əsərlərini və tarixi mənbələri araşdıran Cahangir Hüseynov belə bir doğru nəticəyə gəlir ki, Nadir şah sadəcə onun ulu əcdadı kimi deyil, Azərbaycan dövlətçiliyinin tərcümanlarından biri kimi məhz Azərbaycanda öyrənilməyə və təbliğ edilməyə layiqdir. Təəssüf hissi ilə qeyd olunur ki, Avropa və Asiya ölkələrinin müəllifləri Nadir şahın haqqında intensiv elmi tədqiqatlar aparsalar da, təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda belə tədqiqatlar yox dərəcəsidir.

Tarixdən bilirik ki, Nadir Əfşarların Qırıqlı boyundan idi. Həmin dövrün hərəkət xəttini sinxron mənbələrinə əsasən Cahangir Hüseynov səbirlə izləyə bilmiş və özünəqədərki təkamül yolunu uğurla üzə çıxara bilmişdir. Bir oxucu kimi mənə razı salan odur ki, Nadir şahın səlnaməçisi Məhəmməd Kazım Mərvinin «Aləm Ara-ye Naderi» adlı 3 cildlik kitabından, həmçinin Bazenin, Lokkartın əsərlərindən çıxarılmış Nadir şahın nəsil şəccərəsi hissəsində Nadir şahın 15 oğul törəməsi olduğu bildirilir, lakin həmin əsərlərdə onun 13-nün adı çəkilir. Həmin adı çəkilməyənlərin atası,

Nadirin kiçik oğlu İmamqulu Mirzənin oğlu Hüseynqulu və İmamqulu Cahangir Hüseynovun ulu babaları kimi faktların və elmi məntiqin gücü ilə təqdim olunur.

Mənə belə gəlir ki, ruhi əzəməti, hərbi şöhrəti və genişmiqyaslı quruculuq qüdrəti ilə tarixin fəvqünə qalxmış Nadir fenomeni Cahangir Hüseynov tərəfindən çox obyektiv elmi əsaslarla işıqlandırılmışdır. Bu mənada, dərin məzmunlu bu araşdırmanı Nadirin tarixi reabilitasiyasının istinad nöqtəsi də hesab etmək olar.

Ümumiyyətlə, materiallardan görünməklə yanaşı, Cahangir Hüseynovla söhbətlərimdən də hiss etdim ki, o, respublikamızda olan çoxsaylı ədəbiyyatı araşdırmaqla kifayətlənməmiş, hətta mövzuya dərindən nüfuz etmək üçün son iki ili Türkiyə Cümhuriyyətində yaşamaqla orada Nadir şah Əfşarla bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparmışdır.

Materialda diqqəti, xüsusilə cəlb edən cəhətlərdən biri də Nadirin dini islahat cəhdlərinə münasibətlə bağlıdır. Dövlətin dayağı kimi dini birlik etnik-milli birlikdən öndə gəlirdi. Ona görə də türk xalqlarını bir-birinə qarşı qoymamaqla onlarda siyasi pərakəndəliyin və hərbi qarşıdurmanın qarşısını almaq üçün Cəfəri məzhəbini qəbul etməklə Nadir ortodoks şii-likdən əl çəkdiyini bildirmişdir. Mətnə müəllif Osmanlı sultanına Nadirin bu məzmununda göndərdiyi məktubu xatırladır: «Siz Cəfəri məzhəbini qəbul etsəniz, mənim hakimiyyətimdə olan bütün ərazilərimi Osmanlıya qataram».

Ümumiyyətlə, Nadir İslam dünyasını birləşdirmək, Turan imperiyasını yaratmaq arzusunda olan bir mübariz fəteh olmuşdur. Onun bu yöndə apardığı saysız-hesabsız müharibələr orta əsrlər İslam və Turan dünyasında ən böyük fəthlik zirvəsi idi. Təəssüflər olsun ki, ona qarşı olan onlarla sui-qəsdin nəticəsi olaraq əvvəlcə oğlu Rzaqulunun kor edilməsi, sonra isə onun həyatına qəsd olunması bu mübarizəni başa çatdırmağa imkan vermədi.

Həm də bu bəraətləndirici yanaşma bir neçə minilliklər ərzində «İran» adlı məmləkətdə dövlət qurmuş və onları idarə etmiş türk əsilli bütün hökmdarlara da şamil oluna bilər.

Cahangir Hüseynov qısaca olaraq Nadirin hərbi yürüşlərinə nəzər salır və heç yerdə ifadə olunmayan belə bir nöqtəyi-nəzər irəli sürür ki, Nadirin yürüşlərinin hamısının motivində ədaləti bərpa etmək niyyəti (öz dövlətinin

torpaqlarını işğalçılardan azad etmək) dayanmışdır. Hətta Hindistan yürüşü də (1739) qiyamçı-dağıdıcı əfqanların orada sığınacaq tapması ilə əlaqədar idi. Belə bir doğru qənaət Nadir şəxsiyyətinə yeni bir rəkrusdan baxışı ifadə etməklə bir türk kimi məndə də qürur hissi doğurdu.

Nadirin şəxsi keyfiyyətlərinə, zövqünə, zahiri görkəminə, daşdığı mərzələrə (xəstəliklərə), ailə-məişət davranışlarına da Cahangir müəllim mənbələrin verdiyi məlumatlara görə aydınlıq gətirir və bildirir ki, Nadirin bəzi şəxsi keyfiyyət göstəriciləri onun nəslinin nümayəndələrində olmuşdur. Bir insan kimi Nadir tez soyuyan hirsə malik idi, o, sözübütövlüyün və mərdliyin timsalı idi.

Cahangir Hüseynov toponomik ədəbiyyatda mənası izah edilməyən «Xına dərəsi», «Xılxına», «Şahzadə bulağı» toponimlərini də maraqlı məntiqlə izah edərək bildirir ki, Nadirin Gürcüstan yürüşündə yolüstü keçdiyi həmin yerdə insanlar onu bayram ovqatı ilə əlləri xınalı qarşıladığına, «Şahzadə bulağı» hidronimi isə Nadirin həmin ərazidə yaşamış törəmələrinin şərəfinə belə adlandırılmışdır.

Cahangir müəllimin nəsil-şəcərəsinin doğulduğu ərazinin də daxil olduğu yerləri vaxtilə idarə edən Zülqədərlərlə (onlar Azərbaycanda çox qədim və tanınmış tayfalardan biridir) – Nadirin regiona gəlmiş törəmələri ilə «Qaçqılar» nəslindəki isti münasibət də Cahangir müəllimə xas olan şirin bir hekayət dili ilə oxuculara çatdırılır.

Cahangir Hüseyn Əfşar öz nəslinin keçdiyi yolu araşdırmaq məqsədi güdsə də, milli qeyrətlə aşılannmış, zəngin faktiki materiala əsaslanan sanballı bir tarixi əsər ərsəyə gətirmişdir. Həmçinin Nadir şahın azərbaycançılığı əsərdə xüsusi bir yer tutur. Müəllif həmçinin türk dövlətlərinin tarixinə ekskurs bir səyahət etmiş, əcdadlarımızın türkün əzəmətli dörd min illik tarixini oxuculara qısa da olsa çatdırma bilməmişdir.

Nadir şahın şəcərəsinin araşdırılmasında və tanındılmasında xüsusi bir əmək və yenilik vardır.

Mən son olaraq bir məsələyə ayrıca diqqət ayırmaq istəyirəm. Belə ki, Cahangir müəllim çox ləyaqətli, şərəfli, məzmunlu bir həyat yolu keçmişdir. Dünyada şəhdi-bal şirinliyi də, zəhrimar acılığı da onun həyatında olmuşdur. Respublikanın keçən əsrin 80-ci illərində ən gənc polis rəisi, polkovniki, millət vəkili, hüquqşünas alimi olmaqla yanaşı, kimsənin çəkə bilmədiyi fəlakətə də düşər olmuşdur. Mən Cahangir Hüseynovun

xatirələrini oxuyarkən bir daha yaddaşıma keçən əsrin 90-cı illərində cinayətkar-manyakların hücumuna məruz qalaraq, bədəninin sağlamlığını və ciyərparəsi övladını itirmiş olan hadisələri bir daha xatırladım. Həmin illərdə müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş respublikamızın başı üzərini qara buludlar almışdı. Bir tərəfdən erməni qəsbkarları torpağımızın xeyli hissəsini işğal etmiş, bir tərəfdən də respublikanın cənub, şimal, qərb bölgələrində separatçılar respublikamızı bir daha dağıtmaq, parçalamaq niyyətinə düşmüşdülər. Belə bir şəraitdə Azərbaycan Ali Sovetinin deputatı olan Cahangir Hüseynov Parlamentdə Azərbaycanın dağılmaqdan xilas olması üçün 1992-ci il fövqəladə mart sessiyasında «Birləşməsək, xalq bizi bağışlamaz» tezi ilə çıxış etmiş, xalq birliyə çağırmış, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsini ilk dəfə Parlamentdə o, qaldırmışdı. Sonrakı Ali Sovet və Milli Məclis fəaliyyətində də Cahangir Hüseynov öz çıxışları ilə bizim gözüümüzün qarşısında bu gün də qalmaqdadır. 1994-cü il yenidən hakimiyyətə gəlmək, Azərbaycanı dağıtmaq istəyən separatçı qüvvələr həmin illərdə Abşeron Rayon Polis Şöbəsinin rəisi işləyən Cahangir Hüseynova bağ evində sui-qəsd etdilər. O, ağır xəsarət alsada, Allah-taala onu qoruyub saxladı, lakin cinayətkarlar onun ailə üzvlərinə yenidən silahlı hücumda keçib, onun ciyərparəsi oğlu Hüseyni və yaxın qohumlarını qətlə yetirdilər.

Mən Hüseyn Hüseynovun xatirələrindən öyrənmişəm ki, o İçərişəhərdə Azər deyə əzizlədiyi nəvəsi Hüseynin şərafinə «Azəriyə» adlı bir abidə ucaltmışdır. Cahangir müəllim nəsil tarixinə işıq salan bu maraqlı tədqiqat ilə öz xatirələrini bir əbədiyyət abidəsi kimi oğlu Hüseyn Cahangir oğlunun xatirəsinə ithaf etmişdir.

Nəticə həyatın sərt tələbindən irəli gəlir. Böyük yolun yolçuları qazandıqlarının və itirdiklərinin fərqi olurlar. Çünki onlar həm də yolu qət etməyi son məqsəd bilən böyük iradə sahibidirlər.

Cahangir müəllimə millətin, dövlətimizin naminə göstərdiyi fəaliyyətində uğurlar arzusu ilə:

İlham HƏSƏNOV,
tarix elmləri doktoru
mart, 2014-cü il

*5 avqust 1994-cü
ildə cinayətkar
manyakların gülləsinə
tuş gəlmiş oğlum Hüseynin
(Azərin) əziz xatirəsinə
ithaf edirəm.*

(1981-1994)

GİRİŞ

Şərqi sonuncu əzəmətli fatehi kimi yaddaşlarda qalan Nadir şah mövzusu kifayət qədər maraqlı bir mövzudur. Bu da təsadüfi deyil. Çünki Nadir şah, doğrudan da, istər Azərbaycan tarixinin, istərsə də Şərqi tarixinin əvəzedilməz simalarından biridir. Bu əvəzedilməzlik onun son dərəcə parlaq hərbi istedadından, qibte ediləcək fatehliyindən, unikal siyasi karyerasından irəli gəlir. Nadir şahın həyat yolunda bir əzəmət vardır. Onun adı gələndə insanın gözü qarşısında onun məğlubedilməzlik simvolu olan qoşunlarının cəngavərliyi canlanır, at belində Şərqi baş-ayaq edən ata-babalarımızın qəhrəmanlıqları yada düşür. Bunlar isə Nadir şahın bugünkü xələflərində bir ıftixar yaratmaya bilməz. Ona görə ki, tarixinə, elinə bağlı olan hər bir şəxsə Nadir şahın tarixinə güclü bir maraq vardır.

Doğrudur, son zamanlar Nadir şahın həyatına olan maraq bir sıra əsərlərin üzə çıxması ilə nəticələnmişdir. Amma görülən bu işləri Nadir şahın şəxsiyyəti qarşısında, yəqin ki, yetərli saymaq olmaz. Xüsusilə Nadir şahı öz yetirməsi sayan bir xalq üçün yalnız bir neçə əsəri ortaya qoymaqla kifayətlənməyi qaneədicilik hesab etmək olmaz. Azərbaycan xalqının tarixində qürur mənbəyi olan tarixi şəxsiyyətlərimiz çoxdur. Onların Azərbaycan xalqına mənsubluğunun başlıca örnəklərindən biri də heç şübhəsiz ki, bu şəxsiyyətlərin Azərbaycanda öyrənilməsinin genişləndirilməsi ola bilər.

Belə şəxsiyyətlərin öyrənmə mərkəzi məhz Azərbaycan olmalıdır. Belə tarixi şəxsiyyətlərimizi öyrənmək istəyən hər hansı bir tədqiqatçı Azərbaycana deyil, başqa bir ölkəyə üz tutacaqsa həmin şəxsiyyətin Azərbaycan xalqına mənsubluğu haqqındakı iddiamız da yetərli ola bilməz. Nadir şah Əfşar da belə şəxsiyyətlərdəndir. Nadir şahın Azərbaycanda öyrənilməsinin mərkəzləşdirilməsi onun azərbaycanlılaşdırılmasının və ona olan mənəvi haqqın ödənilməsinin ən yaxşı yollarından biri olardı.

Nadir şahın unikal şəxsiyyət olması xalqımızın dəyərli ziyalılarının və tanınmış elm adamlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Baxmayaraq ki, çar Rusiyası və Sovet imperiyası Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmış, onun ən böyük şəxsiyyətlərini tarixdən silməyə çalışmışlar. Hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının tanınmış ictimai-siyasi xadimi Nəriman Nərimanov «Nadir şah» adlı dram yazmış və bu əsərdə Nadir şahın şəxsiyyətinin müəyyən məqamlarına işıq tutmağa çalışmışdır. Azərbaycan xalqının tanınmış xeyriyyəçisi olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev də Nadir şahın şəxsiyyətinə özünəməxsus xüsusi ehtiramla yanaşmışdır. Onun evinin divarlarında Nadir şahın əksi asılmışdı. Həmin əks indi də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix muzeyində saxlanılmaqdadır.

Azərbaycanın geniş dairələrinə Nadir şahın adı həm də Azərbaycan professional musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin məşhur «O olmasın, bu olsun» operettasının personajının dili ilə xatırlanmaqdadır. Bu operettanın qəhrəmanı Məşədi İbadın «Mən Tarixi-Nadiri yarısına qədər oxumuşam» ifadəsi indi bütün xalqın dilində zərbi-məsəl kimi işlədilir. Yeri gəlmişkən bu ifadəyə müəyyən aydınlıq gətirilməsi yaxşı olardı. Elm aləmində «Tarixi-Nadir» – Nadirin tarixi kimi tanınan iki sanballı mənbə mövcuddur. Biri Məhəmməd Kazım Mərvinin üç cildə olan «Aləm Arayə Nadiri», digəri isə Mirzə Mehdi xan Astrabadinin «Tarix-e cahanqoşayə Nader-i» əsəridir. Bu əsərlər kifayət qədər ciddi və sanballı bir əsərdir və Məşədi İbad təfəkküründə olan şəxslərin bu kitabları oxuması elə də inandırıcı görünmür. Heç şübhəsiz ki, bu kitablar həmin dövrdə savadlı və bilikli şəxslərin sevdiyi bir kitab olub və «Məşədi İbad» da özünü həmin savadlı şəxslərə oxşatmaq üçün «Tarixi-Nadirin» adını çəkmişdir. Adıçəkilən bu mənbə hələ o vaxtlardan Azərbaycan ictimaiyyətinə bəlli olsa da, təəssüf ki, onun geniş kütlə içərisində ictimailəşməsi, tədqiqi üçün hələlik əməli bir iş görülməmişdir. Çox təəssüflər olsun ki, hər iki əsər o dövrdən

bu günə qədər fars dilindən tərcümə edilməmişdir. Sovet dövründə isə bu iş, əslində, mümkün deyildi. Nadir şahın həyatının lazımı şəkildə öyrənilməməsinin nəticəsidir ki, hazırda da Nadir şah xatırlananda daha çox onun ailə faciəsi yada düşür. Bu tarix özü də kifayət qədər maraq doğuran bir tarixdir. Amma Nadir şahı tarixin əzəmətli şəxsiyyətinə çevirən onun ailədaxili yaşantıları deyildir. Dünyanın çoxsaylı hökmdarlarının tarixində onların yaxınlarına qarşı qəddarlığı ilə rastlaşmaq mümkündür. Lakin onlar Şərqi tarixində Nadir şahın yüksəldiyi səviyyəyə yüksələ bilməmişlər. Nadir şahı Şərqi böyük şəxsiyyətinə çevirən məziyyətlər onun dünya hərbi tarixinin əzəmətli fəndlərindən biri olması, sərkərdəlik istedadı, duyumu və bacarığı olmuşdur. Bu istedadın bənzərsiz məqamları bu gün də insanı heyranə salır və bununla da onun şəxsiyyətinə təbii bir maraq doğurur.

Azərbaycanın müstəqilliyi və bütövlüyü, azadlığı uğrunda mübarizə tarixində Tomiris, VII əsrdə Cavanşir, IX əsrdə Babək, XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətai, XVIII əsrdə Nadir şah Əfşar və XX əsrdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dövrü xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu tarixi şəxsiyyətlərdən biri Şərqi böyük sərkərdəsi, yadelli təcavüzkarları İran və Azərbaycandan qovub çıxaran, şərqi Hindistan, Əfqanıstan, indiki Pakistan, Özbəkistan, Türkiyə və Amudəriyəyə qədər, şimaldan Dağıstana, şimal-qərbdən Gürcüstan, indiki Ermənistan, cənubdan Fars, Oman körfəzinin ətrafı, İraq, Suriyanın bir hissəsi, indiki Türkiyənin şərqi hissəsinə qədər böyük ərazidə (təxminən 5,5 mln. kv. km.) öz hakimiyyətini möhkəmləndirən, bütün ömrünü ölkənin müdafiəsində, at üstündə keçirən böyük qəhrəman Nadir şahdır. Təəssüf ki, Nadir şah öz xalqına gərəyincə tanınılmamışdır. Dünya tarixçiləri Nadir şahı Makedoniyalı İsgəndər, Teymurləng, Napoleon Bonapart kimi böyük fəndlərlə müqayisə edirlər. Onun haqqında onlarla əsərlər və məqalələr xarici ölkələrdə nəşr olunmuşdur. Nadir şah tarixinin hər vərəqəsi Azərbaycanın fəxridir. Onun apardığı yüz iyirmidən artıq müharibənin çoxu işğalçılara qarşı aparılmış müharibələrdir. O, vətəni xarici işğalçılardan və onu daxildən parçalamaq istəyən xainlərdən qəhrəmanlıqla qorumuşdur. Nadir şah bilmirdi ki, ölkəyə hücum edən xarici işğalçılarla vuruşsun, yoxsa daxildəki vətən xainlərinə qarşı mübarizə aparsın. Hərtərəfli çətinliklərə baxmayaraq, bu misilsiz sərkərdə öz polad iradəsi, cəsarəti, mətanəti, ağıllı tədbirləri, hədsiz rəşadəti və şücaəti ilə qarşıya çıxan çətinlikləri mərdliklə aradan qaldıraraq, daxili və xarici düşmənləri

lərin öhdəsindən uğurla gəlirdi. Onun ordusunda polad intizam və ciddi qayda-qanunlar var idi. 230 ildən artıq İranda hökmranlıq edən Səfəvilər sülaləsinin sonlarında dağılmaqda olan Səfəvilər dövlətini Nadir şah yenidən bərpa edib, Əfşar dövlətini yaratdı. Bütün xarici işğalçıları qovub, ölkədən çıxartdı. Daxili qiyamçıları aradan götürüb, qüdrətli bir imperiya yaratdı. Dövlətin ərazisini iki dəfədən artıq genişləndirdi. Təəssüf ki, Nadir şahdan sonra Azərbaycanın bütövlüyünü qorumaq mümkün olmadı. Hələ XVIII əsrin əvvəllərində Nadir şahın dövründə ruslar iki dəfə Dərbəndi, Bakını tutub, Gilana, Rəştə qədər zəbt etmişdilər. Lakin Nadir onlara elə cavab vermişdi ki, Nadirdən sonra 70 ilə yaxın rus qoşunları Azərbaycana girməyə cəsarət etməmişdilər. Yalnız ruslar XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın quzey hissəsini Nadir şah Əfşar dövründən sonra xanlıqlara parçalanmış hissəsini işğal etdilər və o gündən də Azərbaycan iki hissəyə parçalandı.

Məndə belə bir marağın daha da güclənməsinə impuls verən amillərdən biri də akademik Ramiz Mehdiyevin Şah İsmayıl haqqında yazmış olduğu dərin məzmunlu məqaləsi oldu. Elmdə baş alıb gedən yalançı normativlərin əleyhinə çıxan hörmətli akademik göstərir ki, «bütün ziddiyyətləri ilə yanaşı, Şah İsmayıl öz zəmanəsinin övladı olmaqla onun fəvqünə qalxmağı bacarmış, rəsmi olaraq azərbaycançılıq missiyasının əsasını qoymuşdur».¹ Məqalədə tarixi şəxsiyyətlərə yanaşmağın konkret program-platformasını ifadə olunmuşdur.

Baxmayaraq ki, Nadir şah haqqında da onun böyük şəxsiyyətini aşağılayan söhbətlər Sovet dönəmində baş alıb getmişdir. Sovet-rus tarixçilərinin belə fikirlər söyləmələri Nadir şahın rus imperiyasının Qafqazda apardığı siyasətin qarşısını alan böyük bir fəth və onları Azərbaycanın şərq hissəsindən və Şimali Qafqazdan qovub çıxarmış bir şəxsiyyət olduğuna görə və hətta I Pyotrın və xələflərinin Nadir şah dövründə Qafqaza daxil ola bilməmələrindən irəli gəlirdi. Amma qəlbi mənsub olduğu soyun tarixini öyrənmək eşqi ilə çırpınan bir övlad kimi əlim yetən ən müxtəlif mənbələrə və tarixi, bədii-publisistik aspektdə yazılmış əsərlərə də dərinləndirən nüfuz etdikdən sonra Nadiri Allah yolunda çarpışan əsl ədalət

¹Ramiz Mehdiyev. «Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi ünsiyyət kimi». 2013-cü ildə müvafiq saytda yerləşdirilmişdir.

müəssəməsi və islamçılığın, türkçülüyn, azərbaycançılığın birliyi üçün çalışan bir fateh kimi kəşf etdim. Cinayətin cəzasız, İlahinin əməllərinin mükafatsız qoymadığının fərqi nə vardı. Bərbad olmuş Səfəvi xanədanının ərazilərini həmin coğrafi hədudlar daxilində bərpa etməsi, Əfşar dövlətinin ərazisini 5,5 mln.kv.km-dək artırma bilməsi və Azərbaycan xalqının siyasi etnik birliyini bir daha yarada bilməsi, dini islahat cəhdləri duyğularımı ehtizaza gətirdi.

Lakin mən öz işimi soy-kökümün tarixi əzəmətindən öyünməklə bitirmək istəmədim və Nadirin yaratmış olduğu Əfşar dövlətinin qısa mövcudluq fəaliyyətini və Nadirin faciəli ölümündən sonra onun nəhəng dövlətinin tarixi taleyini öz avtobioqrafik əsərimin preambulasına daxil etməyi özümə borc bildim. Ona görə ki, elmi-texniki inkişaf sarıdan bəşəriyyət nə qədər inkişaf etsə də, Nadir şah Əfşarın ruhu, siyasi və hərbi əzəmətini öyrənmək zərurəti heç vaxt aradan qalxmayacaqdır.

Belə bir maraq bizdə də vardır. Xüsusilə əcdadlarımızın Nadir şahə olan nəsil bağılığı tərəfimizdən bu böyük şəxsiyyətin həyatına olan haqlı marağı daha da artırmışdır. Ona görə Nadir şah barəsində yazılmış və yenice çapdan çıxmış əsərləri çox yaxından izləyirik. Bu əsərlərin hər birinin öz maraqlı cəhətləri vardır və hər bir əsərdən yeni bir məlumat əxz etmək mümkündür. Həmin əsərlərdən alınan təəssüratlar mənə də Nadir şah haqqında öz düşüncələrimi qələmə almağa təşviq etdi. Nəticədə bu əsərim ortaya çıxdı. Məqsəd daha geniş oxucu kütləsi üçün maraq doğura biləcək XVIII əsrin birinci yarısında Əfşar dövlətinin yaranması, dövrü və süqutunu, Nadir şah Əfşar dövlətinin qısa salnaməsini və Nadirin azərbaycançılığını bildirəcək bir kitabı ortaya qoymaqdır.

Mən həm də bu xatirələrin ulu əcdadımıza olan ehtiramımızın əlaməti kimi qəbul edilməsini istədim. «Mənim xidməti və siyasi fəaliyyətim» adlı xatirələrim və atam Hüseyn Hüseynovun «Qalxın! Məhkəmə gəlir» memuarı ilə birlikdə «Ömürdən anlar» adı ilə 2012-ci ildə çap edilmişdir. Həmin əsərlərdə XX əsrin 30-cu illərindən XXI əsrin birinci on illiyinə qədər respublikamızda gedən ictimai-siyasi proseslərə, sovet üsul idarəsinə, məhkəmə sisteminə, daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinə, XII çağırış Ali Sovetin (1991-1995-ci illər) fəaliyyətinə, Sovetlər birliyinin dağılmasına, Dağlıq Qarabağda gedən proseslərə, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışına, II çağırış Milli Məclisin (2000-2005-ci illər) fəaliyyətinə və s. toxunulmuş və həmçinin

nəsil-şəcərəmiz haqqında qısa da olsa məlumat verilmişdir.

Bu elmi-populyar əsərimi isə yazmaqda məqsədim Asiyanın sonuncu fatehi, məğlubedilməz sərkərdəsi – Azərbaycan (İran) Nadir şah Əfşar imperiyasının banisi Nadir şah Əfşarın dövlətinin və həyatının salnaməsinin bəzi zəruri məqamlarını təqdim etməkdir. Bu əsərin ərsəyə gəlməsində tarix elminə olan marağımdan, uzun illər oxuduğum kitablardan, bir sıra tarixi mənbələrdən, apardığım tədqiqatlardan və nəsil-şəcərəmə aid olan söhbətlərə istinad edərək bəhrələnmişəm. Bu araşdırmanı aparmaq, atam Hüseyn Hüseynovun da çox böyük bir arzusu idi. (Hətta onun 1952-1957-ci illərdə BDU-nun tarix fakültəsində oxuyub ikinci təhsil almasında da məqsədi bu tarixi araşdırmaq olmuşdur). Lakin Sovet dövrünün təhdidləri bunu araşdırmağa ona imkan verməmişdir. Mən son illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında elmi fəaliyyətlə məşğul olmaqla tarixi sənədləri, materialları, Türkiyə və İran İslam respublikalarında intensiv axtarışlarımı davam etdirib, sonda bu əsərimi ərsəyə gətirə bildim. Əsəri yazmaqda məqsədim heç də Nadir şahın nəslinin davamçısı olmaq iddiası ilə bağlı deyil. Bir azərbaycanlı kimi Azərbaycan dövlətinin həqiqi tarixini açmaq və belə bir dahi şəxsiyyəti və onun qurduğu Əfşar dövlətinin əzəmətini göstərməkdir.

Nəticədə Nadir şahın soy-kökü, şəxsi keyfiyyətləri, keçirdiyi hərbi yürüşləri və döyüşləri, Muğan qurultayı, dini islahatları, diplomatik əlaqələri, ordusu, azərbaycançılığı, şəcərəsi və ən başlıcası 5,5 mln. kv. km-ə yaxın ərazidə qurduğu nəhəng Azərbaycan (İran) Nadir şah Əfşar dövlətinin (1732-1802-ci illər) tarixini elmi-populyar tərzdə işıqlandırmıqdır.

Nadir şah haqqında dünya tarixçiləri tərəfindən Avropa və Asiyada XVIII-XX əsrlərdə dəfələrlə ingilis, fransız, alman, holland, rus, fars, hind, gürcü, erməni və s. dillərdə yüzlərlə tarixi elmi əsər yazılsa da, təəssüflər olsun ki, onun doğma Vətəni Azərbaycan Respublikasında heç bir tarixi-elmi, elmi-publisistik monoqrafik əsər bu günə qədər nəşr edilməmişdir.

Bu il Nadir şahın anadan olmasının 325 (1689-2014), gələn il isə Nadir şah Əfşar dövlətinin yaranmasının 280 (1735/36-2015) illiyi tamam olur. Onun əziz xatirəsini və qurduğu dövlətin əzəmətini yad etməklə, əsərimi möhtərəm oxucularımın mühakiməsinə təqdim edirəm...

I FƏSİL

TARİXÇİLƏR NADİR ŞAH HAQQINDA

1.1. Nadir şahın tarixinə bir baxış

Qeyd edildiyi kimi, kifayət qədər maraqlı şəxsiyyət olması etibarilə Nadir şah çoxlu sayda tarixçilərin diqqətini özünə cəlb etmiş və onların araşdırmalarının mövzusu olmuşdur. Həmin araşdırmalarda müxtəlif fikirlərlə, müxtəlif yanaşmalarla rastlaşmaq mümkündür. Bu araşdırmalara dövrün və mühitin təsiri öz izlərini buraxmışdır. Məsələn, Sovet dövründə Nadir şah haqqında yazılan əsərlərdə heç şübhəsiz ki, sovet totalitar ideologiyasının çərçivəsindən çıxmaq mümkün olmamışdır. Bu əsərlərə, ilk növbədə, sinfi mübarizə mövqeyindən yanaşılmışdır və Nadir şahın dövrünə, onun fəaliyyətinə də sinfi mübarizə mövqeyindən qiymət verilmişdir. Belə bir mövqe isə Nadir şahın şəxsiyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Ona görə belə əsərlərdə Nadirin Səfəvi sərhədlərinin bərpası üçün apardığı mübarizə, onun Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatındakı rolu, Nadir şahın dinə münasibəti və s. məsələlər haqqında lazımi təsəvvür əldə etmək mümkün deyildir.

Bunlar isə Nadir şahın yaratdığı Əfşarlar dövlətinin tarixi, Nadir şahın faciəli şəkildə qətlə yetirilməsindən sonra onun yaratdığı dövlətin taleyi barədə daha doğru məlumatların ümumiləşdirilməsi bizdə haqlı bir maraq yaratdı. Şübhə etmirik ki, bəşəriyyət elmi-texniki sahədə nə qədər inkişaf etsə də, Nadir şahın şəxsiyyətinə maraq qalmaqda davam edəcəkdir.

Məlumdur ki, 1722-ci ildə Səfəvilərin şahı olan Sultan Hüseynin hakimiyyəti illərində əfqan qiyamının qalxması və Səfəvi qüvvələrinin əfqanlar tərəfindən məğlub edilməsi Səfəvi hakimiyyətində mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyət yaratdı. Tarixi mənbələrin göstərdiyi kimi, hakimiyyət məsuliyyətsizliyi və səbatsızlığı nəticəsində Səfəvi dövlətinin tərkibində olan Cənubi Qafqazın şərq hissəsi, yəni Dərbənd, Bakı, Salyan, Gilan Rusiyanın, Cənubi Qafqazın və bütünlüklə ölkənin qərb hissəsi Osmanlı dövlətinin, İsfahan və mərkəzi vilayətlər gilzayı əfqanlarının, Herat və

ətrafı əbdalı əfqanlarının, Səfəvilərin dini dayağı olan Xorasan vilayəti Məlik Mahmudun, Kelat və Əbivərd Nadirin, Fars körfəzi sahilləri ərəb şeyxlərinin, Mazandaran və Asdrabad isə qacarların əlinə keçdi. Belə bir mürəkkəb tarixi şəraitdə Nadir II Şah Təhmasiblə birləşib Səfəvilərin itməkdə olan qüdrətini yenidən özlərinə qaytardı, böyük tarixi olan bir dövlətin məhv olmasının qarşısını aldı. İşğal olunmuş ərəzilərin geri qaytarılması məhz Nadir şah Əfşarın adı ilə bağlıdır və XVIII əsrdə Səfəvilər dövlətinin dağılmasının qarşısını da məhz Nadir şah almışdır.

Ərazilərin geri qaytarılmasını təmin edən Nadir ölkənin real olaraq hakiminə çevrildi. Nadir Əfşar itirilmiş ərəzilərin hamısını, o cümlədən Azərbaycan ərəzisini öz dönməz iradəsi və misilsiz hərbi istedadı ilə başdan-başa ələ keçirdi. Beləliklə, Azərbaycanda da Nadirin hakimiyyət dövrü başladı.

Nadir gücünə və hərbi istedadına güvənən bir şəxsiyyət olmaqla yanaşı, həm də təəssübkeş bir türk oğlu idi. O özündən əvvəlki türkdilli şahların hakimiyyətinə yaxşı bələd idi və öz fəaliyyəti ilə ululardan miras qalmış ərəzilərin hamısını geri qaytara bildi. Nəticədə doğma Azərbaycan da Nadirin yaratdığı nəhəng dövlətin tərkibinə daxil olmaqla onun nüvəsini təşkil etdi.

Məlumdur ki, şimalda Dərbənd, cənubda Zəncana qədər olan məkanda yerləşən Azərbaycan olduqca zəngin, çoxəsrlik tarixə malik olan bir ölkədir. Bu ölkənin, doğma Azərbaycanımızın tarixinin qaranlıq qalmış və təhrif edilmiş səhifələrini işıqlandırmaq tədqiqatçılar qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir. Dərindən və obyektiv tədqiq olunmasının zəruri olduğu tarixi dövrlərdən biri də Nadirin dövrüdür (1722-1747).

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, XVIII əsrin II rübündə Səfəvilər dövləti dağılmış, Azərbaycan türkü, Əfşar tayfasından olan Nadir öz hərbiçiləri ilə imperiyanı bərpa etmişdi. Nadirin şəcərəsini və onun yaratdığı dövlətin tərkibində Azərbaycanın da iqtisadi və siyasi durumunu ətraflı işıqlandırmaq həm elmi, həm də siyasi cəhətdən aktualdır. Çünki Nadir Səfəvilərdən sonra mükəmməl bir hakimiyyət fonunda Azərbaycan türklərinin siyasi, ən başlıcası isə etnik konsolidasiyasını – birliyini yarada bilmişdi.

Azərbaycanın yenidən müstəqilliyini bərpa edib inamla bu yolda irəlilədiyi bir zamanda dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi üçün dövlətçilik tarixinin və ənənələrinin öyrənilməsinin böyük faydası ola bilər.

Dövlətçilik tariximizdə isə Nadir şah Əfşarın özünəməxsus yeri var. Buna görə də Şimali Qafqazdan Fars körfəzinə, Urmiya gölündən Hindistana kimi, Əfqanıstanı, Türküstanı və Amudəryaya qədər ərazini əhatə etmiş Nadir şah Əfşar imperiyasının tarixinin öyrənilməsi mühüm elmi-tarixi aktualıq kəsb edir.

Nadir şah Əfşar dövlətinin tarixini öyrənməyin daha bir elmi aktuallığı da bununla izah oluna bilər ki, uzun müddət totalitar sovet rejimi dövründə bu məşhur sərkərdə və dövlət xadimi yad, hətta Azərbaycan xalqının qəddar düşməni kimi qələmə verilmiş, onun yaratdığı dövlətin tarixi, demək olar ki, öyrənilməmiş, yaxud da qərəzli şəkildə öyrənilmişdir. Bu gün Nadir şah Əfşarın mənşəyi və tarix meydanında yüksəlişi, eləcə də Nadirin özünün məhz Şimali Azərbaycanda – Muğanda (indiki Suqovuşanda) şah seçilməsinə nail olması, Nadir şah tərəfindən Azərbaycanda yürüdülmən daxili siyasətə sovet ideologiyasından fərqli olaraq, yeni müstəvidən yanaşmaq və yeni-yeni mətləbləri ortaya çıxarmağın zəruriliyini ortaya qoyur.

Qədim zamanlardan bəri məğrurluğu, igidliyi, qorxubilməzliyi ilə seçilən Azərbaycan türkləri öz dövlətçiliyini qorumaq üçün daim qonşu dövlətlərlə mübarizə aparmışlar. Bir sıra hallarda güclü dövlətlər tərəfindən məğlub edilərək torpaqları istila edilsə belə, yenə də silahı yerə qoymamış və mübarizəni üsyanlar və müxtəlif azadlıq hərəkatları formasında davam etdirmişlər. Nadir dövrü də bu baxımdan istisna təşkil etmir.

Nadir şah Əfşarın yaratdığı dövlətin (tərkibinə qatılmış olan), Azərbaycanın bu dövətdə yerini və oynadığı rolunu, həmçinin bu dövərdə Azərbaycanda baş verən hadisələri lazımi şəkildə öyrənmədən ölkəmizin XVIII əsrin I yarısının tarixi haqqında bitkin və obyektiv təsəvvür yaratmaq mümkün deyildir. Göstərilən dövrün tarixinin öyrənilməsinin çox mühüm elmi və siyasi cəhətdən aktual xarakter daşması bir də onunla izah oluna bilər ki, bu sahədə mənfur qonşular tərəfindən görülmən işlərə cavab olan sanballı araşdırmalar aparılmalıdır. Məsələn, erməni tarixçilərinin 1963-cü ildə «Ermənistan Nadir şahın hakimiyyəti altında» (bu faktla ermənilər özləri bir daha təsdiq edirlər ki, onlar həmişə Azərbaycan dövlətinin tərkibində yaşamışlar) adlı kitab nəşr etmələrinə baxmayaraq, Əfşar dövlətinin böyük bir hissəsini əhatə edən Azərbaycanın o dövərdəki sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətini bütövlükdə özündə əks etdirmiş olan elmi əsərlər son vaxtlaradək yazılmamışdır. Analoji mövzunu Azərbaycan kontekstində

Milli Elmlər Akademiyasının elmi işçisi Elnur Hüseynov işləmiş və 2009-cu ildə onu namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etmişdir.¹

Belə bir əsərin yazılması elmi və siyasi əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, tarixi düşmənlərimizin qeyri-elmi iddialarına da cavab ola bilər. Məhz bunu nəzərə alaraq mən, təqdim edilən dissertasiyadan həmin boşluğu aradan qaldırmaq üçün istifadə etmişəm.

Bununla belə, E.Hüseynov Nadirin dahi bir hərbcisi və siyasi xadim obrazını yaratmaq istəsə də, bəzi köhnə stereotiplərdən yaxa qurtara bilməmiş, Nadirin böyük şəxsiyyətini təhrif edən bəzi yanlış məlumatları təkrar etmişdir. Mən mövzunun belə ənənəvi təkrarlanmalarından yaxa qurtarmaq üçün bir daha Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun, Gürcüstan EA-nın, İstanbul və Tehran universitetlərinin arxivlərinin materiallarından və internet saytlarından istifadə etmişəm.

Nadir şah Əfşar və onun yaratdığı dövlət həmişə tarixçilərin maraq dairəsində olduğundan bu bərədə Nadirin müasirlərindən tutmuş indinin özünə qədər əsərlər yazılıb və bundan sonra da yazılacaqdır. Nadirin şahlıq etdiyi XVIII əsrdə yazılan əsərlər, hadisələrin birbaşa şahidləri tərəfindən və ya şahidlərin dilindən yazıldığından ilkin mənbələrdir. Bunlardan fərqli olaraq, XIX əsrdə yazılan əsərləri tədqiqat əsərləri kimi qiymətləndirmək mümkündür. Ancaq bunların Nadir şah Əfşarın hökmranlıq etdiyi dövrdən çox da uzaq olmayan bir vaxtda yazıldığı, həmçinin bu əsərlər yazılarkən bizə qədər gəlib çatmamış bir sıra mənbələrdən istifadə edildiyi üzündən bu əsərlər həm də mənbə xarakteri daşıyır.

Nadir şah Əfşar dövlətinin bu və ya digər tərəfləri bir sıra tarixçilərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Nadir şahla bağlı yazılanları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

XVIII-XIX əsrlərdə yazılmış tarixi materiallar (mənbələr).

Sovet dövrü tarixçilərinin əsərləri.

Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə yazılmış əsərlər (elmi və ya bədii).

Xarici müəlliflər tərəfindən nəşr olunmuş əsərlər və məqalələr (İngiltərə, Fransa, Almaniya, İran, Türkiyə, Hindistan və s.).

¹Hüseynov E.İ. «Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə». Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya. Bakı, 2009.

Belə ki, XX əsrin 20-30-cu illərində azsaylı elmi-tədqiqat əsərlərində və ümumiləşdirici əsərlərdə problem bütövlükdə tədqiq olunmamış və onun yalnız ayrı-ayrı sahələrinə dair müəyyən fikirlər verilmişdir. Ancaq XX əsrin 40-cı illərindən etibarən Nadirin Azərbaycanda hakimiyyəti ilə bağlı birbaşa əlaqəsi olan elmi əsərlər meydana çıxmışdı. Bunların içərisindən də birinci olaraq V.N.Leviatovun monoqrafiyasını¹ qeyd etmək lazımdır. Belə ki, adıçəkilən müəllifin yazdığı monoqrafiyanın IV fəslində «Azərbaycan Nadir şahın dövründə» adlansa da, burada verilən məlumatlar, əsasən, konsept xarakteri daşıyır və Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda baş verən bir çox hadisələrdən söhbət açılmır və ya ətraflı bəhs olunmur. Bununla yanaşı, 1948-ci ildə V.N.Leviatovun bu dövrü ayrıca fəsilə işıqlandırmağa təşəbbüs göstərməsini Nadir şahın hakimiyyəti dövründəki Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi sahəsində ilk addımlardan biri kimi dəyərləndirmək olar.

Tanınmış sovet tarixçisi İ.P.Petruşevskinin əsəri Azərbaycanın böyük bir tarixi dövrdə (XVI-XIX əsrlər) sosial- iqtisadi durumunu işıqlandırmaq baxımından olduqca qiymətlidir. Əsər böyük bir dövrü əhatə etsə də, bununla belə, məhz bu əsərdə ilk dəfə olaraq regionda yığılan vergi növlərinə diqqət yetirilmiş və xarakterizə edilmişdir ki, bu zaman Nadir şahın hakimiyyəti dövrü də diqqətdən kənar qalmamışdı.

Nadir şahla bağlı daha bir əsər isə M.P.Arunova və K.Z.Aşrafyanın «Nadir şah Əfşar dövləti»² adlı əsəridir. Bu monoqrafiya Nadir şah Əfşarın yaratdığı dövlət haqqında yazılan əsərlərdən biridir. Ümumilikdə əsər XVIII əsrin əvvəlindən – Səfəvi dövlətinin süquta uğradığı dövrdən başlayaraq, 1747-ci ildə Nadirin qətlə yetirilməsinə qədər baş verən hadisələrdən bəhs edir. Ancaq, yəqin ki, etnik mənsubiyyətləri üzündən müəlliflər Əfşar dövlətinin əsas ərazilərindən biri olan Azərbaycana çox az diqqət yetirmiş və ölkəmizdə baş verən bir çox hadisələrə (Nadir şah Əfşarın Şimali Azərbaycana hərbi yürüşü və onun Muğan çölündə keçirdiyi qurultayı, 1734-cü il Astara və Car-Balakən, həmçinin III Sam Mirzə üsyanları və s.) toxunmamışlar. Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfdən bu əsər tam sinfi mövqedən yazılıb və bu əsərdə Nadir şah dövlətinin despotluğu və bu

¹Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.

²Арунова М.Р. Ашрафян К.З. Государства Надир шаха Афшара. Москва, 1958.

despotluğa qarşı kəndli kütlələrinin sinfi mübarizəyə qalxması baxışları daha qabarıq şəkildə verilmişdir. Nadir şahın sərkərdəlik istedadı və bu istedadı sahəsində böyük bir imperiyanı qura bilmək bacarığı haqqında isə kitabda söhbət açılmamışdır.

Xüsusi diqqət yetirmək istədiyimiz əsərlərdən biri də L.X.Ter-Mkr-tiçyanın irəlində adını qeyd etdiyimiz ¹ əsəridir. Belə ki, Nadirin hakimiyyəti dövründəki ermənilərə dair bir şey uydura bilməyən müəllif əsərində (əgər əsər demək mümkünsə) XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində ermənilərlə əlaqəli olan hadisələrə böyük yer ayırmış, daha sonra Nadirin atdığı addımlarla bağlı bir çox xülasə xarakterli məlumatlar verərək, yalnız əsərinin sonuna yaxın yazır: «İndi də... Ermənistanı nisbətə Nadir şahın siyasətinə ətraflı nəzər salmaq».² Bildirək ki, ədəbiyyat siyahısı, isim və coğrafi adlar göstəricisi də daxil olmaqla 84 səhifədən ibarət olan bu əsərin yalnız 10-12 səhifəsi kitabın mövzusunə uyğundur. Belə ki, daim Azərbaycan torpaqlarına göz dikən mənfur qonşularımızdan olan müəllif Ermənistanı fərqli olaraq, uzun əsərlərdən bəri Azərbaycan adı ilə tarixdə məlum olan bir ölkənin adına kölgə salmağa çalışaraq, tarixi səhnədə Ermənistan adını canlandırmağa çalışır. Məsələn, o yazır: «Şərqi Ermənistanda və İranla həmsərhəd rayonlarda (indiki Azərbaycan) xanlıqlar yaradıldı; Şəki, Şirvan, Qandzak (Gəncə), Bakı, İrəvan, sonradan isə Qarabağ».³ Müəllif, şübhəsiz ki, qəsdən tarixə erməni eynəyindən baxır. Əsl tarixi həqiqəti görmək istəmir. Yuxarıda göstərdiyim kimi, ərəblərin istilasından sonra XX əsrin əvvəllərində İrən ərazisində olan dövlətləri Azərbaycan türkləri idarə etmişdilər. Məhz bu bir daha sübut edir ki, İrən məkanında olan dövlətlər Azərbaycan türklərinin yaratdıqları dövlətlər olmuşdur.

İrən dövlətinin bazasını Azərbaycan ərazisi təşkil etmişdir. Bu ərazidə Azərbaycan türkləri ilə bir yerdə farslar, kürdlər, ermənilər, gürcülər, ərəblər, Qafqaz millətləri və s. yaşamaqla bu ölkədə vahid hakimiyyəti də Azərbaycan türkləri idarə etmişdir. Azərbaycan ərazisi məkan olmaqla bu bəylərbəylikdə Dağıstan, Gürcüstan, indiki Ermənistan, müasir Türkiyə Respublikasının şərqi hissəsi (İqdir, Qars, Ərzurum) və İrən İslam Respub-

¹Ter-Mkr-tiçyan L.X. Armenis pod vlastju Nadir şaxa. Moskva, 1963.

²Yenə orada s. 60.

³Абдурахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в. Баку, 1964.

likasının bəzi əraziləri daxil olmuşdur. Azərbaycanın paytaxtı əvvəlcə Ərdəbil, daha sonra Təbriz şəhəri olmuşdur.

Nadir 1736-cı ilin fevral ayında şahlıq tacını da məhz Azərbaycanda – Muğanda Suqovuşanda başına qoydu. Əlbəttə, bu təsadüfi deyildi və Nadirin milli kökünə ehtiramının bir göstəricisi idi.

A.Ə.Əbdürrəhmanovun əsərində¹ XVIII əsrin birinci yarısında üç qonşu dövlətin Rusiya, İran və Osmanlı imperiyasının münasibətlərindən bəhs edilir. Eləcə də müəllif qısaca da olsa Nadir şah Əfşarın Azərbaycanı özünə tabe etməsindən söhbət açır. Göründüyü kimi, bu müəllif də hadisələrə doğru yanaşmır. Çünki Nadir, əslində, **İranı və onun ətrafını Azərbaycan naminə fəth etdi. Azərbaycan dövlətini (bəylərbəyliyi) bərpa etdi.**

Nadir şah dövrü ilə birbaşa əlaqəsi olan əsərlərdən biri də tanınmış Azərbaycan tarixçisi H.B.Abdullayevin «Azərbaycan XVIII əsrdə və onun Rusiya ilə qarşılıqlı əlaqələri» adlı əsəridir.² Adından göründüyü kimi, əsərdə bütöv bir əsr ərzində Azərbaycanın sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətindən söhbət açılır və Azərbaycanın Rusiya ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrindən bəhs edilir. Müəllif əsərini yazarkən özünün qeyd etdiyinə görə, əsas problem kimi keçmiş SSRİ xalqlarının dostluq əlaqələrinin öyrənilməsinə nəzərdən keçirtsə də, eyni zamanda, Nadir şahla bağlı müəyyən məlumatlar vermişdir.³

Professor F.M.Əliyevin yazmış olduğu monoqrafiyada⁴ XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında bölüşdürülməsindən sonra Osmanlı idarəçiliyi altında olan Azərbaycanın durumu, Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda baş verən hadisələr və onun qətlindən sonra Azərbaycanda müstəqil və yarım-müstəqil feodal dövlətlərin yaranması işıqlandırılmışdır. Lakin qeyd etmək istərdim ki, müəllif Azərbaycan dedikdə yalnız Şimali Azərbaycanı nəzərdə

¹Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1965.

²Абдурахманов А.А. Азербайджан в взаимоотношениях Русский –Турции и Ирана в первой половине XVIII века. Баку, 1964.

³Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1965.

⁴Алиев Ф.М. Антииранские дистрипение и борьба против Туречской в Азербайджана в первой половине XVIII в. Баку, 1975.

tutmuş və III Sam Mirzə üsyanından savayı Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələrə, demək olar ki, toxunmamışdır.

Nadir şahın hakimiyyəti dövründəki Azərbaycan haqqında A.P.Novoseltsevin araşdırmalarından¹ da maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Dövrün rus konsullarının məlumatlarına əsaslanaraq Azərbaycan tarixinin XVIII əsrin 20-60-cı illərini işıqlandıran G.N.Məmmədova əsərində Nadir şahla bağlı bir sıra önəmli məlumatlar vermişdir. Bütün bunlarla yanaşı, mən N.A.Smirnovun, O.P.Markovanın, S.A.Məmmədovun, Ş.S.Əliyevin, L.İ.Yunusovanın, Ə.N.Quliyevin kitablarından² və digər tarixi əsərlərdən də istifadə etmişəm.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra tarixə daha obyektiv yanaşılmış, XVIII əsrin I yarısında İranın, Rusiyanın və Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqazda yeritdikləri siyasətə düzgün qiymət verilmiş və bu dövlətlər arasında olan qarşıdurmalar obyektiv şəkildə işıqlandırılmışdır ki, bu yönündə də tanınmış tədqiqatçılardan olan professor T.T.Mustafazadənin əməyini³ xüsusilə qiymətləndirmək lazımdır. Belə ki, müəllif zəngin arxiv materialları əsasında XVIII əsrin birinci qərində Azərbaycanın rus-türk rəqabətini, Azərbaycan torpaqlarının Osmanlı və Rusiya imperiyaları arasında bölüşdürüldükdən sonra bu bölgələrin sosial-iqtisadi və siyasi durumunu, həmçinin bu dövrdə üç dövlətin – Rusiya, Səfəvi və Osmanlı dövlətlərinin yeritdiyi siyasətdə Azərbaycanın oynadığı rolu işıqlandırmışdır. Müstəqillik dövründə işıq üzü görmüş «Azərbaycan tarixi»⁴ kimi ümu-

¹Новосельцев А.П. Из истории классовой борьбы в Азербайджане и восточной Армении в XVII-XVIII // АН Исторические записки, 1960, №67, Освободительная борьба Закавказья в XVIII веке. // Вопросы Истории АН СССР, 1972, № 5.

²Мамедова Г.Н. Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII века). Баку, 1989. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVIII веке. Москва, 1958; Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. Москва, 1966; Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв. Баку, 1993; Гусейнов Ш.С. Последствия налоговой политики шаха Султан Гусейна и Надир шаха для экономики Азербайджана // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1961, №4. Юнусова Л.Н. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века. Баку, 1988; Quliyev Ə.N. Azərbaycan–Rusiya münasibətləri tarixindən XV-XVIII əsrlər. Bakı, 1958.

³Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети, XVIII в. Баку, 1993

⁴Azərbaycan tarixi. c. III, Bakı, 1998.

miləşdirilmiş kitablarda da Nadirlə bağlı hadisələrə obyektiv yanaşılmışdır.

Öyrəndiyim mövzu ilə bağlı keçmiş Sovetlər birliyi məkanından xaricdə də bir sıra elmi əsərlər nəşr olunmuşdu. Bunlardan birinci növbədə XX əsrin əvvəllərində yaşamış Kembric Universitetinin tarixçi professoru ingilis L.Lokkartın əməyini¹ qiymətləndirmək lazımdır. Müəllif bütövlükdə Nadir şah Əfşar dövlətindən bəhs etdiyi üçün Azərbaycanda baş verən bir çox hadisələrə diqqət yetirməmiş, bir sıra hadisələrə isə ötəri nəzər salmış və əsərində əsas etibarilə dövlətin hərbi-siyasi tarixindən bəhs edərək, demək olar ki, dövlətdə həyata keçirilən vergi, köçürmə, aqrar siyasət haqqında qətiyyənlə söhbət açmamışdır. Həmçinin vurğulamaq istəyirəm ki, əsər XX əsrin birinci yarısında yazılsa da, çox böyük tarixi mənbələrə istinad edilmişdir. Əsərdə Nadir şahın əzəməti və böyük fəthliyi qeyd edilməklə yanaşı, onun qəddar, amansız obrazı da verilmişdir. Əlbəttə, ingilis aliminin qeydlərini də başa düşmək olar. Hətta bəzi qərb alimləri Nadirin irland, şotland mənşəli olduğunu da bəzi mənbələrdə sübut etməyə çalışmışlar. Qərb alimləri qısqanclıq hislərindən belə bir şəxsiyyətin türk əfşar oğlu olduğunu heç cür qəbul etmək istəməmişlər. Lakin onu da qeyd etmək istəyirəm ki, tədqiqatçı alim 300-dən artıq tarixi əsər və məqalələrdən istifadə edib Nadir şah haqqında tarixi bir fundamental əsər ərsəyə gətirmişdir.

Nadir şah haqqında əsər yazan digər bir Qərbi Avropa tarixçisi isə V.Minorskidir. Onun «Nadir şahın tarixçəsi»² adlı əsərində Nadir şah Əfşarın anadan olmasından qətlə yetirilməsinədək olan dövrün siyasi hadisələrindən (tam olmasa da) söhbət açılır.

XX əsr İran tarixşünaslığında Nadir şahı aid bir sıra əsərlər yazılmışdır ki, bu əsərlərdən biri də Xorasanlı Məhəmməd Hüseyn Qüddusunin «Nadir şah» əsəridir.³ Belə ki, müəllif əsərində əsas etibarilə dövrün hərbi-siyasi vəziyyətini daha qabarıq göstərməyə çalışmışdır.

Nadir şah Əfşar haqqında böyük həcmli əsər yazan XX əsrin digər İran tarixçilərindən A.T.Sərdadvəri və M.H.Meyməndi Nejadı da göstərmək olar. Yuxarıda adları çəkilən bu İran tarixçilərindən fərqli olaraq, M.Ə.Pə-

¹Lokkart L. Nadir şah. Bakı, 2013.

²Minorski V. Nadir şahın tarixçəsi. London, 1928.

³M.H. Qüddusi. Nadir şah. Tərcümə və ön sözün müəllifi M.Ə.Müsəddiq. Bakı, «Gənclik», 1999.

nahi Səmnani isə «Nadir şah» əsərində hadisələrə daha obyektiv yanaşmağa cəhd göstərmiş və hər hansı bir hadisə haqqında danışanda mənbələrdən və ya tarixi əsərlərdən iqtibaslar gətirməklə fikrini əsaslandırmağa çalışmışdır.

İranlı müəlliflərin əsərləri fars dilində yazıldığından onların məni cəlb edən hissələrindən tərcüməçi vasitəsilə bəhrələnmişəm. Ümumiyyətlə, Nadir şah haqqında olan əsərlər çox təəssüf ki, bu günə qədər Azərbaycan dilinə tərcümə olunmamışdır. Bunların əksəriyyəti fars, rus, ingilis, hind və s. dillərdədir.

Yuxarıda sadaladığımız və adlarını qeyd etmədiyimiz çoxsaylı tarixi əsərlərlə yanaşı, Nadirlə bağlı zəngin ilkin mənbələrdən və mənbə tipli əsərlərdən də istifadə etmişəm. Məhz bu mənbələrdə verilən dəyərli məlumatlar hesabına Nadir dövründəki Azərbaycanın vəziyyəti haqqında mənim tərəfimdən ətraflı fikir yürütmək mümkün olmuş, indiyə qədər Azərbaycan tarixinin qaranlıq qalan səhifələrindən birinə işıq salınmış və bir sıra mübahisə doğuran suallara cavab tapılmışdır. Belə mənbələrdən biri Səfəvilər dövlətinin XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəlindəki iqtisadi vəziyyətini, inzibati bölgüsünü və idarəetmə sistemini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olan Mirzə Səmiyanın V.Minorski tərəfindən araşdırılaraq nəşr olunmuş «Təzkirət-ə əl-müluk» əsəridir.

İranda, həmçinin Azərbaycanda XVIII əsrin 20-ci illərində baş verən hadisələri öyrənmək baxımından yardımçı olan mənbələrdən biri də rus konsulu S.Avramovun qeydləridir.¹ Abraam Yerevantsinin əsəri və onun səhvən anonim müəllif adından gedən variantı «Anonim erməni xronikası»² əsəri Səfəvi dövlətinin 1722-1735-ci illərdə əfqanlara və osmanlılara qarşı apardığı müharibələrdən bəhs edir.

Abraam Kretatsinin «Təhkiyə»sində³ isə Nadir Əfşarın 1734-1736-cı

¹Миклухо-Маклай Н.Д. Записки С.Аврамова об Иране как исторический источник // Ученые записки ЛГУ, 1952, № 128. Абраам Ереванци. История войн 1721-1736 гг. Ереван, 1939; Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. перевод и примечания З.М.Бунятова. Баку, 1988.

² Абраам Ереванци. История войн 1721-1736 гг. Ереван, 1939; Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. перевод и примечания З.М.Бунятова. Баку, 1988.

³Авраам Кретаци. Повествование. Перевод. Н.К. Корганяна. Ереван, 1973.

illərdə keçirdiyi hərbi əməliyyatlar və xüsusən Muğan qurultayı haqqında ətraflı məlumatlar verilir.

Nadir şah Əfşarın digər bir müasiri isə XVII əsrin sonu və ya XVIII əsrin əvvəllərində Şamaxıda anadan olan, ilahiyyatçı Akop Şamaxətsi¹ də Muğan qurultayı haqqında bir sıra önəmli məlumatlar verir.

Nadir şah Əfşar haqqında digər bir ilkin mənbə isə «İran şahı Təhməsqulu xan haqqında tarix»² kitabıdır. Müəllifi anonim olsa da, əsərdə olduqca maraqlı materiallar vardır. Kitab Nadir şah Əfşarın kökü haqqında məlumatlarla başlayaraq onun Hindistan səfərindən qayıtması ilə sona yetir.

Əhəmiyyətli mənbələrdən biri də fransız Ceyms Freyzerin «Nadir şah»³ əsəridir. Belə ki, Nadir şah Əfşarın müasiri olan C.Freyzer Nadirin şəxsən özünü görmüş və onu bir sıra döyüşlərdə müşayiət etmiş, gördüklərini, eləcə də Nadir şah haqqında eşitdiklərini qələmə alaraq onun hakimiyyəti dövründəki şəraiti işıqlandırmışdır.

Nadir şəxsiyyətini öyrənmək baxımından ən qiymətli əsərlər Mirzə Mehdi xan Astrabadinin və Məhəmməd Kazımın əsərləridir. Belə ki, ədəbiyyatda, əsasən, «Tarix-i Nadiri» kimi adı çəkilən «Tarix-e cahanqoşa-ye Nader-i» əsərinin müəllifi olan M.M.Astrabadi Səfəvi nəslindən olmuşdur. Nadir şahın şəxsi katibi olan müəllif çox zaman birincinin həyata keçirdiyi yürüşlərdə onu müşayiət etmiş və bir çox hadisələrin canlı şahidi olmuşdur. M.M.Astrabadi Nadir şahı, haqlı olaraq, vəsf etmişdir. Qeyd edirəm ki, mən «Tarix-e cahanqoşa-ye Nader-i»nin Ə.Beroməndin müqəddiməsi ilə eynən ilkin variant kimi nəstəliq xətti ilə 1991-ci ildə Tehranda çap olunmuş nüsxəsindən mütərcim vasitəsi ilə istifadə etmişəm.

M.Kazım hadisələrin təsvirinə daha obyektiv yanaşmış və Nadir şahın həyata keçirdiyi vergi və aqrar siyasət haqqında, dövlətin sosial-iqtisadi durumu, bəzi hərbi-siyasi hadisələr barədə təkrarolunmaz faktlar vermişdir.⁴ Hər iki əsəri müqayisə edən N.D.Mikluxo-Maklay yazır: «Xronoloji və bir sıra mühüm, xüsusən hərbi-siyasi məlumatların verilməsinə görə

¹Тер-Аветисян С. Походы Тамас-Кули-хана (Надир шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци. Тифлис, 1932.

²История о Персидском шахе Тахмасъ кули-хане. Перевод с французского С.Решетова. СПб, 1762.

³ Bu mənbə haqqında L.Lokkartın kitabından öyrənmişəm.

⁴ Mərvî Məhəmməd Kazım. «Aləm Ara-ye-Naderi» I cild. Giriş. səh. 20.

Astrabadinin əsəri, xüsusən sosial-iqtisadi xarakterli materialın ümumi həcminə və verilən məlumatların müxtəlifliyinə görə sözsüz M.Kazımın əsəri üstündür».¹

Nadirin hakimiyyəti zamanı ingilislərin İrandakı ticarət nümayəndəsi olan C.Hanveyin əsərindən² də ilkin mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Digər bir mənbə isə İ.Lerxin Abezquz tərəfindən tərcümə olunmuş səyahətnaməsidir. Hərbi həkim sifətində rus ordusunda xidmət edən İ.Lerx iki dəfə (1735-1736 və 1744-1747-ci illər) Azərbaycanın və Gilanın Xəzəryanı bölgələrində olmuş və gördüklərini, eşitdiklərini gündəliyində qeyd etmişdi ki, bu da onun ölümündən sonra kitab formasında nəşr olunmuşdur.

Dövrü işıqlandırmaq baxımından önəmli olan əsərlərdən biri də Bombay qubernatoru şərqsünas ser Con Molkolmun «İran» əsəridir.

Digər bir mənbə tipli əsər kimi P.Q.Butkovun³ əsərini göstərmək olar. Rus ordusu zabiti olan P.Q.Butkovun əsəri rus imperiya maraqlarına xidmət etsə də, Azərbaycan və Nadir şah Əfşar haqqında bəzən elə fikirlər verir ki, bunlara da digər mənbələrdə rast gəlinmir. Rus hərbi tarixçisi general S.R.Kişmişevin⁴ yazdığı əsər, əsasən, Nadir şahın Əfqanıstana və Hindistana yürüşündən bəhs edir. Bununla yanaşı, əsərdə Nadir şah Əfşarın uşaqlığı və gəncliyi, onun xasiyyəti və xarakteri, eləcə də Azərbaycanla bağlı bir sıra digər mühüm hadisələr barədə qiymətli məlumatlar verilir.

D.Buturlin tərəfindən yazılmış «XVIII əsrdə rus yürüşlərinin hərbi tarixi»⁵ əsərində XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin acınacaqlı durumundan, bu dövrdəki Rus–İran, Rus–Osmanlı, İran–Osmanlı qarşıdurmalarından bəhs olunur.

¹Mikloxa-Makley N. D. Zapiski C. Avramova ob irone kak isdoriçeskiy ustoçnik. Ycemye zapiski EQU 1952 N: 1289. 161.

²C.Hanveyin. AMEA-nın TİEA, inv. 3678.

³Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Т.І, СПб., 1869, Т. III, СПб, 1869.

⁴Кишмишев С.Р. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889.

⁵Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии (закрывающая в себе описание Персидской войне с 1722 по 1734-й год). Перевод с французского А.Корниловича. Т.ІХ, част II, СПб, 1823.

Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz bu mənbə tipli ədəbiyyatla yanaşı, S.M.Solovyovun, S.İ.Kişmişevin, N.Dubrovinin və digərlərinin əsərlərində, həmçinin sovet dövrünə qədərki rus dövrü mətbuatında da Nadirlə bağlı maraqlı fikirlərə rast gəlinir.

Nadirlə bağlı Azərbaycan mənbələrindən, ilk növbədə, A.A.Bakıxanovun «Gülüstani İrəm»¹ əsərini qeyd etmək istərdim. Belə ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan tarixini sistemləşdirən tarixçi, əsərində, əsasən, Şirvan tarixinə böyük yer vermiş, həmçinin Nadir şahın bölgədə yürütdüyü siyasəti haqqında da qiymətli məlumatlar vermişdir.

Digər bir əsər isə Molla Məhəmməd-əl Carinin «Car salnaməsi»² əsəridir. XVIII əsr Azərbaycan tarixinə dair qiymətli tarixi mənbə olan bu əsərdə müəllif, əsasən, Car və Balakən icması haqqında ətraflı məlumat verir və Osmanlı–İran qarşıdurması şəraitində Qafqazda cərəyan etmiş hadisələri və xalq hərəkəti çıxışlarını ətraflı şərh edir.

Mənbə və ədəbiyyatların təhlili Nadiri ən məşhur fəthlərin sırasına qaldırmağa əsas verirdi. O bir türk – müsəlman ruhunun daşıyıcısı və xilaskarı kimi ecazkar təsir bağışlayırdı. Mən onu Attiladan, İsgəndərdən, hətta Çingiz xandan üstün tutmağa başladım. Bu böyük hislərin təsiri altında Nadirin tarixi obrazını qısaca olaraq ifadə etməyə cəhd etdim.

Nadir şah və onun yaratdığı Əfşar dövləti haqqında Azərbaycan Respublikasında heç bir monoqrafik elmi-tarixi əsər, təəssüflər olsun ki, yazılmamışdır. Onun adı Azərbaycan tarixində öz həqiqi yerini tutmamışdır. Yalnız son vaxtlar, tarix elmləri doktoru Mehman Süleymanov Tehranda 2010-cu ildə «Nadir şah» adlı elmi-monoqrafik böyük və dəyərli bir əsər ortaya qoymuşdur. Demək istəyirəm ki, bu əsər Nadir şah haqqında Azərbaycan dilində çap olunan ən dəyərli və məzmunlu bir əsərdir. Yazıçı Yunis Oğuzun «Nadir şah» (2008) və yazıçı-dramaturq, millət vəkili Hüseynbala Mirələmovun «Sonuncu fəth» (2012) adlı tarixi romanları da təqdirəlayiqdir. Əsərlərdə tarixi hadisələr bədiiləşdirilsə də, hər iki əsərdə müəlliflər Nadir şahın adekvat tarixi obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşlar.

¹Бакиханов А.К. Гулустан-и Ирам. Баку, 1991.

²Molla Məhəmməd-əl Cari. Car salnaməsi. Ərəbcədən tərcümə, giriş, şərhlər və qeydlər S.Süleymanovanındır. Bakı, 1997.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Mənim bu əsərimin ərsəyə gəlməsində ilkin olaraq həmin bu üç əsərin, həmçinin M.H.Qüddusinin «Nadir şah» və AMEA-nın Tarix İnstitutunun əməkdaşı Nigar Gözəlovanın tərcüməsində L.Lokkartın əsərinin rus dilində 2004-cü ildə nəşrinin və 2013-cü ildə «Qanun» nəşriyyatında Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş «Görkəmli insanların həyatı» seriyasından L.Lokkartın «Nadir şah» əsərində çox böyük rolu və əhəmiyyəti olmuşdur.

Bütün müəlliflərə və tərcüməçilərə, bu kitabımın ərsəyə gəlməsində mənə yardımçı olan insanlara əsərim vasitəsilə öz minnətdarlığımı bildirirəm.

AZƏRBAYCANIN ƏN MÖHTƏŞƏM TARİXİ QƏHRƏMANLARI

Babək
(Ərəb işğalçılara qarşı 22 il
mübarizə aparan Azərbaycan
sərkərdəsi)

Şah İsmayıl Xətai
(Azərbaycan Səfəvi
dövlətinin banisi)

Nadir şah Əfşar
(Şərqi sonuncu fətəhi, Azərbaycan
Nadir Əfşar dövlətinin banisi)

Heydər Əliyev
(Müasir Azərbaycan Respub-
likasının qurucusu)

Nadir Əfşar imperiyasının ərazisi

II FƏSİL

NADİRİN SOY-KÖKÜ, FİZİKİ-FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ŞAHLIĞA QƏDƏR OLAN DÖVRÜ

*Əgər mən Çingiz xan və Əmir Teymurla
bir vaxtda yaşasaydım, Çingiz xan səltənət
başçısı, Əmir Teymur vəzarət başçısı və mən
qoşun başçısı olsaydım, bütün dünyanı biz
üçümüz fəth edərdik.*

Nadir şah Əfşar

2.1. Nadirin soy-kökü

Nadir öz mühitinin oğlu idi. Onun adının ikinci hissəsi olan «qulu» kəlməsi türk sözü olmaqla bir sıra sözlərin sonuna artırılaraq həmin adların dini məzmununu daha da gücləndirirdi. Nadirin atasının adı olan İmamqulu – İmamın qulu mənasını verirdi. Nadirin oğlunun adı olan Rzaqulu İmam Rzanın qulu mənasını özündə əks etdirirdi. Nadirqulu isə Allahın nadir qulu, nadir bəndəsi mənasını kəsb edirdi. Mövcud olan bəzi məlumatlardan isə belə məlum olur ki, bu ad Nadirə onun fiziki keyfiyyətlərinə görə verilmişdi. Deyilənə görə, Nadir anadan olanda kifayət qədər sağlam, çevik və daim hərəkətdə olan bir uşaq kimi dünyaya gəlmişdi. Ona görə də valideynləri onu nadir tapılan, bənzərsiz bir uşaq, yəni Nadirqulu adlandırmışdılar.

Nadirqulu Azərbaycan türklərinin Əfşar boyunun Qırxlı oymağından idi. Əfşar boyunun Azərbaycan türklərinə aidliyi bugünkü tarixi ədəbiyyatda şübhə doğurmasa da bu məsələ Nadir haqqında yazılmış mənbələrin və tarixi araşdırma müəlliflərinin diqqət mərkəzində dayanan aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Bəzi müəlliflərin Əfşar boyunun Azərbaycan arealından qoparılaraq Xorasan vilayətinin şimalında peyda olması, Nadirin etnik mənsubiyyətini istədiyi kimi yozmağa çalışması, tarixi mənbələrdə obyektiv faktlara istinad etməyən, səthi biliyə əsaslanması qeyri-elmi

nəticələrin ortaya çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, Nadirin azman bir şəxsiyyət olması, öz dövrünün mahiyyətini müəyyən edə bilməsi onun etnik mənsubiyyəti məsələsinə süni bir çalar gətirmişdir. Məqsəd onu mənsub olduğu soydan qoparmaqdan ibarət idi.

Belə ki, mövcud ədəbiyyatda əfşarların İranın qərbində məskunlaşmış türk-ariya irqinə mənsubluğu haqqında fikirlər vardır. Bu fikirlərin müəlliflərinin iddiasına görə əfşarlar əvvəlcə Azərbaycan ərazisində yaşamış, sonra isə bütün İrana və Türkiyəyə, Balkan ərazilərinə qədər yayılmışdılar.¹

Nadir şah haqqında irihəcmli tədqiqat əsərinin müəllifi olan Əbuturab Sərdadvər öz kitabında Əfşar boyunun ilkin olaraq Qafqazda və Azərbaycanda məskunlaşdıqlarını təsdiq edir. Müəllif əlavə edir ki, bu boyun dili Azərbaycan türkcəsidir.

Nadir şah haqqında tədqiqatlar aparmış başqa müəlliflərin əsərlərində bu fikir öz təsdiqini tapmışdır. Bununla bələ, Əlirza Əfşar Azərbaycanda, Xorasanda, Şirazda və başqa yerlərdə yaşayan əfşarların eyni qandan olduğunu, eyni kökdən inkişaf etdiyini, bu boya mənsub olan insanların cəsur olduğunu, igidliyini, qorxmazlığını vurğulayır, Xorasanın bir çox sərkərdələrinin, adlı-sanlı adamlarının bu boydan çıxdığını, əfşarların təcavüzkarlara qarşı amansız olduğunu, döyüşkənliyini qeyd edir. Müəllif əfşarlara aid olan xarakterik bir xüsusiyyəti də oxucuların diqqətinə çatdırır.

Bu da əfşarların tez qızışması, tez hirsənməsi və sonradan da çox tez peşmançılıq çəkməsi ilə bağlıdır.

Bir sıra müəlliflər əfşar boyunun sırf türk boyu olması, bu boyun türk–Azərbaycan dilində danışması, Səfəvi dövlətini təşkil edən türk tayfalarından biri olması və daha qədim dövrlərdən məhz Azərbaycan arealında formalaşması fikrini qəbul edirlər.²

S.Nəfisi onu da yazır ki, Çingiz xanın əfsanəvi döyüş şücaətlərindən sonra çoxları soyköklərini Çingiz xanın soykökünə bağlamaq istəyirdi. Hətta Teymurləng də özbək türkü olmasına baxmayaraq, daha çox nüfuz qazanmaq üçün nəslini Çingiz xana bağlamaq istəyirdi.³ Müəllifin qənaəti

¹M.Süleymanov. Nadir şah. Tehran, 2010, s. 8.

²M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 11

³История народов Узбекистана. М., 1963, с.168.

belədir ki, miladın V əsrindən əfşarlar Cənubi Qafqazda məskunlaşmışdılar. VIII əsrdə isə onlar Cənubi Qafqazdan mühacirət edərək Şama tərəf yollanmışdılar. Əfşarlar qərb türkləri üçün xas olan türk (Azərbaycan ləhcəsində) danışırđılar və onların dili şərq türklərinin dilindən xeyli fərqlənirdi. S.Nəfisi qeyd edir ki, türk tayfalarından özbəklər və türkmənlər türklərlə monqolların arasında yerləşirlər və ola bilsin ki, bu iki tayfanın qarışığı kimi formalaşmışlar. Türk tayfalarının dilinə gəlincə isə o, əlavə edir ki, şərq türkləri olan özbəklər və türklər bir-birinə yaxındırlar. Bu yaxınlıq iki böyük dəstəyə bölünmüş qərb türkləri arasında da mövcuddur. Həmin dəstələrdən biri Qafqaz və İran türkləridir. İkincisi isə osmanlı türkləridir. Yəni Azərbaycan türkcəsi ilə osmanlı türkcəsi arasında belə bir yaxınlıq mövcuddur. Bununla müəllif bir daha belə bir qənaətə gəlir ki, əfşarlar qərb türklərindəndir və onlar özbək və türkmənlərdən fərqlənirlər.

Kəsrevi də əfşarları qədim türk boylarından sayır. Onun fikrincə, əfşarlar səlcuqlar dövründə İrana gəlmiş, lazımı şəkildə məskunlaşmış və ölkə həyatında öz mövqelərini tutmuşdular.¹

Fəzlullah Rəşidəddin isə yazırdı ki, əfşarlar çöllərə səpələnmiş türk tayfalarından biridir. Onun dediyinə görə, boyun yaradıcısı olan Əfşar bir türk başçısı və sərkərdəsi idi. O, babası Oğuzun ordusunun sol cinahında vuruşurdu və qəhrəmanlığı ilə türklər arasında ad çıxarmışdı.²

Əfşarlar boyunun ulu əcdadı olan Əfşar haqqında tarixi ədəbiyyatda maraqlı fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar əfşarların ulu əcdadlarının tarixinin xeyli qədim olduğunu qeyd edir və onların Nuh peyğəmbərin, hətta İshaq əleyhüssəlamın nəslilə bağlı olduğunu söyləyirlər. Bir fikrə görə, türklər öz başlanğıcını İshaq əleyhüssəlamın oğlu Əysin üçüncü oğlu Bəqali xandan götürürlər. Başqa bir fikir isə əfşarların və o cümlədən də türklərin başlanğıcı Nuh peyğəmbərin övladlarından götürülmədir. Guya, Nuhun tufanından sonra onun üç oğlunun hər biri müxtəlif istiqamətə yollanaraq oranın abadlaşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Nuh peyğəmbərin birinci oğlu olan Sam bugünkü İran ərazisində və onun ətrafında, ikinci oğlu Ham Hindistan ərazisində və nəhayət, üçüncü oğlu Yafət isə Türküstan istiqamətində abadlaşma işlərini boyunlarına götürmüşdülər. Onun oğlu

¹ M.Süleymanov. Göstərilən əsəri. s. 11.

² Q.Qeybullayev. Azərbaycanlıların etnik tarixi. Bakı, 1993, s.964.

Türk adlandırılmış və Oğuz xan da Türkün nəslindəndir. Oğuz xanın Türkün 6-cı oğlu olması güman edilir. Əfşar isə Oğuz xanın Yulduz xandan olan nəvəsi sayılır.¹

Sonralar Əfşarın nəslə artıb böyümüş, geniş əraziləri bürümüş və bu nəsil özü də sonradan qollara, oymaqlara bölünmüşdü. Hazırda bu boyun – Qırxlı, Papalı, Cəlayir, Kosa Əhmədli, Gündüzlü, İnanlı, Ərəşli, Əmirli, Çapışlı, Babaxanlı, Qarabaşlı, Baçavənli, Vətənli, Zənqanlı, Qaççı və s. oymaqları və qolları məlumdur. Boyun adı isə müxtəlif vaxtlarda müxtəlif cür səslənmişdir.² Mövcud olan məlumatlara görə, «əfşar» sözü əslində «uçar» sözündəndir və sürətlə uçan, ovda çevik olan mənasını verir. Sonradan bu söz «ovşar», «oşər» və «üçpər», şahin quş kimi də səslənmişdir. Nadir şahın anadan olduğu vaxt əfşar türk boyunun qolları və oymaqları Azərbaycan, Xorasan, Fars, Xuzistan və s. ərazilərdə məskunlaşmışdı. Həmin vaxtlarda əfşarlar yayıldığı ərazilərdə müxtəlif etniklərin təsirlərinə məruz qalmasına baxmayaraq, Azərbaycan türkcəsində danışmaqla yanaşı, milli-etnik xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlaya bilmişdilər. Bunu tədqiqatçılar da təsdiq edirlər. Əfşarlar İran tarixinə və mədəniyyətinə maraq göstərsələr də, xüsusi milli-etnik ənənələrin və yaşayış tərzinin möhkəmliyi onların özünəməxsusluğunu qorumağa imkan vermişdi.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, əfşarlar döyüşkənliyi və mübarizliyi ilə seçildilər və onların bu keyfiyyətləri ətrafdakıların da nəzərindən qaçmırdı. Məhz bu keyfiyyətlərinin nəzərə alındığı üçün idi ki, Səfəvi xanədanı əfşarları da öz ətrafına cəlb edə bilmişdi. Səfəvilər Ərdəbildə mübarizəyə başlayanda əfşarlar da onlara qoşulmuş və bu dövlətin əsasını təşkil edən yeddi türk boyundan birinə çevrilmişdilər. Həmin boylara əfşarlardan başqa, Şamlı, Qacar, Baharlı, Zülqədər, Təkəli və Ustaclı boyları da daxil idi.³ Səfəvilər sülaləsinin əsasını qoyan Şah İsmayıl dövlətin sərhədlərinin qorunmasında, dövlətə qarşı istiqamətlənmiş xarici təcavüzün qarşısının alınmasında əfşar boyunun imkanlarından daha səmərəli faydalanmağa çalışırdı. Əfşar döyüşçüləri Şah İsmayılın ordusunun tərkibində aparılan müharibələrdə fəallıqla iştirak edirdilər və onların arasından çoxlu

¹F. Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 1989, s. 27.

²Rəfik Özdək. Türkün qızıl kitabı. I c., Bakı, 1993, s.16.

³Mərvə Məhəmməd Kazım. Göstərilən əsəri, s. 412.

sayda sərkərdələr də yetişmişdi. Əfşar qoşunları, adətən, ən təhlükəli mövqelərə göndərilirdi ki, orada düşmənlərə layiqincə müqavimət göstərsin. Şah İsmayıl dövründə slavyanların cənuba doğru irəliləmələri qərb türklərinin sıxışdırılması ilə müşayiət olunurdu. Bu isə şərq-qərb yollarına müəyyən təhlükə yaradırdı. Şah İsmayıl bu təhlükənin aradan qaldırılması üçün şərq-qərb yolu boyunca əfşarları məskunlaşdırmağı qərara aldı. Ancaq erkən dünyadan köçməsi ona bu planı tam reallaşdırmağa imkan vermədi.¹

Müəlliflərin və tədqiqatçıların bir hissəsi əfşarların öz doğma vətənlərindən – şimal-qərbi Azərbaycandan Xorasana köçürülməsini də Şah İsmayılın adı ilə bağlayırlar. Səfəvilərin hakimiyyəti illərində ölkənin şimal-şərq sərhədləri özbəklərin və Türkünstan dəstələrinin aramsız hücumlarına məruz qalırdı. Bu da yerli əhalinin talanması, qırılması və yaşayış məntəqələrinin viran edilməsi ilə müşayiət olunurdu. Həmin dağıdıcı hücumların qarşısının alınması üçün Səfəvi hökmdarları əfşar sərkərdələrinin rəhbərliyi altında Xorasan vilayətinə qoşun dəstələri göndərdilər. Xorasana ilk göndərilən dəstələr arasında Əhməd Soltan Əfşarın və Şahrux bəy Əfşarın rəhbərliyi altında olan dəstələrin göstərdiyi şücaət tarixi ədəbiyyatda da özünə yer tapmışdır. Əfşarları sərhəd xətti boyunca yerləşdirməklə Şah İsmayıl sərhəd xətti boyunca canlı müqavimət divarı yaratmağı qərara aldı. Amma Şah İsmayıl bu planını da bütünlüklə həyata keçirməyə imkan tapmadı.²

Nadir şahın salnaməçisi M.M.Astrabadi də əfşarların Xorasan vilayətinə köçürülməsinin Şah İsmayılın vaxtında başladığını xəbər verir.³

Əfşar tayfalarının bu bölgə ilə bağlılığının hələ Şah İsmayıldan əvvəl də olması haqqında məlumatlar mövcuddur. Nadir şah haqqında böyük tədqiqatın müəllifi olan M.H.Qüddusi yazır ki, hələ səlcuqlar dövründə əfşarlar öz igidlikləri ilə ətrafa səs salmışdılar. Onların bu keyfiyyəti, hətta özbəklərin, türkmənlərin və tatarların canında bir vahimə yaratmışdı. XIV əsrdə Çingiz xanın yürüşləri dövründə böyük oğlu Xarəzmin və Ətəkin hakimi təyin edilmişdi. Onun hakimiyyəti Xorasanda da dağıntılara və talanlara yol açmışdı.

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I c., s 48

²M.H.Qüddusi. Nadir şah. Bakı, 1999, s. 112.

³M.M. Astrabadi. Tarix-e cahanqoşa-ye Nader-i, s. 416.

Özbək və türkmən dəstələrinin Xorasanın şimalına hücumlarının qarşısının etibarlı şəkildə alınması məsələsi Səfəvilər dövründə uzun müddət aktual olaraq qalmışdı. Şah İsmayıldan sonra taxta çıxan I Şah Təhmasib də bu məsələnin həlli üzərində düşünməli olmuşdu. Ancaq şahlığı dövründə o, bu məsələnin həllinə nail ola bilmədi. Şah Təhmasibdən sonra II Şah İsmayıl və Şah Sultan Məhəmməd Xudabəndə də dövlətin şimal-şərq sərhədinin özbək və türkmən yürüşlərindən qorunması zərurəti ilə üzbəüz qalmışdı. Bununla belə, onların hakimiyyəti dövründə də şimal-şərq sərhədlərinin qorunması məsələsi öz həllini tapmadı. Nəhayət, Şah Abbas dövründə şimal-şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində daha səmərəli addımlar atıldı.

Məlumdur ki, hakimiyyətə gələndən sonra Şah Abbas fars ünsürlərinin mövqeyini daha da gücləndirdi. Şiə məzhəbini dövlət səviyyəsinə qaldırmaqla böyük Türkçülüüyü parçalamağa müyəssər oldu, bununla şiə məzhəbinə itaət edən xalqları Səfəvi dövlətində birləşdirmək istəsə də nəticədə Turançılığa əngəl yaratdı. Belə ki, Osmanlı və sünni Orta Asiya türkləri ilə bir ayrılıq əmələ gətirdi və sonda türk-İran dövləti XIX əsrin axırı üçün öz türk mahiyyətini itirdi. Bu günə qədər də 30 milyona yaxın soydaşımız fars şovinizminin əsarəti altında qalmaqdadır. Bu faciənin əsasını Şah İsmayıl bilmədən qoysa da, Nadir şah bunu aradan qaldırmağa çalışsa da, lakin fiziki baxımdan müyəssər ola bilmədi və ona qarşı olan çoxlu sui-qəsdlər axır ki, qeyri-türk millətləri arzusuna çatdırdı. Belə ki, Böyük Turan dövlətinin yarana bilməməsi rusların, farsların, ermənilərin, gürcülərin, başqa türk olmayanların əl-qolunu açmış oldu və son nəticədə Əfşar imperiyasının torpaqları ərazisində Ermənistan, Gürcüstan (Rusiyanın Avropa hissəsinin cənubu, Şimali Qafqaz Muxtar Respublikaları da daxil olmaqla) və İran İslam Respublikası, Orta Asiya Respublikaları (Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızistan, Tacikistan), Əfqanıstan, Pakistan, Bəxreyn, Oman və başqa dövlətlər yarandı.

Bununla belə, Şah Abbas əfşarların döyüşkənliyini və mübarizliyini layiqincə qiymətləndirdi və onların bu bacarığından bəhrələnməyə çalışdı. Dövlətin şimal-şərq sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi işində də Şah Abbas daha çox əfşarlara bel bağlamağı üstün sayırdı. Onun hakimiyyəti dövründə özbək Abdulla xanın və Əbdül Mömün xanın Məşhədə və Nişapura vəiranedici yürüşlərinin qarşısının alınması üçün Şah Abbas tərəfindən həmin

bölgəyə Mustafa xan Kəngərlinin rəhbərliyi altında əfşar və kürd tayfaları göndərildi. Nəticədə özbəklər əzilərək bölgədən qovuldular. Bundan sonra Şah Abbas sərhəddə yerləşən Qoçan, Bocuurd, Dərgəz, Kelat və Sərəxsın qorunmasını əfşarlara həvalə etdi. Bununla əlaqədar Şah Abbas Səfəvi dövlətinin şimal-qərb rayonlarında – Göyçə ərazisində, Qazax-Şəmşir sultanlığında məskunlaşmış əfşarlar tayfasından 15 minə yaxınını Xorasan vilayətinə köçürdü və orada yerləşdirdi.¹

Kelat-Dərgəz bölgəsinə köçürülən əfşarlar burada yeni bir mühit formalaşdırmağa başladılar. Əfşarlar bu bölgədə məskunlaşdılar, öz həyatlarını qurdular və eyni zamanda sərhəd xəttində canlı sipər rolunu öz üzərlərinə götürdülər. Şah Abbas köçürməsindən sonra əfşarlar bölgənin idarəçiliyini öz üzərlərinə götürməklə birbaşa mərkəzi hakimiyyətə tabe idilər. Ancaq vaxt ötdükcə, mərkəzi hakimiyyət zəiflədikcə və mərkəzi hakimiyyətdə təmsil olunanlar əfşarlardan daha çox ehtiyatlandıqları üçün Xorasan əfşarlarının idarəçiliyi də Məşhəd bəylərbəyliyi tabeliyinə verildi. Heç şübhəsiz ki, mərkəzi hakimiyyətin möhkəm olduğu vaxtlarda əfşarlara daha ciddi himayənin göstərilməsi, eləcə də mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi bölgədə formalaşan mühitə də öz təsirini göstərirdi. Canlı sərhəd mühafizəsi rolunu oynamaqla əfşarlar kifayət qədər mürəkkəb olan bölgədə yerləşmişdilər. Mütəmadi olaraq davam edən özbək və türkmən yürüşlərinin qarşısının alınması bölgədə daha dinc və qurucu mühitin yaradılmasını şərtləndirə bilərdi. Ancaq mərkəzi hakimiyyətdən dəstək duyulmadığı dövrlərdə buna nail olmaq elə də asan olmurdu.

Nadir şahın doğulub böyüdüüyü Əbivərd-Dərgəz bölgəsinin əfşarları da ora Şah Abbasın vaxtında köçürülmüşdü. Şah Abbasın ölümündən sonra hərəc-mərcliyin genişlənməsi Xorasan vilayətində özünü göstərdi. Dərgəz ətrafında məskunlaşmış olan türk tayfaları mövcud vəziyyətə münasibətdə iki dəstəyə bölündülər. Birinci dəstəyə Əhmədli, Papalı, Əmirli və digər Qacar oymaqları daxil idilər. Onlar bildirirdilər ki, bir halda ki, mərkəzi hakimiyyət zəifləyib və bölgənin mühafizəsinə səmərəli kömək göstərə bilmir, onda Xivə xanlığı ilə daha yaxın əlaqələr qurmaq lazımdır. İkinci dəstədə isə Əfşar oymaqları birləşirdilər. Onlar heç bir halda özbək və türkmənlərlə yaxınlaşmağı qəbul etmirdilər və Qacar oymaqlarının mövqeyinə

¹M.Sultanov. Göstərilən əsəri, s. 20.

müxalifətdə dayanırdılar. Bu mövqə müxtəlifliyi həmin iki dəstə arasında münasibətlərin mürəkkəbləşməsinə, bəzi hallarda isə daha da kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Ziddiyyətlərin davam etməsi əfşarların iqtisadi durumunun aşağı düşməsinə də təsir edirdi. Əsas məşğuliyyət sahələrindən olan qoyunçuluq böhran vəziyyətinə düşdü. Azuqə ehtiyacı əfşarları məcbur etdi ki, kənd təsərrüfatına da müraciət edilsin. Eyni zamanda həmin vaxtlarda toxuculuq və tikmə işləri genişləndi. Xüsusilə dəridən geyim əşyalarının tikilməsi işi rəvnəq tapdı. Əhali toxuduğu əşyaları Məşhəd və Nişapur bazarlarına çıxarır və ailəsi üçün çörək pulu qazanırdı. Bu, Nadirqulunun doğulduğu məntəqənin iqtisadi mühitini formalaşdıran xarakterik cəhətlər idi.¹

Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, daim xarici yürüş təhlükəsinin mövcudluğu, iqtisadi pərakəndəlik, türk etnosunun çoxluğu və eyni zamanda fars və kürd etnosunun varlığı, özbək, türkmən və əfqan etnosunun yaxınlığı və onlarla müxtəlif səviyyəli əlaqələr Nadirin doğulduğu mühitin ab-havasına özünəməxsus məzmun verirdi. Məşhəd kimi bir dini mərkəzin yaxınlığı da heç şübhəsiz, bölgənin dini-mənəvi atmosferasının məzmununda öz əksini tapırdı.

Nadir sadə bir Əfşar ailəsinin mühitində yaşayırdı və sonralar bu ailə tarixin yaddaşına əbədi həkk olundu. Peneloqlar ailənin soy-kökünü və gələcək nəslin davamını diqqətlə izləməyə başladılar.

I Şah Abbas özbəklərin Xorasana hücumlarının qarşısını almaqdan ötrü Urmiyadan da əfşarların bir hissəsini Əbivərdə köçürmüşdür.

Ümumiyyətlə, Şah İsmayılın, Şah Abbasın və xüsusilə də Nadir şahın dövründə Qərbi Azərbaycanda (Urmiya, İrəvan, Göyçə, Şəmşəddil, Qazax, Borçalı və s. ərazilərdə) məskunlaşmış Əfşar tayfalarının bir hissəsi İranın və Azərbaycanın şərq ərazilərinə köçürülmüşlər.

2.2. Nadir şah Əfşarın fiziki, fərdi xüsusiyyətləri

Nadir şahın sərkərdəlik istedadı, hərbi potensialı, döyüşkənlik qabiliyyəti onun fiziki keyfiyyətləri ilə vəhdət təşkil edirdi. Güclü fiziki və əqli keyfiyyətlərə malik olmadan Nadir şah nə ətrafına dəstə toplaya bilərdi, nə qoşun təşkil edə bilərdi, nə də Əfşarlar dövlətini yarada bilərdi. Nadir şah dünya tarixində nadir şəxslərdəndir ki, onun fərdi fiziki gücü strateji

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, səh. 46.

əhəmiyyət kəsb etmişdir. Başqa sözlə, məhz fiziki keyfiyyətləri və onlardan məharətlə istifadə edilməsi Nadir şahı böyük bir dövlət yaratmağa imkan verdi. O, məhz güc keyfiyyətlərindən qaynaq alan döyüşkənliyi ilə uzaq əyalət kəndlərinin birindən bölgədə nüfuz sahibi olan bir imperiyanın yaradılmasına nail oldu. Nadir şahın qoşunları onun yaratdığı dövlətin dayağı və sərkərdəlik potensialını reallaşdıran bir qüvvə olduğu kimi, Nadir şahın şəxsi fiziki gücü bu qoşunların hərəkətverici qüvvəsi idi. Nadir şah qoşunların böyük uğurlarının təşkilatçısı olduğu kimi, eyni zamanda bu qoşunların vuran əli idi. Çox az döyüş tapmaq olar ki, Nadir şah döyüşçü kimi qoşun dəstələrinin önündə getməsin. Yalnız onun şahlıq dövrünün sonlarına yaxın bəzi döyüşlərdə iştirak etmədiyini görmək olar. Şahlığına qədərki döyüşlərinin və şahlığının əsas dövrünün döyüşlərinin əksəriyyətində Nadir şah əlində təbərzin və ya qılınc döyüşün ən qaynar nöqtələrində düşmənə göz açmağa imkan verməzdi. Vuran əlinin gücü, daxili enerjisinin sonsuzluğu, dözümlülüyü və yorulmazlığı etibarilə Nadir şah öz müasirlərini, özündən sonra dünyaya gəlmiş böyük sərkərdələri, habelə tarixçiləri və tədqiqatçıları da heyrət içində qoymuşdu.

Nadir şah sağlam və atletik bədən quruluşuna malik idi. Xarici görünüşünə görə onu qoşun daxilində uzaqdan seçmək mümkün idi. Şərq mənbələrində onun xarici görünüşü haqqında elə də geniş məlumatlara rast gəlmək mümkün deyil. Bu barədə daha geniş təsəvvürləri qərb müəlliflərinin yazdıqlarından əldə etmək mümkündür. Nadir şahı şəxsən görmüş bir neçə qərb müəlliflərinin əsərlərində onun fiziki keyfiyyətləri haqqında maraqlı qeydlər vardır. Belə müəlliflərdən biri olan Ceyms Freyzer Nadir şahla rastlaşanda bu böyük fəth 55 yaşında imiş. Nadir şah bu yaşında da fiziki gücü və enerjisi ilə fərqlənirmiş. Müəllifə görə, həmin vaxtda da Nadir şah sağlam bədən quruluşuna malik idi. Boyu 180 sm-dən artıq imiş. Onun qalın qaşları və böyük gözləri var idi. Müəllifə görə, Nadir şahın canlı və cəlbədicə sifəti var idi və belə bir sifətə çox az adamda rast gəlmək olarmış. Günəşin şüaları və havanın müxtəlifliyi isə onun çöhrəsinə dözümlülük və mərdənəlik xalları vurmuşdu.¹

Başqa bir qərb müəllifi – Uilyam Kokkel Nadir şahın 50 yaşında olanda onunla rastlaşmış, o da Nadir şahın boyunun 180 sm-dən yuxarı olduğunu

¹Lokkart L. Nadir şah. Bakı, 2004, s. 185.

təsdiq edir. Onun qeydlərinə görə, Nadir şah mütənasib və güclü bədən quruluşuna malik idi. Bədəninə köklüyə meyil varmış. Amma gündəlik gərgin fəaliyyəti onun bu kökəlmə meylinin qarşısını almış. U.Kokkel onu da əlavə edir ki, Nadir şahın qara və nüfuzedici gözləri, bir-birinə birləşmiş qaşları var idi. Müəllif Nadir şahı xarici görünüşünə görə o vaxta qədər rastlaşdığı ən cazibəli kişilərdən biri sayırdı və bildirirdi ki, uzun müddət açıq havada və gün altında qalması onun sifətini qaraltmış və təsirliliyini daha da artırmışdı.¹

C.Hanveyin əsərində də Nadir şahın fiziki keyfiyyətləri haqqında maraqlı qeydlər vardır. O, bildirirdi ki, Nadir şahın xarici görkəmi onun sadəliyindən xəbər verməklə qəzəbli olmadığı barədə də təsəvvür yaradırdı. C.Hanveyin yazdığına görə, Nadir şahın sifət quruluşu farsların sifət quruluşundan fərqlənirdi və daha çox girdəliyi ilə seçilirdi. Müəllif daha sonra əlavə edirdi ki, Nadir şahın saçları qara, gözləri iri və nüfuzedici, alnı hündür, sifəti qarabuğdayı, bədəni güclü, çiyinləri qabağa çıxmış şəkildə idi. Danışmağa başlayanda onun sifəti heybətli bir şəkil alırdı. C.Hanvey onu da əlavə edirdi ki, onun cismani gücü gördüyü işlərə təsirsiz ötürmürdü. Təbiət ona fəvqəladə bir güc vermişdi və vaxt ötdükcə bu gücü daha da artırırdı. Həmin gücün sayəsində Nadir şah təbərzin kimi bir silahın yararlılığı haqqında yeni bir təsəvvür yaratdı. Bu silah uzun müddət idi ki, döyüşlərdə istifadə olunmurdu, ona çevik və təsirli bir silah kimi baxılmırdı. Lakin Nadir şah qolunun gücü hesabına bu silaha yeni bir həyat verdi. Onun təbərzinlə endirdiyi zərbə düşmənlərinə qara günlər gətirirdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təbərzini məharətlə işlətdiyinə görə Nadir şah bəzən «Təbərzin xan» kimi də çağırılırdı.

Başqa bir qərb müəllifi bildirir ki, Nadir şah təkəbbürlü və qorxu bilməz bir şəxsdir. Onun siması imperator simasına bənzəyir. Elə bil ki, təbiət onu hökmdarlıq üçün yaratmışdır. Həyatının başlanğıcında rastlaşdığı çətinliklər onun əzələlərini möhkəmləndirmişdi. O ən çətin məşəqqətləri çəkməyə qadir idi və ona görə də apardığı döyüşlərdə qalib olurdu.

Məhəmməd Baxış Aşub adlı hind müəllifi Hindistan yürüşü zamanı Nadir şahı görmüşdü. Bu zaman Nadir şah artıq 50 yaşını ötmüşdü. Məhəmməd Baxışın yazdığına görə, Hindistan yürüşünü başa vurub geri

¹M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 148.

qayıdanda Nadir şah çox çevik görünürdü. Onun möhkəm bədən quruluşu var idi, çox gümrah idi, saçları və bıqları qara rəngdə idi.¹

Nadir şah ömrünün sonuna qədər güclü bədən quruluşunu, çevikliyi, yorulmazlığını qoruyub saxlaya bilmişdi. Bir tərəfdən iştirak etdiyi ağır və uzunmüddətli hərbi yürüşlər, digər tərəfdən də şahidlərinin yazdıqları bunu sübut edir. Əlbəttə, ağır çöl həyatının onun səhhətində müəyyən izlər buraxdığını da inkar etmək olmaz. Bununla bələ, Nadir şah həyatının son illərində belə kifayət qədər güclü fiziki keyfiyyətləri ilə seçilirdi. Onun həyatının son illərinin şahidi olmuş Pyer Bazen yazırdı ki, Nadir şahın saçları ağarsa da, bığı və saqqalı qara rəngdə idi. Bədəni güclü, qaməti hündür və mütənasib idi. O daha sonra Nadir şahı belə təsvir edirdi: sifəti oval şəklindədir, çöhrəsində bir solğunluq vardır, burnu böyük və bir qədər donqardır, ağzı böyükdür, alt dodağı üst dodağına nisbətən irəli çıxmışdır. Kiçik və işıqlı gözləri vardır, baxışı nüfuzedicidir.

Uşaq yaşlarından təsərrüfat həyatında böyüməsi və daimi fiziki gərginlik Nadir şahın fiziki keyfiyyətlərini də təkmilləşdirmişdi. Bunun üçün idi ki, çevikliyi və zəhmətsevərliyini qoruyub saxlaya bilmişdi. Qarşısına çıxan problemlərin həllini heç vaxt uzatmazdı. Hətta hərbi yürüşlər zamanı da divan işlərini davam etdirir və buna lazım olan qədər vaxt ayırırdı. Nadir şah istirahət etməyi də bacarırdı. Onun istirahəti özünə yaxın olan əyanları ilə axşamlar şərab içməkdən, ya da xanımlarının yanında vaxt keçirməkdən ibarət olurdu. Amma hər iki halda Nadir şah ifratlığa varmazdı, divan və sərkərdəlik işlərini şərab içməyə və qadınla əylənməyə qurban verməzdi. Nadir şah yalnız günün işlərini başa vurandan sonra istirahətgahına çəkilər, ya da öz hərəmxanasına yollanar, səhəri gün isə erkəndən yenə öz işlərini davam etdirərdi.²

Nadir şahın bir vaxtlar güclü və məstedici içkilərə meyil etməsi haqqında da məlumatlar mövcuddur. Amma Nadir şah içki aludəsi deyildi və içki məclisini eys-ışrət məclisinə çevirməzdi. Mənbələrdə və tədqiqat əsərlərində Nadir şahın içkidən məst olması haqqında məlumatla rastlaşmaq mümkün deyildir. C.Hanvey bildirirdi ki, şərab içmək Nadir şahın əqli

¹Lokkart L. Nadir şah. Bakı, 2004, s. 187.

²M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 48.

və cismani gücünü artırır. Həm də qədərində şərab içmək, ən yaxın adamlarını süfrəyə dəvət etmək Nadir şahın yorğunluğunu da unutturdu.¹

Şərab içməklə bağlı Nadir şah çox ciddi normalara riayət edirdi. O, heç vaxt gündüz, divan və qoşun işləri ilə məşğul olduğu vaxtlarda və gün başa çatmamış şərab məclisləri qurmazdı. Belə məclislər, adətən, gecə düzənlənərdi. O, şərab məclisinə çox az adam dəvət edər və bu zaman şərab məclisində qoşun və divan işləri haqqında söhbət aparılmasına imkan verməzdi. Başqa sözlə, şərab məclisində Nadir şah dünyəvi işləri tamamilə unudub istirahət etməyə çalışardı. Süfrəsinə dəvət etdiyi şəxslərin isə yersiz söhbətlər etməsindən xoşlanmazdı. Tədqiqatçılar Nadir şahın bu xarakteri ilə bağlı C.Freyzerə istinadən maraqlı bir hadisəni nəql edirlər. Bir dəfə Nadir şahın şərab məclisinə dəvət etdiyi iki nəfər yaxın əyani şərab içəndən sonra söhbətlərinə bir qədər sərbəstlik verirlər və bəzi məsələlər üzrə, hətta Nadir şaha məsləhətlərini söyləməkdən belə çəkinmirlər. Nadir şah bundan qəzəblənir və dərhal onların hər ikisinin boynunun vurulmasını əmr edir və əlavə edir ki, bu nadan insanlar Nadirqulu ilə Nadir şah arasındakı fərqi hələ görə bilməyiblərsə, onda onlar ölümə layiqdirlər.²

Nadir şahın qidalanması son dərəcə ciddi idi. Saray mətbəxinin dəbdəbəsi uzaq olan Nadir şah məişətdə də sadə idi və çox vaxt onun qidası döyüşçülərinin və sərkərdələrinin qidasından fərqlənməzdi. Tədqiqatçılar da vurğulayırlar ki, böyük bir dövlətin şahı olmasına baxmayaraq, Nadir şah çox vaxt elə döyüşçü yeməyi yeyirdi və onun mətbəxinin hazırladığı yeməklərlə, qoşun mətbəxinin hazırladığı yeməklər arasında fərq də olmazdı. O öz sərkərdələrinin də qidalanma zamanı ciddi normalara əməl etməsini istəyirdi. Nadir şah yemək süfrəsi arxasında yarım saatdan artıq oturmazdı. Xüsusilə döyüş vaxtlarında Nadir şah çox az yeməklə kifayətlənərdi. Çox vaxt cibində qovurulmuş noxud olardı və onunla acliğının qarşısını alardı. Süfrə arxasında onun yeməklərinin əsasını düyü təşkil edərdi.

Nadir şah Bəlx və Herat yemişlərini də çox sevirdi. Məlumdur ki, hətta Hindistan yürüşündə olanda belə Nadir şaha dəvələrlə yemişlər göndərilmişdi.³

¹M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 149.

²M.M.Astrabadi. Göstərilən. əsəri, s. 49.

³M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, s. 426.

Mövcud olan məlumatlara görə, Nadir şahın geydiyi libaslar da çox sadə və ciddi idi. Nadir şah, hər şeydən əvvəl, baş geyimində dəyişiklik etdi və səfəvilər dövründən fərqli olaraq, baş geyimində yeniliklərin təşəbbüskarı oldu. Libaslarında isə daha çox ənənəvi və rahat geyimlərə üstünlük verirdi. C.Hanveyin yazdığına görə, Nadir şahın libas altından cövşən geyməsi haqqında da söz-söhbətlər gəzirdi. Onun fikrincə, cövşəndən şəxsi mühafizə vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Amma bu barədə mənbələrdə təsdiqedicə bir məlumat yoxdur. Nəzərə alınsa ki, Nadir şah, hətta döyüş əsnasında başına dəbilqə qoymazdı, onda onun adı vaxtlarda, şəxsi mühafizəçilərinin ətrafında cövşən geyməsi elə də inandırıcı deyil. Tarixdən də məlumdur ki, Nadir şah qərşə bir neçə sui-qəsd odlu silah vasitəsilə edilmişdi. Cövşən isə onu odlu silahdan qoruya bilməzdi.

Hindistan səfərindən çoxlu var-dövlətlə qayıdandan sonra Nadir şahın geyimində də zənginlik artdı. C.Hanvey yenə eşitdiyi söhbətlər əsasında yazır ki, Nadir şah bir çox hallarda əlində böyük firuzə gəzdirərdi. Hindistan yürüşündən sonra libaslarında olan qiymətli daşların sayı da artdı. Nadir şahın çadırı və süvari təchizatı da zənginliyi ilə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Deyilənə görə, Nadir şahın dörd dəst mükəmməl yəhər yüyəni olub və hər bir dəst də qiymətli daşlarla bəzədilibmiş. Nadir şahın çadırı və bu çadırın astarı ən zərif və qiymətli materialdan, ən bacarıqlı ustalar tərəfindən hazırlanmış və ən qiymətli rəsmlərlə bəzədilibmişdi.

Nadir şahın fiziki keyfiyyətləri arasında tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən məqamlardan biri də onun güclü və amiranə səsə malik olması idi. Malik olduğu səs döyüş meydanında Nadir şahın təsirli silahlarından birinə çevrilirdi. Öz güclü səsi ilə Nadir şah bir tərəfdən göstərişlərini döyüşçülərə çatdırırdı, bir tərəfdən də həmin səsin səfərbəredici gücü ilə döyüşçülərini yerindən oynadırdı. Onun tükürpədicə nərsəsi düşməni də öz haləsindən çıxarırdı. Mövcud olan məlumatlara görə, 100 metr məsafədən Nadir şahın hündür səslə elan etdiyi əmrləri açıqca eşitmək olardı.¹ Hətta bu keyfiyyətinə görə, Nadir şah ətrafda ad çıxarmışdı. Ser Con Malkolmun yazdığına görə, Nadir şahın hündür səslə malik olması Osmanlı sultanı Mahmudun da qulağına çatıbmış. Onun da yanında hündür səslə malik bir məmur var imiş. Nadir şahın heç də ən hündür səslə malik olmadığını və daha hündür səslə

¹Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 211.

şəxsin məhz onun dövlətində olduğunu sübut etmək üçün həmin şəxs səfir sifəti ilə Nadir şahın yanına göndərildi. Müəllifin yazdığından belə məlum olur ki, Osmanlı dövlətindən gələn elçinin hündür səsə malik olması Nadir şahı da maraqlandırır və o, kimin daha hündür səsə malik olmasının yoxlanılmasına razılıq verir. Nadir şah sonradan təsdiq edir ki, doğrudan da, Osmanlı nümayəndəsi daha gur səsə malikdir. Belə bir səsə malik olan şəxsin onun yanına elçi kimi göndərilməsindən çox məmnun olduğunu bildirir.¹

Nadir şah çox güclü hafizəyə də malik olmuşdur. O bütün sərkərdələrinin, ünsiyyətdə olduğu döyüşçülərin adlarını, onların yaxşı xidmətlərini yadında saxlaya bilirdi. Sayı 100 mini ötən və daim yeniləşən qoşun daxilində çoxsaylı sərkərdələrin və qoşun başçılarının adlarını yadda saxlamaq Nadir şahın müasirləri arasında heyrət doğuran daha bir keyfiyyəti idi. Deyilənə görə, Nadir şah 40 yaşından sonra yazmağı və oxumağı da öyrənmişdi. Nadir şah, eyni zamanda münşiləri tərəfindən yazılan əmrləri də uzun müddət xatırlayırdı. Nadir şah zehninin və zəkasının itiliyi ilə də seçilirdi. Ən mürəkkəb döyüş şəraitində Nadir şah mövcud vəziyyəti, ona təsir edəcək amilləri, çıxış yollarını və s. çoxlu sayda məsələləri qısa zaman ərzində dəyərləndirib düzgün qərarlar qəbul etməyi bacarırdı. Qəbul etdiyi qərarlarda qətiyyət nümayiş etdirirdi və bu qərarların icrasında da tərəddüd göstərməzdi. Onun nəzərində tərəddüd və şübhə qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ən böyük maneə və təhlükə idi.²

Xarakterinin müəyyən ziddiyyətli cəhətlərinə baxmayaraq, Nadir şah yenilməz və ölçüyə gəlməz bir mənəvi potensiala malik idi. Məhz bu mənəvi keyfiyyətləri nəticəsində Nadir şah viran qalmış məmləkətdə on minlərlə, yüz minlərlə insanın daxilində inam cücərtilərini yaratdı, onların etibarını qazanmaqla ümumxalq amalları ətrafında birləşdirdi, güclərini səfərbər edib bölgənin güclü dövlətlərini diz çökdürdü, Səfəvi dövlətinin parçalanmış ərazilərini yenidən birləşdirdi. Nadir şah ətrafında topladığı insanlarda, həmin insanların təmsil etdiyi tayfalarda və bütünlükdə xalqda daxili bir inam yaratdı, xalqa yeni bir ruh verdi, onu ayağa qaldırdı. Uzaq əyalətdə adi bir ailədən çıxmış Nadir şah dünyanın ən böyük fəthlərinin arzu edə

¹M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 150.

²M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I c., s. 446.

biləcəyi bir qoşun yaratdı, döyüşçülərin, sərkərdələrin və bütünlükdə qoşunların itirilmiş nüfuzunu özünə qaytardı, hər b tarixinə yeni səhifələr yazdı. Nadir şahın böyük sərkərdəlik istedadı yüz minlərlə müxtəlif insanlarda fikir yekdilliyi yarada bildi. Bütün bunların nəticəsində Nadir şahın qoşunları böyük və vahid bir orqanizmə, şüurlu döyüş maşınına çevrildi.

Nadirin çox böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti var idi. O, tutduğu ərazinin insanlarını ətrafına toplayaraq çox böyük ordu yaratmışdı. Hətta bəzən onun ordusunda olan əsgərlərin sayı bir neçə yüz min təşkil edirdi.

Nadir şahın mənəvi keyfiyyətləri, ilk növbədə, valideynlərindən aldığı tərbiyədən və türk məişətinin ənənələrindən qaynaqlanırdı. Atasını İmamqulu ölüm ayağında olanda da oğlu Nadirə verdiyi öyüd-nəsihətlərlə vidalaşdı. Valideynləri təkidlə ona bildirdi ki, vətəninə unutməsən, fağırlarla və tabeçiliyində olanlarla rəhmli davransın, sitəmkarlıqdan uzaq dursun, qardaşına diqqətli olsun, axirət dünyasını yaddan çıxarməsən və bugünkü işini sonraya saxlaməsən.

Oğlu Rzaqulunun kor edilməsindən sonra keçirdiyi psixoloji sarsıntılara qədər Nadir şah, demək olar ki, bu nəsihətlərin hamısını əldə rəhbər tutdu. Atasının tövsiyə etdiyi kimi, Nadir şah axirətini yaddan çıxarmadı. O, etiqad adamı idi və dinə bağlılığında fanatikliyə yol verməsə də, dini dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmasa da, dininə və məzhəbinə inanan bir şəxs idi.¹ Başladığı ən çətin işlərdə yaradandan iltimasını istəyər və daxilən də ona tapınardı. Nadir şah özünün dərin etiqadını qoşunlara da aşılamağa və dini inancı fəaliyyət ilhamına çevirməyə çalışardı. Nadirin dinə inamı təvəkkülçülüyə çevirilməmişdi. O öz fəaliyyətini dini inancın meyarları üzərində qurub, planlaşdırdıqlarını həyata keçirmək üçün yorulmaz qüvvə sərf edən və bu yolda yaradandan kömək diləyən, fəaliyyətinin nəticəsini əldə etdikdən sonra yaradana sonsuz şükranlığını bildirən bir şəxs idi. Dini dəyərlərə istinad etməklə Nadir döyüşçülərinin daxili enerjisini üzə çıxarmağa da çalışırdı. Məsələn, Əbdali əfqanları ilə Kafirqala ətrafındakı döyüşlər zamanı Nadir öz qoşunlarını ruhlandırmaq üçün Qurandan surələr oxudu və həmin surələrin mənasını açıqladı. Onun istinad etdiyi surədə bildirilirdi ki, düşmənə arxa çevirməkdənsə ölmək daha yaxşıdır.²

¹Jan Gevr. Xacə şah. Bakı, 1988, s. 62.

²Mərvə Məhəmməd Kazım. Göstərilən əsəri. 1 c., s. 478

Nadir döyüşçülərini dini dəyərlərə tapınmağa da çağırırdı və onlarda yaranan daxili inam son dərəcə güclü olan düşmən üzərində tarixi qələbə çalmağa imkan verirdi. Nadir keçirdiyi döyüşlərin ən ağır məqamlarında üzünü göylərə tutub yaradandan özünə və döyüşçülərinə kömək istəyirdi. Məsələn, Hindistan qoşunları ilə əsas döyüşdə ağır vəziyyətin yarandığını görəndə Nadir şah yenə yaradanından kömək dilədi. M.K.Mərvinin yazdığına görə, Nadir şah zər-ziba ilə bəzədilmiş atından yerə endi. Şahlıq tacını bir kənara qoyub üzünü yerə toxundurdu və Allahdan iltimasını etdi.¹

Gərgin döyüşlərdən qələbə ilə çıxandan sonra da Nadir şah Allahına şükranlarını bildirər və namaza durub ibadət edərdi. Bəzi vaxtlarda Nadir şah Allahın ona qismət etdiyi qələbə əvəzində sübhə qədər ibadətini davam etdirirdi.

Sözsüz ki, bütün bunlar hamısı qoşunların gözü qarşısında baş verirdi və Nadir şahın yaradana tapınaraq, onun köməyinə arxalanaraq əzmkarlıq, yorulmazlıq göstərməsi döyüşçülərinə də sirayət edirdi və yaradanın köməyinə inam onlara yeni bir ruh və qüvvə verirdi.

Nadir şah səfərlərdən və hərbi yürüşlərdən sonra Məşhədə gələrdisə, mütləq İmam Rzanın məqbərəsini ziyarət edər və yaradana da şükranlığını bildirirdi. Bir sözlə, dini inanclarından Nadir şah əlavə bir qüvvə, bir şüur təsəllisi alardı.

Nadir şahda vətən təəssübü çox güclü idi və qoşunları da bu ideya ətrafında səfərbər edə bilmişdi. Hətta uşaq yaşlarından xarici müdaxilələrin, talançı və viranedicilərin yürüşlərinin şahidi kimi, Nadir doğulub boy atdığı yurdu əmin-amanlıq içərisində olmasını arzu edərdi və onun ilk dəstələri də məhz kənar tayfaların talançı yürüşlərinin qarşısının alınması üçün yaradılmışdı. Nadir, ilk növbədə, yaxınları arasında yurd, vətən təəssübkeşliyini hərəkətverici qüvvəyə çevirdi və sonra da bu ideyanı daha çox insana aşılaya bildi. İlk növbədə, Kelat və Əbivərd onun üçün yurd və vətən idi. Nadir döyüşlərdən, uzun səfərlərdən imkan tapan kimi doğulub böyüdüğü yurda qayıdar və doğma yerləri ziyarət edərdi. Mənbələrdə də Nadirin doğulduğu məkan Nadir üçün «Hübbül vətən» kimi xatırlanır.² Nadir şah ömrünün sonlarında da ailəsini təhlükəsiz yer kimi məhz Kelata göndərmişdi.

¹M.M.Kazım.Göstərilən əsəri, II c., s. 724.

²Yenə orada, II c., s. 805.

Geniş planda isə Nadir Səfəvilər dövlətinin təəssübkeşi idi. Bu böyük xanədanın yaratdığı dövlətin xarici qüvvələr arasında parçalanması Nadirdə də daxili bir nigarançılıq yaratmışdı. Bunun nəticəsi kimi, Nadir həm ətrafına topladığı qoşunda, həm də bütünlüklə xalqda itirilmiş torpaqların təəssübünü oyatdı və onun hakimiyyətə qədərki fəaliyyətində milli qurtuluş çalarları çox güclü idi.¹

Bir sıra tədqiqat əsərlərində Nadir şah dünyanın ən böyük sərkərdələri ilə müqayisə olunur. Həmin sərkərdələr arasında Makedoniyalı İsgəndər, Əmir Teymur, Böyük Fridrix, Napoleon və başqaları da var. Bu sərkərdələrin bəziləri Nadir şahdan əvvəl, bəziləri ondan sonra yaşamışdılar və onlar da Nadir şah kimi fatehlik istedadından başqa döyüşçülərinin və sərkərdələrinin qəlbində döyüş ruhu və fırtınası yaratmaq qabiliyyəti ilə seçilirdilər. Makedoniyalı İsgəndərin və Əmir Teymurun fatehliyi haqqında dastanlar Nadir şaha da çatmışdı və Nadir şah bu sərkərdələrin uğurlarını bir meyar kimi də qəbul edirdi.

Xalq arasında Nadir şahın İmam Əlidən güc-qüvvə alması haqqında da rəvayətlər mövcuddur. Bu da heç şübhəsiz ki, Nadir şahın nicatverici fəaliyyətinin müqəddəslər tərəfindən dəstəklənməsinə, Nadirin mənəvi keyfiyyətlərinin də həmin müqəddəslərin inanclarından cilvələnməsinə əminlik yaratmaq arzusu ilə bağlı idi. Mövcud olan rəvayətə görə, Nadir hələ cavanlıqında ikən Həzrət Əlini röyasında görmüş və parçalanıb dağılmış ölkəsinin birləşdirilməsi üçün ondan xeyir-dua almışdı.²

Dünyanın məşhur fatehlərindən olan Əmir Teymura qarşı Nadir şahın daha yaxın münasibəti var idi. Mövcud olan kasad məlumatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, Nadir şah Əmir Teymurun Şərqi böyük fatehi hesab edirdi və Əmir Teymurun fatehlik əzəməti həmişə onu özünə cəlb edirdi.

«Aləm Ara-ye Naderi»də Əmir Teymurla bağlı olan digər bir məqam onun qəbirüstü daşının Nadir şah tərəfindən Məşhədə gətirilməsi haqqındadır. Türkünün yürüşü zamanı Nadir şah qardaşlığı Lütfəli xana göstəriş verdi ki, 20 minlik bir dəstə ilə Səmərqəndə yollansın, oradakı tayfaları itaət altına gətirməklə bərabər, Əmir Teymurun qəbirüstü daşını və Səmərqənd mədrəsəsinin qapısını Məşhədə yola salsın. Lütfəli xan bu əmri

¹M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 150.

²M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, s. 805.

yerinə yetirdi və öz yürüşünü uğurla başa çatdırdıqdan sonra həm mədrəsə qapısını, həm də Əmir Teymurun qəbirüstü daşını Məşhədə gətirdi. Nadir şah Əmir Teymurun qəbirüstü daşını Məşhəddə müşahidə etdikdən sonra bir xeyli özlüyündə fikrə daldı, bu böyük fatehin ruhuna dua oxudu və sonra da qəbirüstü daşı geri, öz yerinə aparmağa göstəriş verdi. Nadir şahın bu tapşırığı yerinə yetirildi.¹

Nadir şahın nə səbəbə Əmir Teymurun qəbirüstü daşını Məşhədə gətirdiyini söyləmək çətindir. Ola bilsin ki, Nadir şah fatehliyini özünə örnək saydığı insanın ruhunu daha yaxında hiss etmək istəyirmiş. Hər halda, Nadirin bu qərarının Əmir Teymurun qəbrinə hörmətsizliklə bağlı olması haqqında mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda bir fikir söylənilmir. Amma çox güman ki, qəbirüstü daş gətiriləndən sonra Nadir şah böyük fatehin ruhunun rahatlığı üçün onun geri, öz yerinə qaytarılmasını məqsəduyğun bilmişdi.

Nadir şahın Əmir Teymurla bağlılığı haqqında rəvayətlər də mövcuddur. Həmin rəvayətlərdən birinə görə, Nadir şah bir gün yanındakılara söyləyir ki, Çingiz xanla və Əmir Teymurla bir vaxtda yaşasaydıq, Çingiz xan səltənət başçısı, Əmir Teymur vəzarət başçısı və mən qoşun başçısı olsaydım, bütün dünyanı biz üçümüz fəth edərdik.²

Tədqiqatçılar və tarixçilər Nadir şahı Napoleonla da müqayisə edirlər. Napoleon özü də onun haqqında yüksək fikirdə olmuş, onun daxili potensialı, sərkərdəlik və fatehlik istedadı haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Napoleon bildirmişdi ki, Nadir şah böyük döyüşçü idi, böyük qüdrət sahibi ola bilmişdi, vəhşət yaradan fitnəkarlara, pis niyyətli qoşunlara dəhşət gətirərdi. O, Vətəninin düşmənlərinə qənim kəsildi və iftixarla ölkəsinə padşahlıq etdi.³

Tədqiqatçılar Nadir şahın dünya fatehləri arasında özünəməxsus yer tutmasının əsas səbəblərindən birini onun öz döyüşçülərini daha səmərəli və mükəmməl şəkildə ən amansız döyüşlərə cəlb edə bilməsində görürlər. Nadir şah öz dövrünün hərbi işinə bir yenilik və bir nəfəs gətirdi. Xalq arasından çıxmış sadə bir insan kimi Nadir şah özü ilə döyüşçüləri və

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c., s. 805.

²Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 244.

³Yenə orada.

sərkərdələrlə döyüşçüləri arasındakı məsafəni xeyli yaxınlaşdırdı, bir çox hallarda döyüşçüsünü özünün də qatıldığı kollektivin üzvünə çevirdi, döyüşçünün özünənamını geri qaytardı. Nadir şah döyüşçüləri ilə birlikdə eyni zəhmətə qatlaşdı, yürüşlər zamanı onun məişəti döyüşçü məişətindən elə də fərqlənmədi, döyüşün gedişində isə özü qarşıya düşüb onlara yol açdı. Nadir şah əldə etdiyi uğurların sevincini döyüşçüləri ilə paylaşdı, düşər olduğu uğursuzluqların ağırlığını da döyüşçüləri ilə birgə yaşadı. Bu baxımdan Nadirin Osmanlı qoşunları ilə ilk böyük döyüşdəki ilk uğursuzluğundan sonra döyüşçüləri ilə olan rəftarı xüsusən xarakterikdir. Osmanlı qoşunlarına Bağdad ətrafında gözlənilmədən düşər olduğu ciddi uğursuzluqdan sonra Nadir ağır psixoloji duruma düşsə də, döyüşçülərinə bunu hiss etdirməməyə çalışdı, onlarla öz silahdaşları kimi davrandı, uğursuzluğa görə onları qınamadı, əksinə, göstərdikləri şücaətə və zəhmətə görə öz minnətdarlığını bildirdi, onlara mənəvi dəstək verdi və onları ruhdan düşməyə qoymadı. Nadir döyüşçülərinə anlatdı ki, bu uğursuzluğun ağırlığını birgə yaşamağı olduqları kimi, birlikdə də bu uğursuzluğu aradan qaldırmalıdırlar. Nadir, hətta maddi baxımdan da döyüşçülərinə arxa oldu və xəsarət çəkənlərin məsrəfini bütünlüklə ödədi. Yəni Nadir rastlaşdığı ağır uğursuzluğu özü üçün bir faciəyə çevirmədi, əksinə, bunu özü və döyüşçüləri üçün bir sınaq kimi qəbul etdi və bütün döyüşçülərini bu sınaqdan uğurla çıxmağa səfərbər edə bildi. Nadirlə bərabər, onun sərkərdələri və döyüşçüləri rastlaşdıqları uğursuzluğu özlərinə ar və şərəfsizlik kimi qəbul etdilər və birlikdə də onun nəticələrini aradan qaldırdılar.

Nadir öz qoşunlarını mənəvi-psixoloji baxımdan qələbəyə kökləyə bildi və növbəti döyüşündə Osmanlı qoşunlarına üstün gəldi. Digər döyüşlərə girməzdən əvvəl də Nadir şah öz döyüşçülərini qələbəyə ilhamlandırmağa bildi. Bütünlükdə, Nadir şah sərkərdələrinin və döyüşçülərinin həmişə mübariz və döyüşkən əhval-ruhiyyədə olmasına xüsusi fikir verirdi. M.K.Mərvinin yazdığına görə, Hindistan qoşunları ilə Kərnal ətrafında baş verən əsas döyüş ərəfəsində qoşun başçıları və sərkərdələr öz aralarında belə mübariz əhval-ruhiyyədə olduqlarını nümayiş etdirdilər və söz verdilər ki, nə qədər ki, canlarında can var, haqq və məzhəb yolunda güclərini əsirgəməsinlər, düşməne qalib gəlmək üçün bütün güclərini ortaya qoysunlar.¹

¹ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c., s. 728.

Nadir şah özü də Kərnal döyüşü ərəfəsində qoşun başçılarını, sərkərdələrini, minbaşılıarı öz başına toplayıb onlar vasitəsilə qoşunlara çatdırdı ki, qarşıdakı döyüşdə şücaət göstərənləri layiqli mükafat, qorxaqlıq göstərənləri isə sərt cəza gözləyir. Nadir şah dediyinin üstündə də durdu və fədakarlıq göstərmiş döyüşçülərinin zəhmətini başqalarının gözündə ucaltdı, onları layiqli şəkildə mükafatlandırdı. Qorxaqlıq göstərənləri isə sərt cəzalandırdı.

Və ya Gəncənin mühasirəsindən sonra Qars istiqamətində Abdulla paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı qoşunları ilə ağır döyüşdən sonra Nadir öz döyüşçülərinə belə müraciət etdi: «Üç yolumuz qalır – ölüm, əsarət və qələbə. Mənə göstərin ki, siz kişisiniz və ölümü əsarətdən üstün tutursunuz». Döyüşçülər də and içdilər ki, ölümü təslim olmaqdan üstün tutacaqlar. Məlumdur ki, Nadir qoşunları bu ağır döyüşdən də qalib çıxdı.¹

Döyüşçü haqqının qorunmasına Nadir şah çox ciddi yanaşırdı. Qoşunların məvacibinin ödənməsinə verilən diqqətə yuxarıda toxunulmuşdur. Nadir şah bununla döyüşçü haqqının qorunmasına öz münasibətini bildirirdi və özünün döyüşçü haqqının itirilməyəcəyinə zəmin olduğunu nümayiş etdirirdi. Bununla da o, döyüşçülərinin etibarını qazanırdı. Məlum olduğu kimi, Nadir şah döyüşçü məvacibinin paylanmasını heç sərkərdələrinə də etibar etmirdi və onların üzərinə bu məsələ ilə bağlı xüsusi bir nəzarət qoyurdu. Döyüşçü məvacibini kəsən sərkərdə olduqca ciddi cəzalarla üzləşirdi. Nadir şah şübhə etmirdi ki, döyüşçüdən bütün gücü ilə döyüşməsinə tələb etməzdən əvvəl onun haqqına riayət olunmalıdır.

Nadir şah döyüşçülərinə etibar edirdi, onların fərqlənələrinə daha məsuliyyətli tapşırıqlar həvalə olunurdu. Nadir şahın sərkərdələri onun yetişdirmələri idi, onlar addım-addım daha məsuliyyətli vəzifələrə irəli çəkilibirdilər. Hər bir döyüşçü və sərkərdə şübhə etmirdi ki, fədakar xidmətə görə onu təqdirlər, təltiflər və irəliləmələr gözləyir.

«Aləm Ara-ye Naderi»də bir neçə yerdə Nadir şahın istər şahlığa qədər, istərsə də şahlıq dövründə əldə etdiyi böyük uğurlarda böyük xidməti olan sərkərdələrin adları çəkilir. İsfahanı ələ keçirməzdən əvvəl, gilzayi əfqanları və Əsrəf şahla keçirdiyi döyüşlərdə şücaət göstərən Nadir sərkərdələrinin adları da mənbədə sadalanmışdır. Bu döyüşlərdəki şücaətinə

¹ M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 151.

görə, Nadir tərəfindən təqdir olunan və mükafatlandırılan sərkərdələr aşağıdakılardan ibarət idi: İmamverdi xan, Məhəmmədəli xan, Əmirsalan xan, Sərdar xan Əfşar, Hacı Seyfəddin xan, Həsən xan, İmamverdi xan Bayat, Şahqulu bəy, Əhməd Soltan Mərvi, Səlim bəy Mərvi, Pəhləvanqulu bəy Mərvi, Təhmasib bəy Cəlayir, Qasıməli bəy Cəlayir və Mirzə xan Cəlayir. Bu sərkərdələrin əksəriyyəti, habelə adları çəkilməyən digər çoxlu sayda sərkərdələr Nadir şahın sərkərdələri idi və onlar Nadir şahın döyüş məktəbini keçmişdilər.¹

Nadir şah döyüşlərdə şəhid olmuş sərkərdələri üçün, bəlkə də, həmin sərkərdələrin yaxınlarından daha çox kədərlənir və təəssüflənirdi. Bu baxımdan əbdali əfqanları ilə Kafirqala ətrafındakı döyüşlərdə Niyazqulu bəyin ölümü ilə bağlı onun keçirdiyi sarsıntılar xarakterikdir. Nadir bu qəhrəman sərkərdəsinin ölümünə son dərəcə kədərlənmişdi və onun Məşhəddə, İmam Rza məqbərəsi ətrafında qəhrəmanlığına layiq şəkildə dəfn olunması üçün göstəriş vermişdi. Sonra da onun ailə üzvlərini maliyyə himayəsi altına almışdı.

Nadir şah şəhidlərə də böyük ehtiram göstərirdi və hər bir döyüşdən sonra şəhidlərin dəfn edilməsini öz nəzarəti altında saxlayırdı.

Şücaət göstərən döyüşçülərinə böyük ehtiram göstərməklə bərabər, Nadir şah qorxaqlıq göstərənlərə, döyüşdən qaçanlara qarşı da son dərəcə kəskin münasibət göstərirdi. Bu məsələdə Nadir şah nə yaxınlarına aman verirdi, nə də başqalarına. O, döyüşdə hamıya qarşı eyni tələbkarlıq irəli sürürdü və qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şahın oğulları, doğma və ögey qardaşları heç zaman döyüşün ağırlığına görə qorxu və ya süstlük nümayiş etdirməmişdilər. Nadir şah bundan qürur keçirirdi və ona görə çox zaman ən məsuliyyətli tapşırıqları da öz yaxınlarına həvalə edirdi. Doğrudur, Nadir şahın yaxınlarının heç də hamısı döyüşün təşkilində Nadir şah istedadına malik deyildilər. Amma onlarda döyüş qorxusu da yox idi.

Mərvi Məhəmməd Kazımın yazdığına görə, Əbdali əfqanları ilə Herat ətrafındakı döyüşdən sonra Nadir şücaət göstərənləri lazımınca mükafatlandırsa da, qorxaqlıq göstərən döyüşçülərin əyninə qadın paltar geyindirirdi və bu vəziyyətdə onlar qoşunlar arasında gəzdirildi. Həmin döyüşçülər rüs-

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c., s. 729.

vay edilməklə bərabər, digərlərinə də ibrət dərsi verildi ki, qorxaqlıq göstərdikləri təqdirdə onları da belə şərəfsizlik gözləyir.

Əbdali əfqanları ilə digər bir döyüşdə Nadir öz döyüşçülərindən tələb etdi ki, ya igidliklə vuruşsunlar, ya da qadın paltarını geyinib qorxaq olduqlarını göstərsinlər.

Nadir şah hər qələbədən sonra müharibə qənimətləri əldə edirdi. O bunun müəyyən hissəsini mərkəzləşdirilmiş şəkildə və nəzarət altında qoşunlar arasında bölüşdürürdü, qalan hissəsini isə dövlət xəzinəsinə istiqamətləndirirdi. Mənbədə, hətta məlumatlar da mövcuddur ki, Nadir şahın əldə etdiyi müharibə qənimətinin beşdə biri xəzinəyə verilirdi.¹

Amma Nadir şah təqsirini boynuna alanları bağışlamağı da bacarırdı. Onun Rzaqulu Mirzəni kor etməsinə qədərki həyatında ondan aman diləyənlərə Nadir şah aman verərdi. Nadir şah özü də qeyd edərdi ki, mürvət şahların ən yaxşı keyfiyyətlərindən biridir. Oğlunun kor edilməsindən sonra dərin psixoloji sarsıntılar keçirməsi ilə Nadir şahın həyatında yeni bir ağır mərhələ başladı.

Nadir şahın döyüş həyatından da məlumdur ki, mübarizə apardığı düşmənləri nümayəndə heyəti göndərüb aman diləyəndə Nadir şah onları bağışlayardı və bağışladığı bir çox düşmənlərini, hətta öz qoşunlarının sərkərdəsi də etmişdi. Elə malik olduğu bu mərhəmətliliyin əsasında Nadir şah məğlub etdiyi Hindistan padşahı Məhəmməd şahı yenidən öz taxtında saxladı, düşməni olsa da, onun şahlığına ehtiramını nümayiş etdirdi. Nadir şah ondan aman istəyən Mərv hakimi İlyas xanı da bağışladı və onu öz vəzifəsində saxladı. Türküstan hakimi Əbülfəz xan da onun mərhəmətinin şahidi oldu.

Nadir şah döyüşdə öldürülən düşmən sərkərdələrinin cəsədlərinə də xüsusi hörmət və ehtiram nümayiş etdirərdi, onların sərkərdəlik nüfuzuna sərkərdə təəssübü ilə yanaşardı. Bu baxımdan Nadirin Osmanlı sərkərdəsi Topal Osman paşanın və Daşkənd sərkərdəsi Adınaqulu bəyin cənazəsinə göstərdiyi ehtiram xarakterikdir. Nadir Topal Osman paşanın öldürüldüyünü eşidəndə onun cəsədini tabuta qoydurdu və dəfn edilməsi üçün öz yurduna göndərdi.²

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c., s. 730.

²M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, I c., s. 122.

Nadir şahın qadınlara münasibəti də onun mənəvi aləminin daha bir xarakterik cəhətidir. O, qadınlara saraylarda bəslənilən ənənəvi münasibəti dəyişdi, hərəmxana əylənmələrindən uzaqlaşdı, şəxsi həyatını nikah bağladığı xanımlarla qurdu. Nadir şah hərbi yürüşlər zamanı sərkərdələrinin də özləri ilə çoxlu xanımlar aparmasına qarşı çıxdı. O, şiə məzhəbində olan «siğəliyin» ləğv olunmasını əmr etmişdi.

Nadir şahın elmə, ədəbiyyata maraq göstərməsi də məlumdur. Onun bütün həyatını hərbi yürüşlərdə və düşərgədə keçirməsi etibarilə sənət və ədəbiyyatla yaxından maraqlanmaq imkanı yox idi. Bununla belə, onun elmə və ədəbiyyata olan marağının nəticəsi idi ki, Nadir şah qırx yaşlarında olanda oxumağı və yazmağı öyrəndi. Onun əmri əsasında «Tarix-e cahan-qoşa-ye Nader-i» əsəri yazıldı. Yenə onun göstərişi ilə Məhəmmədəli bəy adlı hind şairi onun həyatı ilə bağlı «Şahnamə» əsərini yazdı. İsfahanda olan əlyazma kitablarını Məşhədə göndərdi. Hindistan yürüşündə də çoxlu qiymətli kitablar əldə edib onları İmam Rza ziyarətgahının kitabxanasına göndərdi.

Nadir şah öz doğma dilini, Azərbaycan türkcəsini çox gözəl bilirdi və tədqiqatçılar da təsdiq edirlər ki, Nadir şah ana dilində danışmağa daha çox üstünlük verirdi. Ona görə ana dilinin də onun mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinin formalaşmasında olan rolunu inkar etmək olmaz.

Tədqiqatçılar Nadir şahın hazırcavab, yumor hissinə malik olmasına da toxunurlar (Bu barədə əsərin sonunda danışılacaq).

Həmçinin Nadir şahın bir xüsusiyyətini də vurğulamaq istəyirəm. O özünün böyük qələbələrini təmtəraqla qeyd edərdi. Belə ki, İsfahani əfqanlardan azad edərkən böyük oğlu Rzaquluya Şah Təhmasib Mirzənin qızını alıb 7 gün, 7 gecə şadyanalıq etdi. Hindistanı fəth edərkən ortancıl oğlu Nəsrulla Mirzəni hind şahının qızı ilə evləndirib, böyük şadyanalıq etdi. 1745-ci ildə Osmanlı sultanlığı ilə sülh müqaviləsi bağlayıb, kiçik oğlu İmamqulu Mirzəyə toy edib, 3 gün, 3 gecə şadyanalıq etdi. Həmçinin Türkcüstanın fəthində Nadir şah Əbülfəz xanın qızını özünə nikah etdirdi və təmtəraqlı toy çaldırdı. Bu da Nadir şahı məxsus bir fərdi xüsusiyyət idi.

Nəhayət, bir məqam da qeyd edilməlidir ki, özünün dediyi kimi, Nadir şah qılinc övladı idi. Qılinc onun həyatının mənası olduğu kimi, qurduğu dövlətin də əsası idi. Nadir şah özü də dövlətini qılıncla qurduğunu etiraf edirdi və bildirirdi ki, övladları onun yolunu davam etdirə bilsələr, bu

dövlətin ərazisi daha da genişlənə bilər. Əgər rəşadət və şücaətləri olsa, mən bu məmləkətə qılıncı yiyələndiyim kimi, onlar da bunu edə bilərlər. Nadirin qılıncı ona görə kəsərli idi ki, o, ağıl və bəsirət işığından güc alırdı. Nadirin qılınca olan münasibəti haqqında da bir rəvayət vardır.

Nadir şah Hindistanı fəth etdikdən sonra hind şahı Məhəmməd şahın qızını öz oğlu Nəsrulla Mirzə üçün aldı. Hind adət-ənənəsinə görə, Nəsrulla Mirzə öz 7 arxa dönəni haqqında məlumat verməli idi. Ona verilən sualla Nəsrulla Mirzə Nadir şahı müraciət etdi. Nadir fikirləşmədən «Sən qılinc oğlusan, sənın atan da qılinc oğludur, sənın 7 arxa dönənin də qılincdən doğulmuşdur» deyər cavab vermişdi. Ona görə qılinc əlindən düşəndə Nadir şah dövlətini də itirdi, həyatını da. Ona görə Nadir şahın mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinin formalaşmasında qılincin, başqa sözlə, hərbin aparıcı təsirini diqqətdən kənarı qoymaq olmaz.

Buxaralı tarixçi Əbdülkərim yazır: «Nadir dünyaya gəldiyi yerdə bir məscid bina elədi. Məscidin günbəzinin ətrafında qızıldan üç güldəstə tikirdi. Həmin metalın onun üstünə bir qılinc qoydurdu. Bilinsin ki, Qılinc (Nadir) burada doğulubdur. Bina tikilib qurtarandan sonra memar Nadirə dedi: «Gərək şahın anadanolma tarixi bura yazılsın». «Mən dünyaya gələndə bütün Kelat və Əbivərdə bu zinətlərdə işlənən qədər qızıl yox idi. Mənim ailəmin var-dövləti nə idi? Bura mənim doğulduğum yox, binanın başa çatdırıldığı tarix yazılmalıdır» – deyər Nadir cavab verir.

Bu xüsusiyyət də Nadirin cəmərd xarakterinin daha bir təzahürüdür.

2.3. Nadirin şahlığa qədər olan dövrü

Nadir şah Əfşar 1689-cu ilin noyabrında (bəzi mənbələrdə bu tarix 1688-ci il kimi verilmişdir) Xorasan vilayətinin Dərgəz mahalının Dəstgird kəndində köçəri maldarlıqla məşğul olan bir ailədə dünyaya gəlmişdir. Müəlliflər bu məşhur sərkərdənin hələ uşaq yaşlarından diribaş, hazırcavab, fərasətli və bacarıqlı olmasını qeyd edirlər. Nadirin bacarığından və qoçaqlığından bəhs edən M.M.Kazım yazır: «Elə ki, bir yaşına çatdı üç yaşlı kimi nəzərə göründü və həmçinin günbəgün o gözəl pöhrə cəmənlidə ... iftixarla yaşamağa ... başladı. Elə ki, on yaşa çatdı ata süvar olub şir, pələng və qaban şikarına getdi».¹

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I c., s. 186.

Nadirin uşaqlıq və gənclik dövründə Səfəvilər dövləti dərin iqtisadi böhran keçirirdi. İqtisadi tənəzzül ölkəni siyasi cəhətdən də sarsıtmışdı. Məhz buna görə dövlətin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da yerli hakimlər çox zaman mərkəzi hakimiyyətlə hesablaşmadan nəzarətləri altında olan vilayətləri idarə edir, paytaxtdan gələn əmr və fərmanlara laqeyd yanaşır və hətta toplanılan vergiləri mənimsəyərək xəzinəyə təhvil verməkdən imtina edirdilər. Belə ki, «şah və onun əyanları rüşvətxor olduqlarından onları (vəzifəli şəxsləri) tez-tez dəyişirdilər və bir il ərzində eyni şəhərə iki və ya üç hakim təyin edirdilər ki, bunlar da bir-birinin ardınca ora yollanırdılar. Hakimliyi pulla almış bu kəslər gələn kimi hər cür ədaləti və xalqın hüquqlarını bir kənara ataraq tabeliklərində olanları soyur və qarət edirdilər».¹

Feodal istismarının güclənməsi geniş xalq kütlələrinin şiddətli müqavimətinə səbəb olur və Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində həm sinfi mübarizə, həm də azadlıq mübarizəsi güclənirdi. Belə bir vaxtda başda şah Sultan Hüseyn olmaqla hakimiyyətin yuxarı dairələrinin idarəçilikdə səriştəsizliyi, qətiyyətsizliyi və səhlənkarlığı dövlətin süqutunu sürətləndirirdi. «... Fikirləşirəm ki, bu hakimiyyət əgər digər şahla dəyişdirilməsə, sonunda, iflasa yaxınlaşır, təkcə düşmənlərindən deyil, öz qiyamçılarından da müdafiə oluna bilmir və qiyam olmayan az yer qalıb...».²

Uşaq yaşlarında atasını itirən, Nadirqulunu uşaqlıq illərində Dəstgird kəndinə hücum edən özbəklər, qardaşı İbrahim və anası ilə birgə əsir aparırlar. Onlar bir müddət əsirlikdə qalırlar. Anasının vəfatından sonra qardaşı ilə əsirlikdən qaça bilən Nadir Əbivərdə qayıdıb Baba Əlibəyin dəstəsinə qoşulur. Tezliklə Baba Əlibəyin böyük qızı ilə evlənir. 1723-cü ildə Baba Əlibəyin ölümündən sonra onun bütün qoşunu Nadirin ixtiyarına keçir.

Səfəvilər dövlətinin uçuruma yuvarlandığı bir vaxtda silahlı dəstəyə başçılıq edən Nadir Əfşar, şiələrin müqəddəs şəhəri olan Məşhədi Məlik Mahmud Sistanlının əlindən almaq üçün sonuncu ilə mübarizəyə başladı. Elə bu dövrdə Səfəvilər dövləti, demək olar ki, süquta uğramış, onun ərazisi

¹ Yəsai Həsən Cəlalıyan. Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722-ci illər). Ruscadan çevirəni H. Dayıyev və V. Musayev. Ön sözün müəllifi Z.M. Bünyadov. Bakı, 1992, s. 20-21.

² Петрос ди Саргис Гиланенц. Дневник осады Испагани афганцами веденный Петросом ди Саргис Гиланенц в 1722 и 1723 годах. Перевод и объяснения К. Патканова. СПб, 1870 введения с. 6.

əfqanlar, osmanlılar və ruslar tərəfindən qəsb edilmiş, şah Sultan Hüseyin isə öz sarayı ilə birlikdə əfqan Mir Mahmuda təslim olub, taxt-tacı ona bağışlamışdı. Bununla belə, İsfahanın mühasirəsi zamanı şəhəri tərk etməyə müvəffəq olan Sultan Hüseyinin oğlu Təhmasib Mirzə də, ölkənin Xəzər-sahili bölgələrində məskunlaşıb, atasının təslim olmasından sonra özünü şah elan etmişdi.

Güclü ordunun və sərkərdəlik məharətinin olmaması üzündən heç bir uğur əldə edə bilməyən II Şah Təhmasib tezliklə Astarabad hakimi Fətəli xan Qacarin timsalında güclü müttəfiq tapır və çox keçmədən onun nüfuzu altına düşür. Belə bir şəraitdə öz yaxasını sonuncunun əlindən qurtarmağa can atan Təhmasib Nadir Əfşar tərəfindən təklif edilən köməklikdən böyük məmnuniyyətlə yararlanmağı qərara alır. Altı minlik dəstə ilə II Şah Təhmasibin qulluğuna girən Nadir, şahdan etimad əlaməti olaraq Təhmasibqulu xan adını alır.¹ 1726-cı ilin sentyabrında baş verən² bu hadisədən bir ay ötdükdən sonra, artıq şahın tam etimadını qazanan Təhmasibqulu xan II Şah Təhmasib tərəfindən Fətəli xan Qacarı öldürtməyə, 1728-ci ilin əvvəli üçün isə II Şah Təhmasibi öz iradəsinə tabe etməyə nail olur.³

1729-cu ilin dekabrınadək Nadir əfqanları ölkədən qovub, İsfahan azad edir və II Şah Təhmasibi öz qanuni taxtına bərpa etdikdən sonra osmanlılardan tutduqları əraziləri boşaltmağı tələb edir.⁴ Tələb rədd edildikdən sonra Nadir Əfşar osmanlılara qarşı fəal hərbi əməliyyatlara başlayır. Lakin əfqanların Xorasana hücumları ilə əlaqədar Nadirin Xorasana getməsindən istifadə edən II Şah Təhmasib öz şəxsi nüfuzunu qaldırmaqdan ötrü osmanlılara qarşı müharibəni davam etdirir və məğlub olaraq Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarının osmanlılara verilməsi barədə 1732-ci il yanvarın 16-da Kirmanşah sülhünü imzalayır,⁵ «Bu diqqətsizlik Təhmasibə onsuz da onun ağılsız başında çox zəif qalan tac bahasına başa gəldi»⁶ Əfqanıstanda və Xorasanda işləri nizama saldıqdan sonra geri qayıdan Nadir II Şah Təhmasibi əyyaşlıqda, səriştəsizlikdə və osmanlılarla rüsvayçı sülh bağla-

¹Новая История Ирана. Хрестоматия. Москва; Наука, 1988. с. 30.

²Mikluxo-Maklay N.D. Göstərilən əsəri, s. 93.

³T.T.Mustafazadə. Göstərilən əsəri. Rus dilində, s. 159.

⁴Arunova M.R. Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri, s. 30; Butkov P.Q. Göstərilən əsəri, I c., s. 103.

⁵Azərbaycan tarixi, I c. Bakı, 1961, s. 339-340.

⁶Беляев Е.А. Иран в средние века. Москва, 1941, с. 21.

maqda günahlandırılıb, 1732-ci il avqustun 22-də hakimiyyətdən kənarlaşdırdı və onun 8 aylıq oğlu III Abbası taxta çıxartdı. Özünü də onun qəyyumu – naibi elan etdi.¹ Bununla da Nadir Əfşar hakimiyyəti tamlıqla əlinə almış oldu.

Hakimiyyəti əlində cəmləşdirdikdən sonra Nadir, ilk növbədə, 1732-ci ildə bağlanmış Kirmanşah müqaviləsini ləğv etdi və 1723-cü ildən bəri osmanlılar tərəfindən tutulan torpaqların qaytarılmasını tələb etdi. Sultanın rədd cavabı müharibəyə səbəb oldu. Tezliklə Bağdad yaxınlığında rəqibini darmadağın etməyə, son nəticədə isə 1733-cü il dekabrın 19-da Bağdad hakimi Əhməd paşa ilə sülh müqaviləsi imzalamağa müvəffəq oldu. Lakin Bağdad sülhü ətrafında yekdil razılığın əldə olunmaması müharibə ocağının yenidən qızışmasına səbəb oldu.² Beləliklə, Nadir Əfşar Osmanlıların zəbt etdiyi Şirvana hücum edib 1734-cü il avqustun 24-də müqavimətsiz Şamaxını tutdu.³

XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən Nadirin Şimali Azərbaycana hücumuna qədər bölgənin siyasi arenasına nəzər salanda Şamaxının Şirvanda baş verən üsyanlara baş qərargah rolunu oynadığını görmüş oluruq (bu işdə şimal qonşuları – ləzgilər də onlara yardımçı oldular). Elə Nadirin özü də bu üzdən qədim qala şəhəri olan Şamaxını dağıtmağı əmr edir ki, qoy Şamaxı bir daha bu regionda baş qaldıran üsyanlara mərkəz rolunu oynaya bilməsin.

Üsyançı Surxayı təqib edən Nadir Qazıqumuxu talan edib 1734-cü ilin noyabrında Şimali Azərbaycanda Osmanlıların baş dayaq nöqtəsi sayılan Gəncəyə yaxınlaşdı. Gəncə ətrafında olanda Nadir xan bir neçə nəfər qarabağlı ilə Gəncəli paşaya (Gəncə mühafizi Əli paşa – C.H.Ə.) və o ərazinin bəylərbəyi Qoçəli paşaya təkidlə dolu məktub yolladı ki, o ərazini və şəhəri tezliklə boşaltsınlar. Lakin məktubu alan şəxslər cavabında Nadirə bildirdilər ki, onların tabe olduğu padşah var və məsləhətləşmək üçün onun yanına elçilər göndərmişlər. Əgər padşah onlara qalanı boşaltmağı əmr etsə, onda qala qeyd-şərtsiz Nadirə təhvil verilər.⁴ Nadir Əfşarın İstanbuldan cavabın gəlməyini gözlədiyi bir dövrdə M.Kazımın sözlərinə görə, Gəncəli

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 175; История о Песидском шахе. С. 139-141.

²Buturlin D. Göstərilən əsəri, 181-185; История о Песидском шахе. С. 181-234.

³T.T.Mustafazadə. Göstərilən əsəri. Rus dilində, s. 195.

⁴M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I c., s. 380-381.

paşa qalanı möhkəmləndirməyə və şəhərə azuqə gətirməyə başladı və «o zaman ... çoxlu ehtiyat və saysız-hesabsız hərbi sursat və 14.000 Osmanlı döyüşçüsünü o qalaya doldurdu». Bununla yanaşı, uzunmüddətli mühasirəyə hazırlaşan qala komendantı şəhərdə osmanlılara qarşı baş verə biləcək çıxışların qarşısını almaqdan ötrü İran dövlətinə rəğbəti olan yerli sakinləri (əsasən, yoxsulları) qaladan xaric elədi.¹ İstanbuldan heç bir xəbərin gəlmədiyini və Gəncədə gedən belə hazırlığı görən Nadir tezliklə şəhəri mühasirə edib aramsız hücumlara başladı. Mühasirədə olanlar Qarsdan və İrəvandan yardım almaq ümidində olduqlarından Nadirə ciddi müqavimət göstərirdilər. Osmanlıların bu ümidini tezliklə puça çıxarmaq üçün Nadir şəhər ətrafında kiçik bir dəstə qoyub Qarsa doğru getdi və 1735-ci il iyunun 21-də Zəngi çayı sahilində Osmanlı sərkərdəsi Abdulla paşanın qoşununu darmadağın etdi.² Abdulla paşa üzərindəki qələbədən sonra Tiflis, Gəncə və İrəvan şəhərləri təslim olmağı qərara aldılar. «... Gəncə və Tiflis qarnizonları, onlara sərbəst surətdə Türkiyəyə getməyə icazə veriləcəyi şərti ilə qalaları döyüşsüz Nadirə təslim etdilər».³ Azərbaycanı osmanlılardan təmizlədikdən sonra Nadir Ziyadoğlu nəslindən olan Gəncə sakini Uğurlu xanı Qarabağ və Gəncənin başlıca hakiminə çevirdi. İrəvana isə minbaşı Məhəmməd Rza bəyi hakim təyin etdi.⁴

Nadir az bir zaman ərzində rus qoşunlarını Şərqi Azərbaycandan geri otuzdurdu. Şirvanı, Gəncəni, Kaxetianı (Gürcüstanı), İrəvan xanlığını, Ərzurumu osmanlılardan geri aldı. Əfqanları darmadağın edib tutduqları torpaqlardan geri otuzdurdu. 1735-ci ildə Dağıstana hücum edib oranı zəbt, Azərbaycan ərazisini tamamilə yadellilərdən xilas etdikdən sonra Muğanda – Suqovuşanda qurultay çağırtdırıb, özünü şah elan etdi və orada Azərbaycan bəylərbəyliyi Dağıstan, Gürcüstan, indiki Ermənistan, Şirvan, Qarabağ, Çuxursəd, Təbriz bəylərbəyliyi də Azərbaycan bəylərbəyliyi adı ilə birləşdirib, vahid bir Azərbaycan dövləti yaratdı.

Nadir şahın həyatı boyu daxili siyasətindəki əsas addımlarından biri mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə və feodalların separatizminin boğulmasına yönəldilmiş aqrar siyasət idi. Bu, əsasən, dövlət torpaq fondunun

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, s.381.

²M.M. Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 237-254.

³T.T.Mustafazadə. Göstərilən əsəri, s. 197.

⁴M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, s. 409.

artırılması və möhkəmləndirilməsini, xüsusi mülkiyyətin və ayrı-ayrı feodalların iqtisadi və siyasi mövqələrini təmin etməli idi.¹ Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək məqsədilə dövlət torpaq fondunu artırmağa çalışsan, eləcə də ordu əsgərlərinin maaşlarından əlavə genişmiqyaslı hərbi yürüşlərin ağır xərclərini ödəmək üçün Nadir şah vəqf əmlakından istədiyi kimi istifadə etməyi düşünürdü. Tezliklə bütün ölkənin vəqf əmlakının dövlət tərəfindən alınması haqqında fərman verildi.² Bununla yanaşı, Nadir Əfşar elatları rəiyyəyə çevirməklə, maldar tayfaları digər yerlərə köçürməklə onların əzəli torpaqlarını xəzinənin xeyrinə müsadirə etdirdi.³

Mənbələrin verdiyi çoxsaylı məlumatlarda Nadir şah Əfşarın əmri ilə bir çox iri feodalların mülklərinin dövlət xeyrinə alınması nəticədə onların təsir dairəsinin zəifləməsi, eyni zamanda güclü dövlətin yaranması mənafeyinə xidmət edən mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsi prosesi ifadə olunmuşdur. Belə iri feodallardan biri Səməd bəy Təbrizi idi. Məhəmməd Kazımın Təbriz vilayətinin vəkili və külli-ixtiyar sahibi adlandırdığı Səməd bəy Nadirin əmri ilə edam edilmiş və onun 160.000 tümən dəyərində daşınan və daşınmaz əmlakı, 279.000 baş iri və xırda buynuzlu mal-qarası müsadirə edilmişdir.⁴

İri feodalların nüfuzunun sarsıtılmasına istiqamətlənən Nadirin digər mühüm tədbiri vilayətin mədaxilinə və məxaricinə müdaxilənin qarşısını almaqdan ibarət idi. Bunun üçün də o, əmr verdi ki, bundan sonra əyalət hakimləri, o əyalətlərin xəzinə məmurları öz maaşlarını torpaq bəxşişi formasında deyil, pul formasında alarlar. Bu hal, həmçinin bəylərbəyilərə də şamil olundu ki, onların da maaşı ildə orta hesabla 1000 tümənə yaxın müəyyən olundu.⁵

Taxta çıxdıqdan sonra İranın şəhər və kəndlərinin iqtisadi vəziyyətini gözdən keçirtməklə məşğul olan Nadir şah xüsusilə torpaqların abadlığı, becərilməsi üçün dağıdılmış suvarma sistemlərinin qaydaya salınması haqqında fərmanlar verdi.⁶ Akademik V.V.Bartold bu haqda qeyd edərək

¹ Arunova M.R. Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri, s. 67.

² T.M.Mustəvi. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı, 1967,

³ Arunova M.R. Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri, s. 68, M.Kazım. Göstərilən əsəri, I c., s. 166 a.

⁴ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I c., s. 766.

⁵ M.Kazım. Göstərilən əsəri, s. 457.

⁶ Arunova M.R. Aşrafyan K.Z. Göstərilən əsəri, s. 67.

yazır: «Nadir şah Qafqazda Muğan çölündəki suvarma işləri ilə iz qoydu».

Ümumiyyətlə, Nadirin müasiri və ya tədqiqatçısı olan elə bir müəllif yoxdur ki, Nadirin geniş quruculuq-abadlıq işlərindən söz açmasın.

Nadirqulu türk məişəti mühitində formalaşmışdı. Azərbaycan türkcəsi onun ana dili idi. Nadir şah bu dildə danışdı, hətta sonralar hərbi yürüşləri zamanı sərkərdələri ilə Azərbaycan türkcəsində ünsiyyətdə olması, Nadir şahın Azərbaycan türkcəsində nəzm əsərlərinin həsr edilməsi haqqında mənbələrdə çoxlu sayda faktlar vardır. Nadir şah hakimiyyətə gələndən sonra bölgədəki türk mühitinin möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlər görüldü və göstəriş verildi ki, iki min əfşar Urmiyadan Əbivərdə köçürülsün.

Nadir şah haqqında mötəbər mənbələrdən biri olan Məhəmməd Kazım Mərvinin «Aləm Ara-ye Naderi» əsərində isə daha böyük rəqəmlər göstərilmişdir. Mənbədə təsbit olunmuş məlumatlara görə, Nadir şahın əmri ilə Urmiyadan 4500 əfşar ailəsi Xorasan vilayətinə köçürülərək Əbivərd və Dərgəzdə yerləşdirildi. Nadir şah, eyni zamanda bölgədəki kürdlərin və qacarların da sayını artırdı. Qarabağ və Gəncədə yaşayan qacarların bir hissəsini də Astrabada köçürdü və bununla da dövlətin şimal-şərqində türk tayfalarının təsir əhatəsi xeyli genişləndi.¹

Nadir şahın əcdadlarını təşkil edən və Qərbi Azərbaycandan köçürülən əfşarların məskunlaşdığı Dərgəz və onun ətrafı kifayət qədər əlverişli bir ərazidə qərarlaşmışdı. Dərgəz ətrafında geniş və məhsuldar sahələr var idi. Bu bölgə şimaldan Türkmənistanla, cənubdan Məşhəd və Qoçan şəhərləri ilə, şərqdən Sərəxs, qərbdən də yenə Türkünstan və Boznurd şəhəri ilə əhatə olunurdu. Dərgəzin ətrafında yerləşən Kelat, Lütfabad, Çapuşlu, Bocnurd və digər məntəqələrdə də çoxlu əfşar və digər türk tayfaları məskunlaşmışdılar. Dərgəzin ətrafındakı Dərgəz çölü məhsuldarlığı ilə seçilirdi və burada böyütkən, zərəşk və qarağat kolları yayılmışdı. Dərgəz həm də bu kolların məhsulları ilə məşhur idi. Qoçan dağlarının şimalından qaynaq alan Dədüngər çayı Dərgəzdən və onun yaxınlığındakı məntəqələrdən keçirdi. Bölgədə bir sıra digər çaylar da vardır və onlar hamısı birlikdə bölgənin iqliminin və yaşayış mühitinin əsas elementləri idi.

Nadir şahın mənsub olduğu Qırxlı oymağı qış aylarında Dərgəzdə, Allah-Əkbər dağlarının şimalında, yayda isə Kəbkan məntəqəsi ətrafında

¹ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, c.I. Tehran, 1358, s. 4-5.

həyat sürürdü. Bu bölgədə əfşarların məskunlaşdığı məntəqələrdən biri də Kelatdır. Həmin məntəqə təbii-coğrafi şəraiti, əlverişli müdafiə imkanları ilə Nadir şahın da diqqətini cəlb edirdi. Məntəqə yumurta formasında olub hər tərəfdən sərt dağlarla əhatə olunmuşdu. Bu dağ sıraları hündür və sərt mühafizə divarlarını xatırladırdı və ona görə də az saylı qoşun dəstələri ilə bu məntəqəni etibarlı şəkildə və uzun müddət qorumaq mümkün idi. Sonralar Nadir bu məntəqəni möhkəmləndirərək öz xəzinəsini də orada yerləşdirmişdi. Nadir bu məntəqənin abadlaşdırılması ilə də məşğul olurdu və ona görə də hazırda bu məntəqə daha çox «Kelatı Nadiri» adı ilə məşhurdur.¹ Məntəqənin şimalında Ətəksəhrası, şərqində Sərəxs, cənubunda Məşhəd, qərbində isə Dərgəz yerləşir. «Kelat» sözü özü də türk sözüdür və sığınacaq, anbar, yurd mənasını verir. Kelat məntəqəsi Həzar Məscid dağı ilə əhatə olunmuşdur. Bu dağ çılpaq dağdır. Məntəqəyə dağ sıralarının arasından iki giriş yolu vardır. Həmin yollar da o qədər dardır ki, orada dayanan azsaylı mühafizəçilər böyük saylı qoşunların qarşısını kəsə bilərdi. Hər şeydən əvvəl, yerli imkanlar ərzaq qıtlığını da aradan qaldırmağa zəmin yaradırdı. Bir sözlə, Kelat, Nadirin uşaqlığının və gəncliyinin keçdiyi məntəqələrdən biri idi və bu məntəqənin təbii müdafiə imkanlarını da həmişə müşahidə edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, İranın hazırkı şimal-şərq sərhədi XIX əsrin sonlarına yaxın formalaşmağa başlamışdı. 1879-cu ildə Axalda Rusiya ilə İran arasında imzalanmış sülh müqaviləsi ilə indiki sərhəd xətti müəyyən edilmişdir. Ancaq çar hərbiçiləri Nadir şahın uşaqlığının və gəncliyinin keçdiyi Kelatın təbii-coğrafi şəraitinin əlverişliliyini görərək oranı da Rusiya sərhədləri daxilinə qatmağa cəhd göstərmişdilər. Bunun əvəzində çar Rusiyası indiki Azərbaycan Respublikasının Muğan çöllərinin böyük bir hissəsinin İrana verilməsini təklif etmişdi. Bu məsələ, hətta İngiltərə parlamentində də müzakirəyə səbəb olmuş və İngiltərə Kelatın çar Rusiyası tərkibinə verilməsinə qarşı çıxmışdı.²

Əfşarların məskunlaşdığı ərəzidə becərilən üzüm və yemiş ətrafda ad çıxarmışdı. Deyilənə görə, Nadir şah bütün ömrü boyu yaxşı atın və yaxşı yemişin vurğunu olmuşdu. Ola bilsin ki, onda yemişə olan həvəs də məhz

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 411.

²H.Sadiq. Türkiyənin Qafqaz siyasəti. Bakı, 1998, s. 42.

əfşarların məskunlaşdığı ərazilərdə yetişdirilən yemişlərin dadı ilə bağlı olmuşdu.

Söylənilənlər Nadirqulunun formalaşması üçün yerli mühitin əsas unsurları idi. Eyni zamanda Nadir zəmanəsinin övladı kimi İran mühitinin çərçivəsində boy atırdı. Dövrün ictimai-siyasi ab-havası, kəskinlikləri və ziddiyyətləri, bütün cəmiyyətin yaşamalması olduqları da Nadirin formalaşmasına, həyatda öz mövqeyini necə tapmasına təsir göstərirdi

III FƏSİL

MUĞAN QURULTAYI, NADİRİN ŞAH ELAN OLUNMASI, DİNİ İSLAHAT CƏHDLƏRİ VƏ XARİCİ DÖVLƏTLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

*Tac başa yaraşığıq versə də ağıl verməz. Başın tacı ağıldır.
Nadir şah Əfşar*

3.1. Muğan qurultayı və Nadirin şah elan edilməsi

1735-ci ildə Nadir şah Dağıstan yürüşünü uğurla başa çatdırdıqdan və Azərbaycanı tamamilə nəzarət altına aldıqdan sonra, qazandığı uğurları ilə xalq arasında böyük hörmət və ehtirama yetişməsini nəzərə alaraq Nadir Əfşar hakimiyyəti rəsmən özünə tabe etdirməyi qərara aldı, öz bacarığı ilə, xüsusən bütün ölkəni azad etməsi ilə böyük nüfuz qazandığı zaman dərk etdi ki, arzularını həyata keçirtməyə yaxşı və münasib vaxt çatıb, buna görə o, əmr etdi ki, xanlar, sultanlar, ona tabe olan bütün əyalətlərdən və şəhərlərdən mötəbər və adlı-sanlı adamlar Muğana yığışsınlar və onun gəlməsinə hazır olsunlar».¹

O, səltənət naibi adlandırılırsa da, real hakimiyyət onun əlində idi. Həmin dövrlərdə irsi Səfəvi hakimiyyətinə meyil də xeyli güclü idi. Bəzi müəlliflər belə göstərirlər ki, hələ bədencə zəif olan III Şah Abbasın kiçik yaşlarında dünyasını dəyişməsi Nadirə özünün iddiasını reallaşdırmağa təkan verdi.

Digər tərəfdən Nadir Səfəvilər dövlətinə məxsus olan böyük əraziləri, demək olar ki, öz qılıncının gücünə geri qaytarmışdı. Ölkə və dövlət onun şücaəti nəticəsində yenidən mövcudluq qazanmışdı. Qurultayın keçirilməsi ərazisinin məhz Azərbaycanda baş tutması özünün Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu nümayiş etdirmək, məhz Azərbaycanda qurultayın keçir-

¹Ter-Avestisyan S. Göstərilən əsəri, s. 15.

rilməsi onun öz torpağına bağlılığından irəli gəlməklə, həmçinin təşkilatçılıq işinin daha asanlıqla və ətraf əhalinin də Azərbaycan türklərindən ibarət olmasından irəli gəlirdi. Bununla belə, Nadirin şahlıq tacına yiyələnməsi Azərbaycan Nadir Əfşar dövlətinin əsasının qoyulması məhz Muğanda baş verdi.¹

Şahlıq taxt-tacının həll edildiyi mühüm bir tədbirin Məshəddə, İsfahanda deyil, Muğanda, Azərbaycan ərazisində keçirilməsidir. Nadir qurultayı Azərbaycan ərazisində keçirtməklə, Cənubi Qafqazın birdəfəlik geri qaytarılması, Qərbi Azərbaycanın osmanlılardan təmizlənməsi, Rusiyanın Şərqi Azərbaycandan qovulub çıxarılması, Dağıstanın itaət altına alınması və özünün Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu nümayiş etdirmək istəyi idi.

Muğan qurultayının keçirilməsi üçün çox böyük təşkilati işlər aparılmışdı. Həmin ərazidə Nadirin tapşırığı ilə 12 min çadır qurulmuşdu. Nadirin çadırı isə xüsusi olaraq Qəzvinə hazırlanmışdı. Həmin çadırın 12 dirəyi var idi. Bu, 12 İmamın simvolu idi. Çadırın uzunluğu 50 metr, eni isə 15 metr idi. Çadırın içərisi də qiymətli daş-qaşlarla, qızıl və gümüşlə bəzədilmişdi. Həmçinin Nadir 100 min dəst xələt, 12 min ədəd zərlərlə və qiymətli daşlarla bəzədilmiş kəmərbəndlər hazırlatmışdı, böyük miqdarda bahalı parçalar toplatdırıb, dəvət olunmuş qonaqlar üçün gətirilməsinə göstəriş vermişdi.² Həmçinin həmin ərazidə hamamlar, bazarlar, məscidlər və s. saldırdı.

Bütün bunlar göstərirdi ki, Nadir məhz Azərbaycanda keçirtməyi qurultaya böyük diqqət yetirirdi. Bunun Azərbaycana layiq olduğunu bütün qonaqlara göstərmək istəyirdi.

26 dekabr 1735-ci ildə vilayətlərin hakimlərini, xanları, bəyləri, ruhani aləmini, ölkədə olan xarici diplomatik nümayəndəlikləri Muğan çölünə dəvət etdi. Nadir Suqovuşanda Milli Məclis – Muğan qurultayı təşkil etməklə, rəsmi məlumatlara görə, Muğana təxminən 100 min adam yığmışdı. Əlbəttə, bunların içərisinə ordu da daxil idi. 20 mindən artıq qonaq dəvət olunmuşdu. Gələn qonaqların hər birinə ayrı-ayrı çadırlar qurulmuşdu. Ramazan bayramına bir gün qalırdı.

Nadir 1736-cı il yanvar ayının 12-də Muğan düzünə gəlib çatdı. Qurultayda Nadirin oğlanları və qardaşı da iştirak edirdi.³ Burada əvvəlcə

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 364

²M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 291

³Lokkart L. Nadir şah. Bakı, 2013, s.167.

böyük şadyanalıqlar keçirildi. Fevral ayının 14-də Ramazan bayramı qeyd edilirdi. Bura həm də Rusiya, Osmanlı (və bir sıra başqa) dövlətlərdən də nümayəndələr dəvət olunmuşdu. Nadirə ən yaxın 7 şəxs qurultay iştirakçalarına bildirdilər ki, Nadir Xorasana yollanıb, Kelatda yaşamaq, hərbi yürüşlərdən əl çəkib, ibadətlə məşğul olmaq fikrindədir. Nadir artıq bütün dövlətin ərazisindən yadelli qoşunların çıxarılmasını və yenidən Təhmasib Mirzənin hakimiyyətə gətirilməsini qurultay iştirakçalarına çatdırdı.¹ Hətta Təhmasib Mirzə hakimiyyətə gəlmək istəmədikdə, Səfəvi xanədanının bir nümayəndəsini şahlığa gətirməyi təklif etdi. Təbii, Nadir bu şahlıq iddiasını birmənalı qabağa sürməyib, qurultay iştirakçalarına belə bir təkliflə müraciət etdi. Mənbələrdə göstərilir ki, qurultay iştirakçalarına fikirləşmək üçün 3-4 gün möhlət verildi. Təbii ki, bu ictimai fikrin öyrənilməsi və ona uyğun fəaliyyətin istiqamətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulurdu. Bunun nəticəsi kimi qurultay nümayəndələrinin mütləq əksəriyyəti ölkənin şahlığına məhz Nadirin layiq olduğu fikrini irəli sürdü.

M.Kazımın «Aləm Ara-ye Naderi» əsərində qeyd olunur ki, Nadirin şahlığa namizədliyi 4 gün müzakirə olundu.² Bəzi fikir ayrılıqları olsa da, təbii ki, Nadir tərəfdarları tərəfindən həmin insanlar ciddi cəzalandırıldı. Beləliklə, qurultayın əksər iştirakçıları Nadirin şah seçilməsinin tərəfdarı olduqlarını bəyan etdilər. Nadir isə şah seçiləcəyi təqdirdə qurultay iştirakçıları qarşısında bəzi şərtlərini qoydu. Onun şərtləri yenidən yaxın adamları tərəfindən qurultay iştirakçalarına çatdırıldı. Onlar Nadirin bu şərtlərin qəbul edəcəyi təqdirdə şah seçilməyə razı ola biləcəyini bəyan etdilər. Həmin şərtlərə əsasən göstərilirdi ki, əyanlara, xanlara, tayfa başçılarına çatdırılsın ki, Nadirin şah olmasını xahiş edirlərsə, Nadirin sərt hakimiyyətini qəbul etməlidirlər. Həmçinin şah Təhmasib və onun övladlarını taxt-tacın varisi kimi qəbul etməməlidirlər. İkinci şərt ondan ibarətdir ki, şiə məzhəbinin əvəzinə Cəfəri məzhəbinin qəbul edilməsi həyata keçirilsin. Çünki bu məsələ Osmanlı ilə Səfəvilər arasında olan müharibələrə səbəb olurdu. Nadir belə hesab edir ki, məzhəb ayrılığı aradan qaldırılsa, dünyada Turançılıq ideyaları daha da inkişaf edər, Osmanlı dövləti ilə olan müharibələr aradan qalxar. Üçüncü şərtə isə Nadirdən sonra ölkə taxt-

¹Lokkart L. Nadir şah. Bakı, 2013, s.167.

²M.M.Kazimi. Göstərilən əsəri, s.716.

tacına onun övladlarından biri, ya da Nadir xanədanının nümayəndələrindən biri çıxıb bilərdi. Bu şərtləri qəbul edəcəklərinə onlar and içməli idilər. Bu şərtlər qurultay iştirakçıları tərəfindən 3-4 gün müzakirə edildi. Qurultay iştirakçılarının çoxu Nadirin şah seçilməsinə tərəfdar oldular.¹

Sadalanan bütün şərtlər qəbul olunduqdan sonra Muğan qurultayı Nadirin şah olmasına razılıq verdi. Nadir bununla da kifayətlənməyib, toplantı iştirakçıları arasında aparılan işlərin nəticəsi kimi bütün bu şərtlərin hamısının yazılı şəkildə ifadə olunması əmrini verdi. Bu sənəd «məhzərnamə» (iştirak sənədi) və ya vəsiqnamə (protokol) kimi xatırlanır. Bununla, bütün iştirakçılar bu vəsiqnaməyə imza atdılar. Vəsiqnamənin Mirzə Məhəmməd xan Astrabadi tərəfindən yazıldığı da mənbələrdə bildirilir.

Nadir şah Əfşar

Belə bir təmtəraqlı toplantı, orta əsrlərdə dünya tarixində Nadirə qədər, Nadir şahdan sonra da təkrar olmamışdır. Nadir öz dövrünə uyğun olmayan «demokratik» bir seçki ilə şahlıq taxtına sahib oldu. Dünyada hakimiyyəti ələ keçirmiş heç bir hökmdar orta əsrlərdə belə təmtəraqlı bir seçki metodundan istifadə etməmişdir. Bu, bir yenilik, misli görünməmiş (o dövrdə) bir hadisə idi.

Tacqoyma mərasiminin fevralın 26-da (yeni təqvimlə martın 9-10-u – C.H.Ə.) keçirildiyini bildirən A.Kretatsi bunun səbəbini, möhürün və sikkə kəsmək üçün qəlibin hazır olmamasında, eləcə də Nadirin münəccimlərinin ay təqviminin 25-ci gününün (fevralın 26-sı) çox yaxşı gün olmasını bildirməsində görürdü.² Buradan bir daha aydın olur ki, uzun illər tarixi ədəbiyyatda deyilənlərin əksi olaraq, Nadir Novruz bayramında deyil, məhz Ramazan bayramı günlərində şah seçilmişdir.

Onun şərtlərini Təhmasib xan Cəlayir xalqa elan etdi.

¹ Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 171.

² A.Kretatsi. Göstərilən əsəri, s. 255-256.

Bu bəyanatdan sonra Nadir hakimiyyəti bir şah kimi qəbul etməyə razı oldu. Və yazılı şəkildə vəsiqnamə hazırlandı. Bütün qonaqlar tərəfindən – xanlar, şeyxülislam, qazilər və başqaları tərəfindən imzalandı.

Nadir Osmanlı dövləti ilə müqavilə bağlanmasını Muğan qurultayındakı nümayəndələr ilə də müzakirəyə çıxartdı. İki dövlət arasındakı ixtilafın həlli məqsədi ilə 5 şərtədən ibarət müzakirəyə sənəd çıxarıldı.

1. Səfəvilər özlərinin əvvəlki şiə məzhəbindən əl çəkirlər, sünniliyin yeni qolu olan İmam Cəfər adı ilə cəfərilik qolunu seçirlər.

2. Kəbədə İslamın 4 məzhəbinin sütunu olduğu üçün təklif olunurdu ki, İmam Cəfər məzhəbi üçün də 5-ci sütun yaradılsın və Cəfəri davamçıları da Məscidi Haramda namaz qıla bilsinlər.

3. Hər il Məkkəyə yollanan İran zəvvarları üçün Həcc karvanlarının əmiri təyin edilsin və iranlı zəvvar karvanlarının əmirinin səlahiyyəti Misir və Şam karvanları əmirlərinin səlahiyyətinə bərabər tutulsun.

4. Hər iki tərəfdə saxlanılan əsirlər azad edilsinlər, həmin əsirlərin satılmasına və alınmasına imkan verilməsin.

5. Hər iki dövlətin digər dövlətin paytaxtında nümayəndə heyəti (vəkil-liyi) təsis edilsin.¹

Bu fakt bir daha sübut edir ki, Muğan qurultayında Nadir şah seçilməyi ilə bəhm Osmanlı dövləti ilə olan münasibətləri də həll etmək və dünyada Turançılığı, Türkcülüğü birləşdirmək niyyətində olmuşdur. 1736-cı il mart ayının 6-da Osmanlıya yeni təyin olunmuş səfir Əbdülbaqi xan böyük nümayəndə heyəti ilə və baş molla Əli Əkbər də daxil olmaqla İstanbula yola düşdülər.² Onlar Nadirin şah seçilməsini Cəfəri məzhəbinin mahiyyəti haqqında sultana məlumat verdilər. Hətta Nadir şah bu şərtlərin qəbul ediləcəyi təqdirdə öz imperiyasını osmanlılarla da birləşdirməyi vəd edirdi.

Təbii, bu həmin zaman üçün çox böyük bir addım idi. Uzun illər osmanlılar ilə olan ixtilaf aradan qaldırılır, məzhəb ayrılığı götürülməklə iki böyük Türk imperiyasının birləşməsi baş verirdi. Bu təklif Nadirə qədər və Nadir şahdan sonra da heç bir İran şahı və Türk sultanları tərəfindən irəli sürülməmişdir.

Nadirin tacqoyma günü onun adına «Taqe Nüsrə» (Qələbə Tağı) hazır-

¹Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 174-175.

²Yenə orada, s.181.

landı. Qələbə Tağının üzərində «Allahın kölgəsi İran şahı Nadiri Dövrən» yazıldı. Tacqoyma günü təmtəraqla qurtardı və üç gün, üç gecə şadlıq oldu.

1736-cı il aprel ayının ortalarında Nadir şah Muğan düzünü tərk edərək Qəzvinə yola düşdü. Beləliklə, Nadir şah Azərbaycanın Muğan düzündə, Kür və Araz çaylarının qovuşduğu Cavad qəzasında türklərin əcdadlarına məxsus böyük qurultay keçirtməklə özünü Şah elan edib, Azərbaycan Nadir Əfşar imperiyasını yaratdı. Bu imperiyanın tərkibinə Azərbaycan (Gürcüstan, indiki Ermənistan, Dağıstan), İran, Türkiyənin şərqi hissəsi, Əfqanıstan, İraqın cənubu, Fars körfəzi və İran körfəzi ətrafı ərazilər (Bəhreyn, Küveyt) və s. ərazilər daxil idi. Nadir şahın qurultayı Azərbaycanda keçirtməklə bütün ərazilərdən 100 minə yaxın insanı Azərbaycana dəvət edib yığıması, məhz həmin əraziləri Azərbaycan naminə fəth etməsi, Azərbaycan ətrafında birləşdirməsinin bir bariz nümunəsi idi. Məhz Muğanda Nadir şah böyük Azərbaycan bəylərbəyliyi yaratdı. Paytaxtı Təbriz olmaqla Azərbaycan bəylərbəyliyinə əzəli Azərbaycan torpaqları və onun tabeliyində olan Gürcüstan (Kartli və Kaxetiya), indiki Ermənistan, Dağıstan ərazilərini birləşdirib, özünün qardaşı İbrahim xanı bəylərbəyliyin hakimi təyin etdi.

Nadir şah qurduğu dövlətin paytaxtını isə şiə məzhəbinin banisi İmam Rzanın məqbərəsi olan Məşhəd şəhərini seçdi. Bu isə böyük imperiyanın məhz İslam dəyərləri ətrafında birliyi naminə edilmişdi. Dövlət 4 iri vilayətə bölündü: Azərbaycan, İraq, Xorasan və Fars bəylərbəyliyi.

3.2. Nadir şahın dini islahat cəhdləri. Nəcəfdə Məzhəbi Məclis

Əgər siz Cəfəri məzhəbini qəbul etsəniz, mən öz imperiyamı Osmanlı imperiyasına birləşdirərəm.

(Osmanlı Sultanına göndərdiyi məktubdan)

Nadir şah Əfşar

1743-cü ilin noyabr ayında Nadir şah xanımı Şah Sultan Hüseyinin qızı Raziyyəbəyim ilə Kərbəlaya gəldi. Kərbəlada imamların qəbirlərini ziyarət edib, səcdəgahın təmiri üçün 20000 maliyyə pul ayırdı.¹ Kelat yolu ilə Nəcəfə gəlib, Nəcəfdə bütün müqəddəs yerlərin alimlərindən ibarət bir

¹M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 387.

heyət yaratdı. Sünni və şiə təriqətləri arasında olan ixtilafların aradan qaldırılması üçün tapşırıqlar verdi. Nəcəfdə İmam Rzanın qəbirüstü abidəsini ziyarət edib, təmir etdirdi.

Məzhəbi Məclisdə bu dini heyət vəsiqə yazdılar və Osmanlı dövlətinə elçi göndərüb, 5 məsələ barəsində onların da razılığını tələb etdilər.

Osmanlı dövləti dörd şərti qəbul etdi. Məzhəbi Cəfərini mülki müzakirəyə saxladılar. İran, Bəlx, Buxara və s. müsəlman şeyxləri bu şərti müzakirə etməkdən ötəri Osmanlı paytaxtına getdilər.

Hərbi sahədə məğlubiyyət acısını dadmayan bu böyük şəxsiyyət cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, ora yaxından nüfuz etməsin, xüsusilə Orta əsrlər müsəlman idarəçilik sisteminin mahiyyətini müəyyən edən islamla bağlı da mövcud stereotipləri məhv etdi. Özü müsəlman ayin və ibadətlərini ardıcıl olaraq yerinə yetirsə də, islam mübaliğ və fəqihlərini dövlət idarəçiliyindən kənarlaşdıraraq fələn dünyəvi mündəricəli qüdrətli bir imperiya yarada bildi. Şiə məzhəb dövrləbliyini bir kənara qoyaraq vahid məzhəbin bərqərar olması istiqamətində ən müxtəlif səviyyələrdə tədbirlər gördü. Nadir xəlifə kimi ruhani hakimiyyətini də həyata keçirən türk sultanı Mahmud ilə yazışmalardan sonra VI İmam Cəfər Əs-Sadiqin adı ilə bağlı olan Cəfəriliyin rəsmi təriqət kimi qəbul edilməsinə cəhd etdi.

Hənəfi, Şafii, Hənbəli və Maliki məzhəbləri kimi, dörd məşhur məzhəblə yanaşı, sünnilər Cəfəri məzhəbini də fələn tanıdılar. Cəfərilər adıçəkilən sünni məktəbinin davamçıları ilə bərabər, Kəbə ətrafında namaz üçün ayrıca yer (məqam və ya müsalla) almışdılar. Bütün bunlar Nadirin müstəsna fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Dinin hər zaman, xüsusilə Nadir şah dönəmində çox böyük amil olduğunu nəzərə alıb, bu məsələnin üstündə nisbətən müfəssəl dayanmaq istəyirəm. Məlumdur ki, dövrünün ən qüdrətli və möhtəşəm dövləti olan Osmanlı dövlətinin sultanı həm də müsəlman dünyasının xəlifəsi kimi əmir-əl-möminin (möminlərin əmiri) olmaqla ruhani hakimiyyəti də təmsil edirdi (1517-ci ildə Misirin fəthindən etibarən). Ona görə də Nadir şah dini tələblərlə bağlı məsələləri Osmanlı sultanı ilə bilavasitə razılaşdırmaq yolunu tuturdu.

Nadir şah bu məsələdə özünün xüsusi təlimatlandırılmış nümayəndə heyətini İstanbula göndərmişdi. Sultan I Mahmudun göstərişi ilə Osmanlıların Bağdad valisi Əyyubi Əhməd paşa, Osmanlı alimlərindən Bağdadlı

Əbdülbərəkət Abdullah Süvəydiyi dini ortaqlıq yaratmaq üçün Nəcəfə göndərildi. Süvəydidən başqa, Əfqan müftisi və 6 nəfər Buxaralı sünni alimləri də Nəcəfə gəldilər. Nadir şahın tələbi ilə 70 nəfər tanınmış şiə molla və üləmaları da Nəcəfə topladı. Nadir şah Süvəydiyi vəkil təyin edərək dini elitanın təmsilçilərindən haqq yolunun hər iki tərəfə (sünni və şiə) uyğun təsdiqini istədi, Süvəydi 4 rəşidi xəlifələrin üstünlüyü, əhli-beytə hörmətlə yanaşmağın zəruriliyi və siğənin yasaqlanması ilə bağlı məsələlərdə həmkarları ilə anlaşa bildi. Anlaşma Nadir şahı təqdim edildikdən sonra o müvafiq şah fərmanını verdi. Türkiyədə 2001-ci ildə çap olunmuş «Türk xaqanları və sultanları» kitabının Nadir şahı aid olan hissəsində verilmiş həmin fərmanın mətnini burada qısa ixtisarla təqdim edərim:

«Öncə allah-taalaya sığınırım. Bilin ki, Şah İsmayıl Səfəvi 1501-ci ildə ortaya çıxdı. Cahil xalqdan bir qismini yanında topladı. Bu yalançı dünyanı və nəfsinin istəklərini ələ keçirmək üçün müsəlmanlar arasına fitnə və fəsad soxdu. Əhli-beyti sevməyi, Rafiliyi ortaya çıxardı. Burada söhbət Məhəmməd peyğəmbərin Qədri-Xumda – Mən sizə 2 əmanət qoyuram, biri Qurani-Kərim, digəri isə əhli-beyt – deyə səsləndirdiyi kəlamlardan gedir. Çünki o əhli-beyti sevməyi Qurana beyət etmək qədər zəruri sayırdı. (Rafilər də mülayim şiəliyə aid olub «İnkər edən» deməkdir). Yəni Əbu Bəkrin və Ömərın xəlifəliyini inkar edənlərə Rafilər deyirdilər. Beləcə müsəlmanlar arasına böyük bir düşmənçilik gətirdi. Münafiqliyə və düşmənçiliyə səbəb oldu. Elə oldu ki, kafirlər rahat və qorxusuz yaşayırlar, müsəlmanlar isə bir-birini yeyir, bir-birinin qanlarını, namusunu tələf edir. Hələ Muğan düzündəki toplantıda böyük, kiçik, hamımız, məni şah seçmək istədiyinizi qəbul etməyimin müqabilində siz də Şah İsmayıl zamanından bəri İranda yer tutmuş pozucuların və boş sözlərdən vaz keçəcəyinizi bildirmişdiniz. Hörmətli babalarımızın məzhəbi olan mübarək adətlərimiz olan dörd xəlifənin haqq və doğru olduğuna qəlbimizlə inanacağımıza və dil ilə də söyləyəcəyimizə, bunları söyləməkdən, pisləməkdən çəkinəcəyimizə və dördünü də sevəcəyimizə söz vermişdiniz. Bu xeyirli işi qüvvətləndirmək üçün seçilmiş alimlərdən, dininə bağlı yüksək zatlardan soruşdum. Hamısı dedi ki, Peyğəmbərimiz... haqq yoluna çağırdığı gündən bəri dörd xəlifənin hər biri dinimizin yayılması üçün canlarını və mallarını fəda etdilər və bu yolda uşaqlarından, əmi və dayılarından ayrıldılar, hər sözə, iftiraya və oxa sinə gərdilər. Bununla belə, Allahın rəsulunun xü-

susi söhbətləri ilə şərəfləndilər... Yaxşılardan Əfəndisi vəfat etdikdən sonra ümmətin işlərini görənlərin söz birliyi ilə, xilafətə birinci xəlifə, mağara qardaşı Əbu Bəkr gətirildi. Bundan sonra yenə razılıqla Ömər Faruk, sonra altı nəfər arasından Zinnəreyn Osman ibn Affan, daha sonra Allahın aslanı Əli ibn Abu Talib xəlifə oldular.

Bu dörd xəlifədən hər biri öz xəlifəlikləri zamanı bir-biri ilə hər cür ayrılıq ləkəsindən təmiz idilər. Qardaşlıq və birlik içində İslam məmləkətini çirkədən və müşriklərin kinindən qorudular. Bu dörd xəlifədən sonra müsəlmanlar iman və etiqadda bir idilər. Nə qədər zaman və əsrlərin keçməsi ilə İslam alimlərinin oruc, həcc, zəkat və başqa işlərdə ayrılıqları olsa da, inanılacaq şeylərdə, Rəsullulaha və onun Əshabını sevməkdə və hamısını təmiz olaraq tanımaqda heç bir qüsur və nöqsan, pozuqluq və dönüklük olmadı. Şah İsmayılın ortaya çıxmasına qədər bütün İslam məmləkətləri belə saf və təmiz idi. Siz dərin ağılınız və təmiz qəlbinizin işığı ilə Əshabi-İkramı söymək və Rafizi olmaq yolunu buraxdınız. İslam dininin dörd təməl dirəyi olan dörd xəlifənin sevgisi ilə qəlblərinizi süslədiniz. Buna görə mən də bu söz verdiyimiz beş qərarımızı... böyük İslam Padişahına, qardaşımıza, Rum məmləkətlərinin sultanına bildirməyə söz verirəm... Beləcə, anlaşıldı ki, bütün bu Rafizilik və bidətlər və ayrılıqlar Şah İsmayılın çıxardığı fitnələrdən doğmuşdur... ta Şah İsmayıl qədər bütün müsəlmanlar rəşidi-xəlifələri haqq bilərdilər... Mübarək isimlərini söylərkən və yazarkən radiy Allahü anhüm deyərdilər.

Dərin alim və üstünlərin özü Mirzə Məhəmməd Əli həzrətlərinə əmr etdim ki, bu Fərmani-humayunümüzü bütün İran şəhərlərinə yaysın, millətə də eşitsin və qəbul etsin. Bunu qəbul etməmək və buna qarşı getmək Allahın əzabına və Şahənşahın qəzəbinə səbəb olacaqdır».¹

«Nəcəf vaqfəsi» kimi tarixə düşən Nadir şahın bu fərmanının bəzi müddəaları ilə mübahisə etmək mümkün olsa da, öz zamanının ruhuna uyğunluğu heç bir şübhə doğurmur. İlk növbədə, bu sənəd Nadirin din amilini siyasi-hərbi situasiya ilə uzlaşdırma bilmək bacarığını ifadə edir.

Nadir şahın həm dini, həm siyasi, həm də hərbi sahədə apardığı siyasət məhz Turan və İslam aləmini birləşdirmək olmuşdur.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Nadir Hindistandan gətirdiyi qızıl

¹Türk xaqanları və sultanları. İstanbul. 2001-ci il.

taxtı (Nadir Taxtını), ilk növbədə, bir xəlifə olaraq Sultan I Mahmuda hədiyyə etmiş, Sultan isə Nadirə İngiltərədə qiymətli daşlarla bəzədilmiş qızıl xəncər, qızıldan yay və yay qabı hazırlamışdı (hər ikisi Topqapı sarayında saxlanılır). Hətta bu da məlumdur ki, bir daha təkrar edirəm, 1740-cı ildə Nadir Sultana belə bir müraciətlə məktub göndərmişdi ki, əgər siz Cəfəri məzhəbini qəbul etsəniz mən bütün məmləkətlərimi Osmanlıya qataram.¹

Nadir çox zaman hərbi yürüşlərini, daxili işlərini dini motivlərlə bağladığından onun, ümumiyyətlə, islama və onun təzahürlərinə münasibətini nisbətən geniş aspektdə təqdim etmək istəyirəm.

Nadir şahın həyatını və fəaliyyətini araşdıran çox az tarixçi tapmaq olar ki, onun dinə olan münasibətinə toxunmasın. Çünki cəmiyyət həyatının bir çox sahələrində olduğu kimi, dinə münasibətdə də Nadir şah tərəfindən bir sıra yeniliklər gətirilmişdi. Əslində, Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi ilə dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələ başladı. Nadir şah Səfəvi şahlarından fərqli olaraq, dinə qeyri-ənənəvi münasibət göstərdi.

Nadir şahın dinə münasibətini və dinə baxışlarını dəyərləndirərkən bütünlükdə bir sıra məqamlar qabarıq əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan birincisi Nadir şahın özünün dinə münasibətidir. Nadir şah dinin cəmiyyətdəki yerinə dəyişikliklər gətirsə və bu sahədə müəyyən yeniliklər irəli sürsə də, özü bütün varlığı ilə Allahına, peyğəmbərinə tapınan bir şəxs idi. Bir tərəfdən Xorasanın dini mühiti, digər tərəfdən də valideynlərinin dini inancları Nadirin dinə münasibətinin formalaşmasında təsirsiz qalmamışdı. O, təvəkkülə arxalanan şəxs deyildi və bütün istəklərinə zəhmət və əzmkarlığı ilə nail olmağa çalışırdı. Amma bu zaman vuran qolunun qüvvəsini yaradanın lütfü hesab edirdi və hər uğurunu da Tanrıdan diləyirdi. Hər döyüşə atılmazdan əvvəl üzünü göylərə tuturdu və ən çətin anlarında Al-

Nadir şah Əfşarın Hindistandan gətirdiyi «Nadir taxtı» İstanbulda Topqapı sarayı muzeyində saxlanılır

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 211.

Osmanlı sultanı I Mahmudun Nadir şah Əfşara qızıldan və qiymətli daş-qaşlardan hazırlanmış yay və ox qabı hədiyyəsi. İstanbul

lahdan kömək diləyirdi. «Aləm Araye Naderi»də Nadirin Tanrıdan kömək dilməsi və ona şükranlığını bildirməsi haqqında çoxlu faktlar vardır. Bu əsərdə Nadir şahın dilindən Allaha müraciətlə çoxlu nəzm parçalarına da rast gəlirik. Bunlar da Nadir şahın dini inanclarının bir nümunəsidir.

Maraq kəsb edən digər bir məqam Nadir şah dövründə din və dövlət münasibətləri idi. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Nadir Əfşar dövləti dün-

yəvi dövlət idi. Səfəvilər hakimiyyətindən fərqli olaraq, Nadir şahın dövləti dini ideologiya üzərində qurulmamışdı və cəmiyyətin idarə edilməsində dini normalar heç də əsas yeri tutmurdu. Nadir şah dini dövlətin idarə edilməsindən uzaqlaşdırdı, dindarların dövlət işlərinin aparılmasına müdaxilələrinin qarşısı alındı. Din dövlətin rəsmi ideologiyası olmaq çərçivəsindən çıxarıldı. Ruhanilərin səlahiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar edildi və onlar dövlət idarəçiliyində formal vəzifələrə çevrildilər. Dövlətdə baş molla vəzifəsi saxlansa da, onun vəzifəsi, eləcə də digər yüksək ruhani vəzifələri əvvəlki səlahiyyətlərini itirdilər. Nadir şahın iradəsi dövlətin idarə edilməsinin nüvəsinə çevrildi. Onun dövründə ruhanilər dövlət aparatlarından məscidlərə çəkməli oldular.

Nadir şahın dinə münasibəti məsələsində maraq kəsb edən məsələlərdən biri də onun sünni və ya şiə məzhəbinə mənsub olmasıdır.

Nadir şah haqqında yazan tədqiqatçıların əksəriyyəti onun şiə məzhəbinə mənsub olduğunu göstərirlər.¹

Nadir şahın tanınmış tədqiqatçılarından olan L.Lokkart onun hansı məzhəbə mənsubluğu haqqında aydın fikir söyləməsə də, şiə olmasına da şübhə ilə yanaşır.² Buradan da belə ehtimal etmək olar ki, o, Nadir şahın sünni olmasına daha çox meyillidir. L.Lokkart tədqiqatının başqa bir yerində də qeyd edirdi ki, Nadirin qoşunlarının böyük bir hissəsini sünni

¹Lokart L. Göstərilən əsəri, s. 331.

²Yenə orada. s. 332.

əfqanlar və türkmənlər təşkil edirdilər və ona görə də Nadir, Şah Təhmasi-bin tərəfdarlarından qorxmurdu.¹ Bu fikir də yuxarıda deyiləni təsdiq etməyə əsas ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, qərb tədqiqatçıları əfşarları da sünni hesab etdikləri türkmən tayfalarının tərkib hissəsi bilirlər.

Əslində, hər iki qrup tədqiqatçıların Nadir şahın bu və ya digər məzhəbə mənsub olması haqqında söylədikləri fikirlərin əsası vardır. Çünki, ilk növbədə, Nadir şah hər iki məzhəbə hörmətlə yanaşmış və ya bu məzhəblərin hər hansı birini təqib etməmişdir. Məsələn, Nadir şah şiə müqəddəslərinə dərin hörməti ilə bərabər, ziyarətgahların abadlaşdırılmasına da xüsusi qayğı göstərirdi. «Tarix-e cahanqoşa-ye Nader-i»də olan bir neçə fakt göstərir ki, Nadir şah dəfələrlə İmam Rza ziyarətgahının abadlaşdırılması haqqında göstəriş vermiş və lazım olan vəsaiti ayırmışdır.² Nadir öz qoşunları ilə Məşhədi Məlik Məmmədin işğalından azad etdikdən sonra İmam Rzanın məqbərəsini abadlaşdırmağa başladı. Onun göstərişi əsasında ziyarətgahın məqbərəsi təmir edildi, məqbərənin qübbəsi yenidən zər rəngə boyandı və məqbərənin cənub hissəsində yeni bir minarə ucaldıldı. Nadir şah, eyni zamanda məqbərəyə çoxlu sayda bahalı hədiyyələr bağışladı.

Herata yürüş etməzdən qabaq da Nadir niyyət etdi ki, hücumu uğurla başa çatdırsa, İmam Rza məqbərəsini bir daha abadlaşdıracaqdır. Bu niyyəti ona daxili bir inam verdi və Herat şəhərini ələ keçirəndən sonra o, İmam Rza məqbərəsini ziyarət etdi və orada indi də mövcudluğunu saxlayan bir sıra dəyişikliklər apardı. Nadir məqbərənin Mir Əlişir eyvanını və Əmir Teymurun oğlu Şahruxun tikdirdiyi güldəstəni qızıl suyuna tutdurdu. Şahrux güldəstəsinin qarşısında öz adına başqa bir güldəstənin tikilməsinə göstəriş verdi.

Nadir şah Həzrət Əlinin məqbərəsini, habelə Kərbəla və Nəcəf müqəddəslərini dəfələrlə ziyarət etmiş və onların abadlaşdırılması üçün də xeyli vəsait ayırmışdır. Məlumdur ki, Nəcəf və Kərbəla müqəddəslərinin abadlaşdırılmasına, hətta Nadir şahın xanımı da vəsait ayırmışdır.³

Nadir şah Ərdəbildə olarkən şiəliyin ideya banilərindən olan Şeyx Səfinin də məqbərəsini ziyarət etdi və onun ruhuna dua oxudu. Bu da Nadir

¹Lokart L. Göstərilən əsəri, s. 332.

²M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 711.

³M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I c., s. 468

şahın şiə müqəddəslərinə və inanclarına ehtiramla yanaşmasına bir sübutdur. Bütün bu faktlara istinad edən tədqiqatçılar Nadir şahın da şiə olduğunu irəli sürürlər.

Qərb müəllifləri isə Nadir şahı etnik mənsubiyyətinə və bir də dini islahatlarla şiəliyi aradan qaldırmaq istəməsinə görə sünni hesab edirlər. Nadir şah hakimiyyətə yiyələnəndən sonra şiəliklə sünnilik arasındakı fərqi aradan qaldırmağa və Cəfəri məzhəbini şiəliyin əvəzində qəbul etdirməyə çalışırdı. İmam Cəfər 6-cı imam olmaqla şiə fiqhinin geniş təsvirini vermiş və onu sünniliyin 4 məktəbi səviyyəsinə qaldırmağa cəhd göstərmişdi. Nadir şah da bu məzhəbi qəbul etməklə onu sünniliyin 5-ci məktəbinə çevirmək və ölkədə yaymaq istəyirdi. O, güman edirdi ki, bununla, iki məzhəb arasındakı fərqi və ədavətin aradan qalxmasına nail olacaqdır.

Nadir şahın şiə məzhəbini dəyişdirməyə cəhd göstərməsi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif səbəblərlə izah olunur. Bir mülahizəyə görə Nadir şah ölkə daxilində Səfəvilərin nüfuzunu tamamilə aradan qaldırmaq üçün şiəliyi dəyişməyə çalışırdı. Bu mülahizəyə görə, Səfəvi hakimiyyəti şiəlik üzərində qurulmuşdu və ölkə əhalisinin əksəriyyəti də bu məzhəbə riayət edirdi. Şiəliyin mövcudluğu öz-özlüyündə səfəvilinin dirçəldilməsi üçün baza ola bilərdi. İrəli sürülən mülahizələrə görə, şiəliyi dəyişməklə və əhalini başqa məzhəbə tapındırmaqla Nadir şah səfəviliyə ciddi zərbə endirmək istəyirdi.¹

Başqa bir mülahizəyə görə, Nadir şah şiəliyi dəyişdirib ölkə əhalisini sünniliyə yaxınlaşdırmaqla Osmanlı dövlətinin şiəliyə olan sərt münasibətinin qarşısını almaq istəyirdi. İddia olunur ki, Nadir şah Osmanlı dövlətinə hücum etmək istəyirdi. Amma şiə ölkəsinin şahının sünni ölkəsində qəbul olunmayacağından ehtiyatlanırdı. Osmanlı əhalisi şiəliyə qarşı kəskin mövqedə dayanırdı. Qarşılıqlı ixtilafı aradan qaldırmaq və Osmanlı dövlətinə hücum üçün Nadir şahın dini baza yaratmaq istəməsi də güman edilir ki, onu şiəliyi dəyişdirməyə sövq edə bilərdi.²

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Nadir şah şiəliklə sünnilik arasındakı fərqi aradan qaldırmaqla bütünlükdə islam dünyasının möhkəmlənməsinə çalışırdı. Eyni zamanda belə bir fikir də mövcuddur ki, Nadir şah bütün

¹Басфорт. Мусульманская династия. Москва, 1971.

²Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 333.

islam dünyasını öz hakimiyyəti altına almaq istəyirdi. Güman edilir ki, məhz bunun üçün Nadir şah şiəliyi dəyişməklə bütün müsəlmanlar üçün yaxın olan bir mövqedən çıxış etmək istəyirdi.

Əlbəttə, bu deyilənlərin hər biri mülahizə olaraq qalır və həmin mülahizələrin hər hansı birinin Nadir şah tərəfindən şiəliyin dəyişdirilməsinə əsas olduğunu birmənalı şəkildə qəbul etmək çətindir. Amma bu məlumdur ki, Nadir şah müxtəlif dinlərin mövcudluğuna və eyni dinin müxtəlif məzhəblərə bölünməsinə tənqidi yanaşırdı. Bu bir həqiqətdir ki, Nadir şah islam daxilindəki parçalanmanı qəbul etmirdi, Səfəvilər tərəfindən siyasiləşdirilərək əhaliyə qəbul etdirilən şiəliyin sünniliyə qarşı qoyulması ilə razılaşmırdı. Əslində, bu məqamı Nadir şah özü də vurğulayırdı və bu barədə «Nəcəf vaqisi» haqqında danışanda bildirmişəm.

Nadir şah şiə məzhəbinin sünni məzhəbi ilə əvəzlənməsini ilk dəfə rəsmi şəkildə Muğan düzündəki tacqoyma mərasimində irəli sürdü. Yuxarıda danışıldığı kimi, Nadir, taxt-tacın qəbul edilməsi üçün bir sıra şərtlər irəli sürdü ki, onlardan biri də dini islahatların aparılması və şiəliyin dəyişdirilməsi ilə bağlı idi. Muğan qurultayına kimi Nadirin dinə münasibəti fərdi inanc səviyyəsində idisə, həmin qurultayda Nadir dini siyasət meydanına çəkdi və şiələrin dini baxışlarının islah edilməsi təklifini (əslində isə tələbini) irəli sürdü. Nadir şah tələb etdi ki, Şah İsmayıl tərəfindən gətirilmiş və Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında ixtilafların və müharibələrin səbəbi olan şiəlik tərک edilsin və ölkə əhli sünniliyə riayət etsin. Nadir qurultayda bildirdi ki, əhali onun şahlığını istəyirsə, şəriət inanclarına və peyğəmbər normalarına müxalif olan şiəliklə bağlı inanclar dəyişdirilsin. Nadir əhalini Cəfəri təriqətinə riayət etməyə çağırırdı.¹

Nadir şah ömrü ərzində ölkə əhalisinə Cəfəri məzhəbinin qəbul etdirilməsinə nail ola bilmədi. Çünki bir neçə yüz il ərzində ənənəvi olaraq insanların beyinlərinə kök salmış inancları birdən-birə dəyişmək elə də asan deyildi. Bu məsələdə Nadir şahın qılıncına arxalanması da bir səmərə vermədi. Eyni zamanda Nadir şah həyatının sonuna kimi şiəliyin əvəzlənməsi fikrindən də dönmədi.

Nadir şah Muğan qurultayından dərhal sonra Osmanlı sultanına da məktub göndərirdi. Həmin məktubda da Nadir şah ölkə əhalisi tərəfindən

¹M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 511.

şəliyin əvəzinə Cəfəri təriqətini qəbul etdiyini bəyan etməklə bu məzhəbin də islamın (sünniliyin) qanuni məktəblərindən biri kimi qəbul edilməsini xahiş edirdi. Amma məlumdur ki, islam dünyasının xəlifəsi sayılan Osmanlı sultanı sünni üləmalarının təsiri ilə Cəfəri məzhəbinin qanuniliyini qəbul etmədi.¹

Nadir şah Muğan qurultayından sonra Osmanlı sarayına nümayəndə heyəti göndərdi və iki dövlət arasında barışıq müqaviləsinin imzalanması üçün nümayəndə heyətinin apardığı təkliflər arasına Cəfəri məzhəbinin islamın beşinci məzhəbi kimi qəbul edilməsini də daxil etdi. Nadir şah Osmanlı sultanı ilə danışıqlarda və müzakirələrdə dəfələrlə bu təklifi irəli sürsə də, həmin təklif qəbul edilmədi. Baxmayaraq ki, Nadir şah təklifinin ciddi olduğunu və ölkə daxilində dini islahatlar aparmaq niyyətini əməli fəaliyyəti ilə nümayiş etdirməyə çalışırdı. Muğan qurultayından sonra Nadir şah üç ay Qəzvinə qaldı və orada olarkən də azan və dualarda şiələr tərəfindən işlədilən ifadələrin aradan qaldırılması, namaz qılınan zaman ölkə şahının şərəfinə söylənilən «xudavənd, bizim vəlinəmətimizi, İran şahını əbədi olaraq qorusun» ifadəsinin ixtisara salınması üzərində təkid etdi. Nadir şah bilirdi ki, insan dünyada əbədi olaraq qala bilməz və onun şərəfinə belə dua oxunmasına da gərək yoxdur.²

Nadir şah Hindistanda olarkən Məhərrəm ayında döyüşçülər arasında məhərrəm təziyədarlığının tutulacağını hiss edirdi. Şiəlikdən imtina edilməsi ilə əlaqədar Nadir şah məhərrəm təziyədarlığının icra olunmasına da qadağa qoymuşdu.

1742-ci ildə Dağıstanda olarkən Nadir şahın yanına Osmanlı sarayının iki elçiliyi gəldi və çoxlu hədiyyələrlə bərabər, Osmanlı sultanının məktubu da Nadir şahı təqdim edildi. Nadir şah Osmanlı sarayı qarşısında konkret təkliflər qaldırmışdı və onlara cavab almaq istəyirdi. Nadir şah təklif edirdi ki, Kəbədə 4 məhrabın əvəzinə 5 məhrab yaradılsın, 5-ci məhrab Cəfəri məzhəbinin üləmalarına tapşırılsın və həmin məhrabda Cəfəri məzhəbinin tərəfdarları öz ibadətlərini etsinlər.³

Osmanlı sultanının göndərdiyi məktubda Nadir şahın qaldırdığı əsas

¹ Türk xaqanları və sultanları. İstanbul, 2001, s. 44-47.

² M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 771.

³ M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 684.

məsələ haqqında, yəni Cəfəri məzhəbinin tanınması haqqında hər hansı bir qeyd yox idi. Sultan yalnız Kəbə ziyarətinin bəzi texniki məsələləri haqqında İrandan gələnlərin də az məsrəflə öz ziyarətlərini yerinə yetirməsi haqqında razılığını bildirirdi. Osmanlı qoşunlarının müharibəyə hazırlanması xəbəri isə əslində, Cəfəri məzhəbinin tanınması ilə bağlı Nadir şahın təklifinə verilən cavab idi.

Bununla belə, göstərilən bu cəhd də öz nəticəsini vermədi və Osmanlı sarayı Cəfəri məzhəbinin rəsmiliyini qəbul etmədi. 1746-cı ildə Osmanlı dövləti ilə imzalanan sülh müqaviləsində də Cəfəri məzhəbinin rəsmiləşdirilməsi öz əksini tapmadı.

Nadir şah müqəddəs kitabların məzmunu və mahiyyəti ilə də dərinləndirən maraqlanırdı. Mövcud olan məlumatlara görə, Nadir şah oxumağı-yazmağı öyrənəndən sonra Quran kitabına olan marağı daha da artdı. Ölkə ərazisində yaşayan digər dinlərin nümayəndələrinə dözümlü münasibət göstərən Nadir şah Hindistan yürüşündən qayıdıandan sonra Quranla bərabər, İncilin və Talmutun da tərcümə olunmasına göstəriş verdi. Hələ Hindistan yürüşündə olarkən Quranın 48-ci surəsi olan Fəth surəsinin oxunuşu zamanı Nadir şah 29-cu ayədə İncilin və Tövratın xatırlanmasına diqqət yetirmiş və bu kitabların mövcud olub-olmaması ilə maraqlanmışdı. Təsdiq cavabını aldıqdan sonra Nadir şah onları tərcümə etdirmək qərarına gəldi. Bunun üçün Nadir şah xüsusi qrup təşkil etdirdi və lazımı maliyyə vəsaiti ayırdı.¹

Göründüyü kimi, Nadir şah öz zamanının tələblərinə rəğmən dini, əsasən, insanların vicdanının öhdəsinə buraxırdı, bununla da onun cazibəsinin artırılmasına nail olurdu.

Bu hərəkət Nadirin dinə olan münasibətində tolerantlığından irəli gəlirdi. O, islam dininin qayda-qanunlarını üstün tutmaqla bərabər, başqa dinlərə də böyük hörmətlə yanaşır və imperiyanın ərazisində olan başqa dinlərdən olan insanlara da ehtiram göstərirdi.

Nadir şah din xadimləri ilə görüşündə onlara belə dedi: «Yaradan bizim qəlbimizə görmək imkanı vermişdir ki, mövcud olan ayinləri görək, onlar arasında seçim aparmağı bacaraq və yeni iman gətirək. Həm yaradan bu imandan razı olsun, həm də bizim üçün nicat yolu olsun. Ona görə də dünyada bu qədər çox ayinlər vardır. Bu ayinlərin biri digərini inkar edir

¹Belyayev. Müsəlman təriqətləri. Bakı, 1968, s. 83.

və hər biri yalnız özünü dəyərli sayır. Allah tək olsa da, ayinlər tək deyil. Gərək ayinlər də tək olsun»¹.

Bu fikir Nadir şahın özünün gəldiyi qənaət idi. Amma Nadir şah bu qənaəti zorla qeyri-müsəlmanlara qəbul etdirmək cəhdində olmamışdı. Bunu onun qeyri-müsəlman dinlərinə olan dözümlüyü, tolerantlıq münasibəti də nümayiş etdirir.

3.3. Nadir Əfşar dövlətinin xarici ölkələrlə əlaqəsi

Səfəvi dövlətinin yarandığı vaxtlardan xarici səyyahlar ticarət üçün İrana gəlirdilər. Həm Avropa ölkələri, həm də Asiya ölkələri üçün ipək yolu üzərində olan İran çox mühüm ticarət zonası idi. Həmin bu səyyahlar zahirən ticarət şirkətlərinin adı ilə gəlsələr də, onların bəziləri, xüsusilə ingilislər siyasətə də müdaxilə edirdilər. Hətta Ser Robert Sayks İran ordusunun baş komandanı vəzifəsinə qədər də yüksəlmişdir. Bu xaricilər əksərən İranın cənubunda fəaliyyət göstərirdilər. Xüsusilə portuqaliyalılar Şah İsmayılın zamanında Fars körfəzinin cənub adalarını, hətta Hörmüz adasını da tutmuşdular. Hörmüz adası xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Hətta Ser Persi Sayks bu barədə İran zərbi-məsəlini misal gətirir: «Əgər dünya üzük olsaydı, Hörmüz adası onun qaşılı olardı». İngilislərdən başqa, fransızlar, hollandlar, ruslar, Osmanlı türkləri, Hindistan, Fars körfəzi ölkələri ilə diplomatik münasibətlər saxlayırdılar. Nadir hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Osmanlı Türkiyəsi, Rusiya, Hindistan, İngiltərə, Fransa və bir sıra başqa xarici dövlətlərlə diplomatik əlaqələr yaratdı. O, İsfahanda olan ingilis, fransız, holland şirkətləri ilə əlaqə yaradıb, onların vergi ödəmələrini təmin etdirdi. Hətta vergi verməyənləri cəzalandırdı. Buna misal olaraq, İngiltərənin Şərqi Hind kompaniyasının komissarı Villiam Xoker və onun müavini komissar Con Kikini göstərmək olar. Nadir onlardan vergi tələb etmişdi. Məhz vergini ödəmədiklərinə görə Nadir onları cəzalandırdı. Nadir hakimiyyəti dövründə Rusiya ilə diplomatik əlaqələrini qura bildi. Bunun sayəsində rus qoşunları zəbt etdikləri Dərbənd, Bakı, Gilan torpaqlarından geri çəkildilər. Həmçinin Türkiyə ilə qurduğu əlaqələr nəticəsində məzhəb ayrılığını aradan qaldırmaq üçün bir sıra təqdirəlayiq addımlar atdı. Yuxarıdakı hissələrdə vurğulandığı kimi Nəcəfdə böyük bir toplantı keçirdi və

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri.

ora sünni axund və şiə mollalarını yığıb məzhəb ayrılığının aradan qaldırılması üçün Türk sultanlığına müraciət etdi. Hindistan dövləti Osmanlılarla ittifaqa girib, Nadirin hücumundan qorunmağa çalışdılar. Hətta Dehliyə göndərdiyi elçilərini qəbul etməyib, onları geri buraxmadılar. Nadir isə bunlardan xəbər tutub, Hindistana belə bir nota verdi ki, «Əgər bir ayağımla hərəkət etsəm, Hindistanı, iki ayağımla hərəkət etsəm, bütün dünyanı tutaram»¹. Və onun bu inadı tezliklə Hindistanın zəbti ilə nəticələndi. 1735-1736-cı illərdə İranla Osmanlı dövlətləri arasında münasibətlər qeyri-səmimi idi. Və bu iki dövlət arasındakı sülh müqaviləsi də möhkəm deyildi. Və Türk sultanı da bundan çox nigaran idi. Qorxurdular ki, Nadir Hindistanın fəthindən sonra iki dövlət arasındakı məzhəb məsələsini bəhanə edib, Osmanlı ilə yenidən müharibəyə başlasın. Osmanlı dövlətinin Rusiya və Avstriya dövlətləri ilə münasibəti çox kəskin idi. Nadirin Hindistandan qalibiyyətlə qayıtmasından sonra məcbur olub, 1739-cu illərdə Osmanlı dövləti Belqrad sülh müqaviləsini imzaladı. Bununla da o, Rusiya və Avstriya dövlətinin təhlükəsindən yayınmaqla özünü Nadir şahdan qorumalı oldu. Osmanlı dövlətinin məzhəb məsələsində fikri dəyişilməmiş, əvvəlki kimi qalmışdı (ruhanilərin təbii ki, təzyiqi ilə). Amma Nadirə də bu məsələdə rədd cavabı verə bilmirdilər. Və qərara alındı ki, Osmanlı dövləti bu məsələni araşdırmaq üçün İrana nümayəndə göndərsin və 1742-ci ildə Dərbəndin 16 km-də həmin nümayəndə Nadirin ordugahına gəldi. Osmanlı dövlətinin sifarişini Nadirə çatdırdılar. Osmanlı dövləti bəzi məsələlərə görə İran dövlətindən üzr istəyirdi. Nadir isə iki müsəlman, Türk dövləti arasında sülh və sakitliyin bərqərar olmasını, əks təqdirdə özünün Osmanlı ölkəsinə gedib, bu ixtilafa son qoyacağını bildirdikdən sonra fikrini bu cümlə ilə tamamladı: «Ümid edirəm ki, Allahın istəyi ilə mən Osmanlı ölkəsinə gələnə kimi bu məsələlər həll olunacaq»². Nadir hiss edirdi ki, bu məzhəb məsələsini özbaşına həll etmək ağıl və ehtiyatdan uzaqdır. Nadir şahın Dağıstanda bir müddət ləngiməsi Osmanlıları bir qədər arxayınlaşdırdı və yenidən Osmanlı dövləti Nadir şahın yanına nümayəndə heyəti göndərib, türk sultanının Cəfəri məzhəbini rəsmi məzhəb kimi tanımadığını və Kəbədə bu məzhəbi beşinci rükn kimi qəbul etmədiyini bildirdi. Nadir

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 406

²Yenə orada, s. 301.

bundan məyus olub, belə cavab verdi: «Nadirin dünyanı fəth edən qoşunu tezliklə Osmanlı dövlətinə hücum edəcəkdir».¹ Tezliklə İran və Osmanlı dövləti arasında müharibə başlandı. Osmanlı dövləti qorxurdu ki, Nadirin qoşunları Rusiya qoşunları ilə birləşər. Nadir isə bu fikirdən vaz keçib, Türk Osmanlı sultanlığının tabeliyində olan Bağdada hücum edib, tezliklə bu əraziləri – Heratı, Bəsrəni, Nəcəfi, Kərbəla şəhərlərini tuta bildi. Ölkə (İran) daxilində gedən üsyanlar, qoşundakı xəstəliklər Nadirə mane oldu və o, müharibəni dayandırdı. Osmanlı komandanı müharibəni dayandıрмаq danışığını alqışladı. Tərəflər bir-birlərinə qiymətli hədiyyələr verdilər. Nadir isə Mosuldan əl çəkməyə razılaşdı. Nəhayət, Nadirlə 1744-cü ilin qışında saziş bağlandı. Beləliklə də, Nadirin məzhəb məsələsi osmanlılar tərəfindən qəbul olunmadı. Lakin Nadirin bu müqaviləyə razı olmaqda məqsədi müəyyən vaxt əldə edib, şimalda, İranda qiyamları yatıraraq, bütün qüvvələrini yenidən Osmanlı sərhədinə (Anadoluya) yeritmək idi. Osmanlı sultanı belə təklif verdi ki, əgər Nadir məzhəb məsələsində təkid etmirsə, ərazi tərəfləri məsələsinə baxmaq olar. 1746-cı il sentyabrın 4-də Kürdanda İran və Osmanlı dövləti arasında rəsmi sülh müqaviləsi bağlandı və İran – Osmanlı ixtilaflarına son qoyuldu.

Beləliklə, Nadirin şahlığı dövründə o, həm ingilis, fransız, holland dövlətləri, həm də qonşu ərazidə olan, yerləşən Rusiya, Osmanlı və Hindistan dövlətləri ilə yaxın münasibətlərdə olmuşdur. Öz torpaqlarını müharibələr etməklə və ya siyasət nəticəsində Rusiyadan və Osmanlıdan geri almışdır. Fars körfəzi ərazilərini genişləndirmiş, Orta Asiya ərazisində Türkünstan, Xivə, Buxara və sair torpaqları öz ərazisinə qatmış və Hindistan kimi böyük bir dövləti də zəbt etmişdir².

Rusiya ilə diplomatik münasibətlər

Səfəvi dövlətinin böhran keçirdiyi dövr onun potensial rəqibi olan Rusiyanın gücləndiyi vaxta təsadüf edirdi. I Pyotr-un taxt-taca sahib olması ilə ölkə daxilində baş verən sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və digər dəyişikliklər ölkənin gücünü kifayət qədər artırdı. Bu dəyişikliklər iqtisadi sahədə də inkişaf üçün əlverişli zəmin yaratdı. Ölkə daxilində istehsal və xammal

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 301

²M.H.Qüddusi. Nadir şah, s. 49.

qıtlığı yeni yolların, bazarların əldə edilməsini tələb edirdi. Rusiya sənayesinin xammalla təmin edilməsi zəruriliyi Azərbaycana – Xəzəryanı ərazilərə Rusiyanın marağını artırırdı. Rusiyanın böyük maraq göstərdiyi ipək istehsalının mərkəzləşdiyi Azərbaycan Rusiyanın maraq dairəsində idi. Həmçinin Rusiya Xəzər dənizini daxili dənizə çevirmək üçün işğalçılıq planları qururdu. I Pyotr 1722-ci ildə Həştərxana qoşun toplayıb Kartli çarı VI Vaxtanqın yanına nümayəndələrini göndərdi və ona Xəzəryanı əraziləri – Dərbənd, Bakı, Lənkəran istiqamətinə hücumə keçmək niyyətini bildirib, gürcülərin də ona kömək etməsini tələb etdi. Kartli çarı Vaxtanq da Şirvana doğru hərəkətə başladı. I Pyotr Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra Şamaxıya doğru hərəkət edəcək gürcü, erməni qoşunları ilə birləşərək, Azərbaycan ərazilərinin işğalını başa çatdıracaqdı. Səfəvi dövlətinin qüvvələri bu hücumun qarşısını almağa bəs etmirdi. Rusların Qafqaza yürüş xəbərini alan kimi ermənilər Qafanda və Qarabağda qiyam qaldırdılar. Gəncə bəylərbəyliyinə itaətsizliklərini bildirdilər. Ermənilər Şamaxını ələ keçirəcək rus qoşunları ilə birləşməyi, sonra ruslarla Gəncəni və Qarabağı işğal altına almağı arzu edirdilər. Bu planın həyata keçirilməsi üçün ermənilərin nəzarəti altında 40 minlik silahlı dəstənin olması iddia edilir.¹ Ermənilərin bu niyyətlərindən məharətlə istifadə edən I Pyotr 1716-cı ildə erməni Manastıqranyansı Qandazar və Eçmiədzin monastırlarına göndərdi və onun vasitəsilə həm kəşfiyyat məlumatlarının toplanmasına, həm də ermənilərin Səfəvi dövlətinə qarşı qiyam qaldırmalarına cəhd göstərdi. Eçmiədzin katalikosu Rusiya hərbi qüvvələrinə kəşfiyyat məlumatları göndərəcəyini vəd etdi. Hətta ermənilər rusların Xəzərboyu vilayətlərinə hücum xəbərini aldıqda Rusiya qoşunlarına kömək üçün 60 min pud taxıl, 10 min baş öküz topladılar.² I Pyotr Şərqi Qafqazda gürcü, erməni çarlığı yaratmaq istəyirdi. Bu çarlıq, əslində, Azərbaycan ərazilərini də əhatə etməli idi. Nəzərdə tutulurdu ki, həmin çarlığın ərazisindən bütün yerli əhali çıxarılsın. 1721-ci ildə gürcü çarı Vaxtanq rəsmən Rusiya hakimiyyətini tanıdığını bildirdi. Bu tarixi şəraitdən istifadə edən rus qoşunları 1722-ci il avqustun 22-də Dərbəndə daxil oldu. Bu qədim şəhər rus qoşunlarının nəzarəti altına düşdü. Hətta Xəzərboyu ərazini tutmaq, Rəştə qədər gedib çıxmaq üçün 1722-ci

¹M.Süleymanov. Nadir şah, s. 98.

²Yenə orada.

il noyabrın 4-də Həştərxandan rus donanması hərəkətə keçdi. I Pyotr özü bu donanmanın Həştərxandan yola salınmasında iştirak etdi. Tezliklə Sirovun rəhbərlik etdiyi rus ordusu Xəzər sahilləri – Bakı, Lənkəran, Gilan ərazilərini tutmaqla Rəşt şəhərinə gəlib çatdı. Artıq Şah sultan Hüseyn taxtdan salınmış, İsfahan şəhəri də əfqanlar tərəfindən zəbt edilmişdi. Rusiya qoşunları komandanı M.Matyuşkin 1723-cü il iyulun 28-də Bakını da zəbt etdi. Bakını tutmaqla ruslar Xəzərin qərb sahillərində öz mövqelərini xeyli möhkəmləndirdilər. Tezliklə Salyan da rus qoşunları tərəfində zəbt olundu. I Pyotr Bakının işğal edilməsindən xeyli şad oldu, həm Bakıda, həm də Peterburqda bununla bağlı yaylım atəşləri atıldı. I Pyotr Bakı neftinə böyük maraq göstərirdi. 1723-cü il sentyabr ayının 23-də Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında İsmayıl bəyin şəxsində 5 maddədən ibarət müqavilə imzalandı. Müqavilənin 1-ci maddəsinə əsasən Rusiya çarı söz verirdi ki, əfqanların ölkədən qovulmasında Səfəvi dövlətinə kömək edəcək. 2-ci maddəyə əsasən həmin bu köməyin əvəzində Dərbənd, Bakı, həmçinin Gilan, Mazandaran və Astrabad vilayətləri birdəfəlik Rusiyaya bağışlanılsın. 3-cü maddədə nəzərdə tutulurdu ki, Səfəvi dövləti rus hərbiçilərini atlar və digər hərbi təchizatla təmin etsin. 4-cü maddədə göstərilirdi ki, hər iki ölkə arasında daimi dostluq əlaqələri bərpa olunur və hər 2 ölkənin əhalisi qarşılıqlı surətdə səfər etmək istədikləri vaxt digər ölkədə yaşamaq hüququ qazanırlar. 5-ci maddəyə əsasən isə müqaviləni imzalayan ölkələrdən birinin dostu və ya düşməni o biri ölkənin dostu və ya düşməni hesab olunmalı idi.¹ Lakin bu müqavilə Təhmasib Mirzə tərəfindən qəbul edilmədi, ancaq buna baxmayaraq, rus çarı tezliklə bu müqavilənin qəbul olunacağına əmin olub, işğal etdiyi ərazilərdə möhkəmlənməyə başladı. Artıq Gilanda rusların 6 piyada taboru, don kazaklarından ibarət don kazakları, gürcü və ermənilərdən ibarət bir neçə bölüyü var idi. 1724-cü ilin yayında Rusiyanın Xəzərboyu vilayətlərdə işğal etdiyi ərazilər Rusiyanın mülkiyyəti kimi tanındı. Rus çarı xristianlığın himayəçisi adı altında erməniləri hər bir vasitə ilə tutduqları ərazilərdə məskunlaşmağa təşviq edirdi. Hətta ermənilərə söz vermişdilər ki, ermənilərin bu ərazidə məskunlaşması kütləvi xarakter alarsa, onda həmin vilayətlərin yerli əhalisi başqa yerə köçməyə məcbur ediləcəkdir. 1724-cü ilin sonlarında general M.Matyuşkin

¹M.Süleymanov. Nadir şah, s. 99.

ermənilərin Xəzəryanı vilayətlərə köçürülməsinin təmin edilməsi ilə bağlı çar fərmanını aldı. Fərmanda göstərilirdi ki, ermənilər Bakı, Dərbənd, Gilan və Mazandarana köçən kimi onlara yardım göstərilsin, məskunlaşmaq üçün münasib yerlər ayrılсын və yerli əhali onlara qeyri-səmimi münasibət göstərsə, öz yerlərindən digər yerlərə köçürülsün. Rusiyanın məqsədi Azərbaycanın şərq hissəsini, o cümlədən Gilan vilayətini də əldə saxlamaq idi.

Beləliklə, Təhmasib Mirzə Azərbaycanın Xəzərboyu ərazilərinin Rusiya imperiyasına qatılmasına şərait yaratdı və tezliklə əfqanlar İsfahanı tutmaqla Şah Hüseyni hakimiyyətdən devirdilər. Osmanlılar ilə aparılan uğursuz müharibədə isə demək olar ki, Azərbaycanın qərb hissəsi tamamilə osmanlıların nəzarətinə keçdi. Nadirin belə bir məqamda hakimiyyətə gəlişi, tezliklə əfqanları geri otuzdurması, osmanlılarla müharibə edib, tutduqları ərazilərdən çıxarılması və ruslarla aparılan danışıqlar vasitəsilə 1732-ci il yanvarın 21-də Rəştdə sülh müqaviləsinin imzalanması ilə bitdi. Bu müqavilənin şərtlərinə görə, Xəzərsahili vilayətlər yenidən İrana qaytarıldı. 1732-1733-cü illərdə Gilanda güclü vəba xəstəliyi olduğundan rus çarı qoşunlarını Rəştdən çıxarmaq məcburiyyətində qaldı. Artıq Nadir Əfşarın qorxusundan rus qoşunları 5 ay müddətində müqaviləyə əsasən zəbt etdikləri Xəzərboyu əraziləri boşaltmağı öhdələrinə götürdülər. Təkcə Kür çayının şimalı rusların əlində qalırdı. Müqavilənin şərtinə görə, indiki Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərindən osmanlılar çıxarıldıqda rusların da həmin ərazidən çıxmaları barəsində müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən rus tacirlərinə İranda, İran tacirlərinə isə Rusiyada azad ticarətə icazə verildi. İran və Rusiya bir-birlərində siyasi nümayəndəliklər təşkil etdilər. Nadirin vəkildövlət (naib) olması xəbəri Peterburqda yaxşı qarşılandı. Rusiya dövləti artıq Səfəvilər sülaləsinə son qoyulacağını və Nadirin osmanlıları İran, Azərbaycan ərazisindən çıxaracaqlarına əmin oldular. Nadir dərhal Osmanlı Türkiyəsinə, Hindistana və Rusiyaya səfirlər göndərirdi. İranda baş verən hadisələri (Təhmasibin hakimiyyətdən kənarlaşdırılmasını) onlara çatdırdılar. Beləliklə, Nadirin apardığı hərbi, siyasi, diplomatik səylər nəticəsində I Pyotrun zamanında tutulmuş Azərbaycan, İran əraziləri rus qoşunlarından azad edildi. Həmçinin rus səfiri Qolitsin ilə belə bir dostluq müqaviləsi də bağlandı ki, hər iki ölkə Osmanlı dövlətinin hücumuna məruz qalsa, Osmanlı dövlətinə müharibə elan etsin. Hətta Qolitsin söz verdi ki, İran Osmanlı dövləti arasında müharibədə Rus

dövləti İrana yaxından kömək edəcəkdir. Nadir onun cavabında təşəkkür edib, dedi: «Əgər İranla Osmanlı arasında müharibə baş versə, biz istərdik ki, heç kimin köməyi olmadan düşməni özümüz diz çökdürək. Əgər İran Konstantinopola (İstanbula) gedib çıxsın, onda Rusiya da ayrı yerdən hücum edə bilər». Rus dövləti İran ilə belə bir müqavilə bağladığına görə İran ordusunun osmanlıları öz ərazisindən, yəni indiki Ermənistan, Gürcüstan, Azərbaycan ərazilərindən çıxartdığı təqdirdə işğal etdikləri bütün Xəzərboyu əraziləri azad edəcəklərini vəd etdilər. Rusiya 1735-ci ildə sülh müqaviləsi bağlamağı təklif etdi. Martın 10-u 1735-ci ildə Gəncə yaxınlığında Rusiya ilə İran arasında yeni müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən Rusiya Bakını 15 günə, Dərbəndi isə 2 ay müddətində boşaltmalı idi. İran da öz öhdəsinə götürdü ki, Rusiyanın daimi müttəfiqi olsun. Həmin əraziləri heç kəsə verməsin. Solak qalası İran ilə Rusiya arasında sərhəd elan edilsin. Beləliklə, I Pyotr tərəfindən işğal olunan həmin ərazilər 13 ildən sonra Nadirin apardığı düzgün siyasət nəticəsində azad edildi. Rus səfiri Kaluşkin Nadir şahın artmaqda olan qüvvəsi qarşısında rus çarını məlumatlandırdı ki, artıq Nadir şahla əvvəlki qaydada söhbət etmək mümkün deyildir. O öz məlumatında rus çarına yazırdı: «Nadir şahla keçmişdə olduğu kimi azad söhbət etmək mümkün deyildir. Taleyinin və bəxtinin ona verdiyi qalibiyyətdən məst olub deyir ki, Hindistanı tutmaq mənim üçün çətin deyildi. Əgər bir ayağımla hərəkət etsəm, Hindistanı, 2 ayağımla hərəkət etsəm, bütün dünyanı tutaram».¹ Kaluşkin daha sonra bildirirdi ki, Nadir şahın Rusiyaya yaxşı münasibətdə olmasına axiradək inanmaq olmaz. Beləliklə, çar Rusiyası nəinki işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarından, ümumiyyətlə, Dağıstan və Şimali Qafqaz vilayətlərindən Nadirin qorxusundan geri çəkildilər. Hətta bu münasibətdən irəliləyərək Nadirin ölümündən 60 il müddətində zəbt edə bilmədilər. Nadir şahın hakimiyyət illərində Rusiya ilə aparılan diplomatik əlaqələr bərpa olundu və onun apardığı siyasət nəticəsində Rusiya Əfşarlar dövlətinə qarşı heç bir qərəzçilik aparmadı. Hətta bu münasibətdən irəliləyərək Nadir Hindistanda qələbə çaldıqdan sonra 1740-cı ildə Rus çarı Anna İvanovnaya hədiyyə olaraq 120 min reallıq ləl-cəvahirat və qiymətli taxt göndərdi² (Bu taxt Sankt-Peterburqda Ermitajda saxlanılır).

¹M.H.Qüddusi. Nadir şah, s. 50.

²M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 100

Amma Fətəli şah Qacarın hakimiyyəti dövründə yenidən aparılan ağılsız siyasət nəticəsində ruslar 1828-ci ildə Şimali Azərbaycanı işğal etdilər və həmin dövrdən Azərbaycan iki hissəyə bölündü.

Osmanlı imperiyası ilə diplomatik münasibətlər

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin böhranını dərinləşdirən və onun ərazilərinin parçalanmasını sürətləndirən amillərdən biri də Səfəvi–Osmanlı münasibətləri idi. Əslində, bölgədə formalaşmış olan beynəlxalq münasibətlər Osmanlı dövlətindən müəyyən qarşılıyıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Səfəvi dövlətinin zəifləməsi, şərqdən əfqanların, şimaldan rusların Səfəvi ərazilərini işğal etməsi osmanlılara da Səfəvi dövlətinin qərb sərhədləri boyunca daha fəal siyasət yeritməyə imkan verirdi. Həmçinin Osmanlı dövləti Şimali Qafqazda yaşayan sünni məzhəbinə aid olan xalqlarla birləşib, həmin ərazilərdə möhkəmlənməyə çalışırdı. Həmin dövrlərdə I Pyotr hər vəchlə Şimali Qafqazın dağlı xalqlarını nəzarəti altında saxlamaq və Xəzərboyu əraziləri zəbt etmək niyyətində idi. Həmin dövrlərdə Rusiya şimal istiqamətində Polşa və Avstriya ilə də müharibə aparırdı. Hətta Lokkartın qənaətinə görə, Rusiya cənub istiqamətində işğalçılıq siyasətinə başlamasaydı, ola bilsin ki, osmanlılar Səfəvi dövlətinin sərhədini aşmazdı. Təbii ki, bunlar mülahizə olsa da, Səfəvi dövlətinin aciz və səriştəsiz şahı II Təhmasib belə bir imkan osmanlılara da vermişdi. Osmanlı bu imkanlardan istifadə edib, Cənubi Qafqazın Şirvan bölgəsini, Gəncə, Gürcüstan, Kartli, İrəvan, Təbriz ərazilərini işğal etmişdi. 1722-ci ildə Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazı işğal etmək niyyətini xeyli artırdı. Şimali Qafqaz ərazisində Hacı Davud Krım xanı səviyyəsində səlahiyyətlərə malik oldu. Hətta 1724-cü il iyunun 27-də Osmanlı dövləti ilə Rusiya dövləti arasında Səfəvi dövlətinin ərazilərinin bölüşdürülməsi üzrə müqavilə imzalandı. Müqavilə şərtləri əsasən 6 maddədən və bir neçə qeyddən ibarət idi. Müqaviləyə əsasən osmanlılar rusların sərhədləri Dağıstan sərhəd xəttinin Xəzər dənizi boyundan, Dərbənd ərazisindən keçməklə, Şamaxıdan Kür və Araz çayının qovşağına qədər uzanmalıydı. Hətta müqavilədə Fransa dövlətinin vasitəçiliyi ilə sərhəd xətlərinin dəqiqləşdiriləcəyi barəsində də razılığa gəlini. İkinci maddəyə əsasən Şamaxı və İrəvan mərkəzində istehkamlar tikilməli, qarnizonlar

saxlanılmalı idi. 3-cü maddəyə görə, İran və Osmanlı arasındakı sərhəd Kür və Araz çaylarının qovuşacağından başlanmalı, Ərdəbilin 3 milliyindən keçməklə, Həmədan və Kirmanşaha qədər uzanmalı idi. 4-cü maddədə çar Rusiyası Təhmasib Mirzə ilə bağladığı müqaviləyə əsasən onu göstərilən əraziləri Osmanlı dövlətinə verməyə məcbur edəcəkdə. Əgər II Şah Təhmasib irəli sürülən şərtlə razılaşmayacağına, Osmanlı dövləti ilə Rusiya birlikdə onlara aid edilən ərazilərin ələ keçirilməsini təmin etməli idilər. Bundan sonra İranın qalan əraziləri, yəni şimal-şərq hissəsi Rusiyanın, şimal-qərb hissəsi isə osmanlıların idarəçiliyinə verilməli idi. 5-ci maddəyə görə, II Şah Təhmasib həmin əraziləri Osmanlıya verdiyi təqdirdə Osmanlı dövləti onu Səfəvi şahı kimi qəbul edəcəyini, lazımi köməklik edəcəyini və əfqanlara qarşı ona yardım olunacağını nəzərdə tuturdu. 6-cı maddədə isə deyilirdi ki, Təhmasib irəli sürülən şərtlər ilə razılaşmasa, Osmanlı və Rusiya dövləti onlara aid olan əraziləri tutduqdan sonra İran daxilində asayiş bərpa edəcəklər. Ölkə taxtına o adam gətirilməli idi ki, həmin şəxs dövləti müstəqil şəkildə idarə etmək qabiliyyətinə malik olsun. II Şah Təhmasib ata-babalarının yaratdığı böyük dövlətin başqa dövlətlər tərəfindən bölüşdürülməsini görsə də, bu mənzərəni müşahidə etməkdən başqa çarəsi yox idi. Müqavilə imzalandıqdan sonra Bağdad hakimi Əhməd paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusu Həmədana göndərildi. Tezliklə Həmədan Osmanlılar tərəfindən tutuldu. 1725-ci ildə Təbriz işğal edildi. Naxçıvan, Ordubad, Marağa, Xoy, Mərənd və s. ərazilər Osmanlının tərkibinə qatıldı. 1727-ci ilin axırlarına qədər Osmanlı qoşunları Səfəvi dövlətinin ərazisini tutmuş əfqanları bir qədər geri otuzdurub, Zəncan, Xilistan və bir sıra əyalətləri əfqanlardan təmizlədilər, lakin Sultaniyyə, Əhər, Tehran və onların ətrafı əfqanlara verildi. 1728-ci ildə Əfqan Əşrəfin qoşunları II Təhmasibin qoşunlarını məğlub etdi. Demək olar ki, Səfəvi xanədanlığı Şah Təhmasibin dövründə tamamilə uğursuzluğa düşərək oldu.¹ Təbii belə bir vaxtda Nadirin Təhmasibi hakimiyyətdən kənarlaşdırması Səfəvi dövlətini dağılmaqdan xilas etdi. Nadir az müddət ərzində rus qoşunlarını Azərbaycanın şimal-şərq hissəsindən çıxardı, əfqan qoşunlarını geri otuzdurdu. Osmanlı ilə bağlanmış müqaviləni ləğv edərək zəbt olunmuş tor-

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s. 99

paqları Osmanlı dövlətindən azad etdi. Həmçinin Nadir Osmanlı dövləti ilə diplomatik əlaqələr yaradıb, məzhəb ayrılığı haqqındakı fikirlərini elçilər vasitəsilə İstanbula göndərdi. Osmanlı sultanı onun məzhəb ayrılığı fikirlərini qəbul etmədikdə Osmanlı münasibəti yenidən kəskinləşdi. Nadir isə bundan məharətlə istifadə edib, İran İraqında (həmin zamanlarda həmin ərazilər də osmanlılar tərəfindən idarə olunurdu) bir sıra hərbi əməliyyatlar keçirdib, bu ərazilərdən də osmanlıları çıxartdı və Bağdada qədər irəlilədi. Nadir şah Dağıstan yürüşündə olarkən, Osmanlı sarayından onun yanına elçilər gəldi. 1742-ci ilin yanvarında İstanbul elçiləri Münif əfəndi və Nəzif Mustafa əfəndi müftiləri Nadirin sarayına gəldilər. Nadirin bir sıra təkliflərini Osmanlı sultanlığı qəbul etsə də, Cəfəri məzhəbinin tanınmağına mənfi cavab verildi. Təbii, bu Nadir şahı xeyli mütəəssir etdi. Öz qoşunlarını Dağıstandan geri çəkib, yeni müharibə başlamaq üçün Osmanlı sərhədlərinə doğru irəlilədi. Nadir şah anlayırdı ki, bir millət arasında olan bu məzhəb ayrılığı həll olunmayınca bu iki dövlət arasında əsrlərlə davam edən müharibələr yenidən davam edəcəkdir. Həmçinin Avropa dövlətləri və Rusiya bu məzhəb ayrılığından istifadə edib, ya osmanlılardan, ya da İran dövlətindən öz mənafeləri üçün istifadə etməklə, təbii, orta əsrlərdə zəngin dövlət olan Hindistana gedən yolda bu iki dövləti sarsıtmaq və onların torpaqlarını ələ keçirtmək istəyirdilər. Hətta I Pyotr İran ilə Osmanlı dövləti arasında bu müharibələrin daim qızıqdırılmasını təbliğ etmiş, İstanbul zəbtini, həmçinin Hindistan yolunu təmizləyib, Hind okeanına çıxma yollarını öz gələcək sələflərinə vəsiyyət etmişdir.¹

Nadirin öz dövrünün böyük diplomatik dühaları bir daha onu təsdiq edir ki, Nadir uzun əsrlər boyu davam edən bu məzhəb ayrılığını aradan qaldırmaq, osmanlılarla birləşib böyük bir Turan dövləti yaratmaq, dünyada olan İslam aləmini birləşdirmək ideyasını qarşısına məqsəd qoymuşdu. Təəssüflər olsun ki, Osmanlı dövləti onun bu təklifini qəbul etməməklə həm özlərini, həm də İran–Azərbaycan Əfşar dövlətinin taleyini qorxu altına saldı. Bunun nəticəsi olaraq, elə bu günün özünə qədər də, vurğuladığım kimi, bu dövlətlər arasında birlik əmələ gələ bilməyib. XIX əsrin əvvəllərində Əfşar dövlətinin süqutu tezliklə Azərbaycanın parçalanmasına

¹Pyotrun vəsiyyəti. «Aydınlıq» qəzeti, yanvar, 1991.

gətirib çıxartdı və XX əsrin əvvəllərində isə Osmanlı imperiyası da dağıldı.

Nadir şah hakimiyyətdə olduğu illərdə, vurğuladığım kimi, osmanlılar ilə də sülh müqaviləsi bağlayıb, diplomatik əlaqələri qura bildi. Hər iki millət arasında olan məzhəb ayrılığına baxmayaraq, bu iki ölkə arasındakı müharibələri aradan qaldıra bildi. Nadir şah nəinki Osmanlı Türkiyəsi ilə, yuxarıda vurğuladığım kimi, çar Rusiyası, Hindistan kimi dövlətlərlə də öz gücü və siyasəti ilə davranmağı bacarıb, hər iki ölkənin işğalçılıq və onun dövlətinə qarşı törədilə biləcək gələcək işğalçılıq səylərini aradan qaldırdı. Hindistanı zəbt etməklə, onun 250 illik xəzinəsini ələ keçirdi. Hindistan şahı Məhəmmədi özünə tabe etdirib, onun şahlığına toxunmadan Hindistan tacını ona qaytarıb, həmin dövrlərdə Hindistan kimi nəhəng bir dövlətin ərazisinin üçdə bir hissəsini, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, xəzinəsini, elmi ədəbiyyatını və məşhur şəxslərini İrana gətirməklə İran – Azərbaycan mədəniyyətini həmin dövrlər üçün xeyli qabağa apardı.

Türküstanla olan münasibətlər

Orta əsrlərdə Türküstan deyilən ərazidə çox möhtəşəm dövlətçilik ənənələri var idi. Çingiz xan, Teymurləng imperiyasının ənənələri Orta Asiya Türküstan ərazisində çox qüvvətli idi.

Ümumiyyətlə, Nadir şah qurduğu Əfşar imperiyasının ərazisində çox ciddi qayda-qanunlar bərqərar etdi. Yerli hakimlərin hüquqlarını saxlamaqla həmin ərazilərdə özünün qoşun dəstələrini yaradırdı. Həmin qoşun dəstələri vasitəsilə pozuculuq işləri aparan və qayda-qanunlara itaət etməyənlər çox ciddi cəzalandırılırdı. Nadir imperiyası altında olan ərazilərdə hərə-mərclik aradan qaldırılır, yerli iqtisadiyyat, sənaye və kənd təsərrüfatı inkişaf etdirilir və bunun da sayəsində əhalinin güzəranı sabitləşirdi. Orta Asiyanın Nadir imperiyasına qatılması onları rus işğallarından da mühafizə etdi. Beləliklə, Nadirin böyük bir imperiyası onun hərbi istedadı və təşkilatçılıq qabiliyyəti nəticəsində idarə olunurdu. Bəzi ərazilərdə qiyamlar və üsyanlar baş qaldırırsa da, həmin üsyanlar tezliklə Nadir qoşunları tərəfindən yatırılırdı. Nadirin apardığı diplomatik uğurları nəticəsində həm Hindistan, Əfqanıstan, Türküstan, Şimali Qafqaz, Rusiya, Osmanlı imperiyası və Ərəb şərq dövlətləri ilə, həm də Avropanın bir sıra ingilis, fransız, holland və Portuqaliya şirkətləri ilə də diplomatik münasibətlər saxlanılırdı.

P.S. Ümumiyyətlə, Nadir şahın hərbi uğurları ilə bəhəm onun diplomatik fəaliyyəti də Orta əsrlərdə çox böyük Nadir Əfşar dövləti üçün önəm daşımışdır. Onun Əfşar dövləti dünyanın ən aparıcı və qüdrətli dövlətlərindən biri idi. Onunla nəinki qonşu dövlətlər, Avropa və yaxın Asiya dövlətləri hesablaşır, həmçinin diplomatik, iqtisadi və ticarət əlaqələri qurdular.

IV FƏSİL

NADİR ŞAHIN HƏRBİ YÜRÜŞLƏRİ, ORDU VƏ DONANMA QURUCULUĞU

Nadir şah güclü döyüşçü, böyük qüdrət sahibi idi. Vəhşət yaradan talançılara, pisniyyətli yadelli qoşunlara qorxu gətirirdi. O, vətəninin düşmənlərinə qənim kəsilmişdi və dövlətinə ləyaqətlə padşahlıq edirdi.

Napoleon Bonapart

4.1. Nadir şahın hərbi yürüşləri

Nadir şah ömrünün təqribən 37 ilini müxtəlif döyüşlərdə at belində keçirib, xarici işğalçılara və daxili separatçılara (xainlərə) qarşı 120-dən artıq irili-xırdalı müharibələr aparmışdır. Onların çox azında məğlub olsa da, bu uğursuzluqların heç biri onu ruhdan salmamış, əksinə o, məğlubiyyətin səbəblərini dərinlən öyrənib daha ciddi, daha möhkəm hazırlıqla hücumla keçib, düşmənlərinin dərslərini vermişdir. Nadir şah tarixinin hər səhifəsi Azərbaycanın fəxridir. O, vətəni xarici işğalçılardan və onu daxildən parçalamaq istəyən xainlərdən qəhrəmanlıqla qorumuşdur. Öz dövrünün hərtərəfli çətinliklərinə baxmayaraq, bu misilsiz sərkərdə öz polad iradəsi, cəsarəti, mətanəti, möhkəm səbri, ağıllı tədbirləri, hədsiz rəşadəti və şücaəti ilə qarşıya çıxan çətinlikləri mərdliklə aradan qaldıraraq, daxili və xarici düşmənlərin öhdəsindən layiqincə gəlirdi. Onun ordusunda polad intizam var idi. Nadir şahın ordusunda yalan danışan, özbaşnalıq, oğurluq edən və əmri yerinə yetirməyənlərin cəzası ölüm idi. Nadir şahın əmri güllə qədər təsirli idi. O, həmişə cəbhədə əsgərlərin yanında olurdu. Onlarla bir yeyib, bir yatırdı. Nadir şahın sözü qanun idi.

230 ildən artıq İranda hökmranlıq edən, XVIII əsrin əvvəllərində dağılmaqda olan Səfəvilər dövlətini Nadir şah yenidən bərpa etdi. Bütün xarici işğalçıları (əfqanları, özbəkləri, çar Rusiyasını, Osmanlı imperiyasını) ölkədən çıxartdı. Daxili qiyamçıları aradan götürüb, qüdrətli bir dövlət

yaratdı. Ərazisini 2 dəfədən artıq genişləndirdi. Nadir uşaqılıqda qardaşı İbrahimlə əsirlikdən qaçıb, Əbivərdə gəlir. Həmin tarixdə Kelat hakimi Baba Əlibəyin müdafiə dəstəsində özbək basqınçlarına qarşı mübarizəyə başlayır. Nadir qüvvətli və zirək olduğu üçün Baba Əlibəy bir çox işlərini ona tapşırırdı. O da

Nadir şah uğrunda vuruşduğu bölgələrdən bir qismi

həmin işlərin öhdəsindən bacarıqla gəlirdi və ləyaqətlə hər bir işi yerinə yetirirdi. 1715-1719-cu illərdə özbək və yamut yol kəsənləri Əbivərdə basqın etdilər. Nadirin başçılığı ilə onların hücumları dəf edildi və ölkədən qovulub, çıxarıldı. Bu, Nadirin ilk kiçik qələbəsi idi. Bu müvəffəqiyyətdən sonra Nadir başına silahlı qüvvə toplamağa başladı. Artıq o, anlayırdı ki, onun qüvvəsi olmasa, düşmənlər onun torpağını yenidən zəbt edə bilərlər.

Nadirin əfqanlara qarşı mübarizəsi və ölkənin şimal-şərq hissəsinin yadellilərdən təmizlənməsi

Dörd ilə yaxın Nadirin dəstəsi özbəklərlə mübarizə apardı. Onları öz ərazilərindən qovub çıxartdı və özbəklər bir daha əfşar elinə hücum etməkdən çəkildilər. Get-gedə Nadirin əhatəsi və şöhrəti böyüdü. 1719-1720-ci illərdə Nadir Kelata hücum etdi və oranı tutdu. Kelat qalasının hakimini və onun qoşunlarını əsir aldı. Beləliklə, Nadirin şöhrəti bütün Xorasana və Türküstanaya yayıldı. O, Kelat qalasını qoşununun mərkəzi qərar-gahı elan etdi. Tezliklə müxtəlif tayfalar, o cümlədən Təhmasib bəy Vəkil Cəlayir, Məmmədəli bəy, Tərxan bəy, onlardan əlavə əmirli və gündüzlü tayfaları da Nadirin dəstəsi ilə birləşdilər. Tezliklə o, Məlikmahmud adlı böyük tayfa başçısını məğlub edərək, şiələrin dini mərkəzi – Məşhəd

şəhərini, daha sonra Nişapur deyilən ərazini də öz ərazisi ilə birləşdirdi. Daha sonra o, Nisa, Miyap, Kəpkan, Mərv və Səpxəş ərazilərini, ona tabe olmaqdan imtina edən bütün tayfaları Quzğan adlı müharibə ilə özünə tabe etdi.

1726-cı ildə Nadirin şücaətləri haqqında eşidən II Şah Təhmasib Mirzə Nadiri Əbivərdə hakim təyin etdi. Daha sonra Nadirin qoşunları Təhmasib şahın qoşunları ilə birləşdi və Təhmasib şahın müşaviri oldu. Tezliklə Məlik Mahmudun ardınca o dövrdə səhlığa can atan Fətəli xan Qacar da Nadir ilə birləşən Təhmasib şah tərəfindən öldürüldü. Nadir Mərv tatarlarının qiyamını yatırdı, Qayəndə iğtişəş törədən Məlik Mahmudun oğlu Məlik Gülbəli və Hüseyn Sultan da onlara təslim oldular. Tezliklə Nadir 1727-ci ildə Bağdaddakı (İranın şimal-qərbində yerləşir) əfqan yadelliləri və qiyamçılarını qılıncdan keçirdi. Nadir 500 nəfərlə 4 gün içərisində əfqanların içərisinə elə bir vəlvələ saldı ki, əfqanlar Herata doğru geri çəkildilər.¹ Nadirin bu uğurları Təhmasib Mirzənin ona qarşı qısqançlığına səbəb oldu. Təhmasib Mirzə Nadiri aradan götürmək üçün ona qarşı bir sıra tərribatlar hazırladı, lakin Nadirin gücü qarşısında çarəsiz qalıb, Nadir ilə sazişə gəldi. Təhmasib Mirzə isə aparmış olduğu səriştəsiz siyasəti nəticəsində bir sıra müvəffəqiyyətsizliklərə düçar oldu. Ölkənin bir sıra əyalətlərində Təhmasibə qarşı üsyanlar baş qaldırdı. Artıq İranın xeyli ərazisi – şimal-şərqdən Dərbənd, Bakı, Salyan, Gilan, Rəşt ruslar tərəfindən, şimal-qərb hissəsi isə Osmanlı dövləti tərəfindən zəbt olunmuşdu. Əfqanlar isə İranın şimal-şərq hissəsini təməmilə tutmuşdular. Belə bir çətin vəziyyətdə Nadir üç istiqamətdə mübarizə aparıb, yadelli düşmənləri ölkədən çıxartmağa səy göstərirdi. O, 1729-cu ildə əfqanları Bəstanda, Mehmandüştanda, Xar dərəsində darmadağın etdi. 1729-cu il 26 oktyabrda isə İsfahan şəhərini əfqanlardan təmizlədi. Uzun illərdi İsfahan əfqanların nəzarəti altında idi. Nadir Təhmasib şahı İsfahana dəvət etdi. Təhmasib Mirzə 30 noyabr 1729-cu ildə İsfahana gəldi, İsfahan əfqanların hücumundan əvvəl İranın paytaxtı sayılırdı. Əfqanlar bu şəhəri tutmaqla İranın şərq hissəsini ələ keçirtmişdilər. Nadirin bu qələbəsi onun nüfuzunu ölkədə daha da artırdı. Və tezliklə Nadir Şiraza doğru hücum edib, əfqan ordusunu darmadağın etdi. Əfqan ordusunun başçısı Əsrəf xan Sistan şəhərində öldürüldü. Serj

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s. 102.

Jon Malkonun yazdığına görə, İbrahim xan Əşrəfin başını onun qolunda olan bir böyük almazla birgə Nadirə göndərdi.¹ Əşrəfin öldürülməsi ilə əfqanlar üzərində 1730-cu ildə qəti qələbə çalındı, bu Nadirin böyük şücaəti idi. Uzun illər əfqanlar, demək olar ki, İranın şərq əyalətlərini tutmuşdular. Əfqanlar 7 illik hakimiyyətləri dövründə 2 milyondan yuxarı adam öldürmüş, şəhərləri, kəndləri viran etmişdilər. Nadir bu qələbəsindən sonra osmanlılarla mübarizəyə başladı. Əfqanlar bir neçə dəfə yenidən həmin ərazilərə hücum etmək istəsələr də, Nadir tərəfindən qəti məğlubiyyətə uğradıldı. 1729-cu ildə Qəndahar şəhərində, Dəludustanda əfqan qüvvələri tamamilə darmadağın edildi. Nadir Qəndahar şəhərini tutmaqla İran ordusunun şərfini və eyni zamanda İranın əldən getmiş torpaqlarını geri qaytardı. Hətta İsfahanın işğalı nəticəsində şah Sultan Hüseynin hərəmxanası da əfqanların əlinə keçmişdi. II Şah Təhmasib İsfahana qayıdanda əsirlikdə olan anasını da azad edə bildi.²

Fars körfəzi ərazisi osmanlılar tərəfindən zəbt olunmuşdu. Nadir əfqanları darmadağın etdikdən sonra Fars körfəzini osmanlılardan geri aldı. O, tezliklə Oman, Məsrək və Bəhreyni İran ilə birləşdirdi. 1736-1737-ci illərdə Omanda üsyan baş verdi. Oman sultanının oğlu İman Seyfin üsyançıların öhdəsindən gələ bilməyib, Nadir şahdan kömək istədi. Nadir bu xahişi məmnuniyyətlə qəbul etdi. O, Oman, Məsrək və Bəhreyni İrana birləşdirib, Fars körfəzini və Oman körfəzinin ərazilərini İran dövlətinin ərazisinə qatdı. Artıq Nadir şah Fars körfəzində də hərbi donanmasını yaratmışdı. Tezliklə İranın cənub-şərq ərazisi bütün yadelli qoşunlardan təmizləndi. İranla şərq istiqamətində qonşu olan Hindistanda Məhəmməd şah hökmranlıq edirdi. Dəfələrlə Nadir şah Məhəmməd şahı xəbərdarlıq etdi ki, sərhədlərini əfqanların üzünə bağlasın, belə ki, əfqanlar İsfahanda Nadir şah tərəfindən darmadağın edildikdən sonra onlar Hindistan ərazisində gizlənib İran torpaqlarına hücum hazırlayırdılar.

Nadir əfqanları Şirazdan çıxartdıqdan sonra 1729-cu ilin mart ayında Şirazda qalib gələrək, oranın abadlığı ilə məşğul oldu. Şəhər, demək olar ki, əfqanlar tərəfindən müharibə vaxtında darmadağın edilmişdi. Təhmasib

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s. 103.

²Yenə orada, s. 103.

şah Şirazın fəthi münasibəti ilə Nadirə cəvahir ilə bəzənmiş 30 dəst qiymətli xalat bağışladı və bundan sonra Nadir böyük şadyanalıq etdi. Təhmasib şahın qızını oğlu Rzaqulu ilə evləndirdi, 7 gün, 7 gecə toy-büsatı quruldu.¹

Osmanlı dövləti ilə müharibə

Osmanlılar Təhmasib şahla müharibədə tutduqları Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq istəmirdilər. Nadir 1730-cu ilin mart ayında 25 min atlı və xeyli sayda qoşunla Həmədana doğru irəlilədi. Nadir qəflətən Nəhavənddə Osmanlı qoşunlarını darmadağın etdi və türk ordusunun baş komandanı Osman paşa Həmədana qaçdı. Nadir irəliləyərək daha sonra 50 minlik Osmanlı ordusuna ağır zərbə vurdu və Osmanlı ordusu məğlub olub, Bağdada çəkildi. Çoxlu sayda silah, at və cəbbəxana sursatları Nadirin əlinə keçdi. Nadir tezliklə Həmədanı tutub Kirmanşaha (Kürdüstana) hücum etdi. Osmanlı ordusunun baş komandanı Həsən paşa Kirmanşahı buraxıb, Həmədana qaçdı. Nadir şah Azərbaycanı osmanlılardan təmizləmək üçün Gürcüstandan Azərbaycan ərazisinə keçdi. Bu xəbəri eşidən Osmanlı sultanı 1730-cu ilin 24 iyulunda İrana rəsmi müharibə elan etdi. Nadir Miyandaba (Kürdüstanda) şəhərində toplaşan Osmanlı qoşunlarına hücum etdi, 100 minlik Nadirin qoşunu qarşısında Osmanlı ordusu Marağaya doğru qaçdı. Nadir şah onları təqib edib, Marağanı və onun ətrafını osmanlılardan azad etdi. Nadir iki gün Marağada qaldıqdan sonra Təbrizi azad etmək üçün Təbrizə doğru hücumə keçib, Rüstəm paşa və Mustafa paşanın ordularını darmadağın edib, 17 avqust 1730-cu ildə Təbrizi osmanlılardan azad etdi. Nadirin dalbadal qələbələri osmanlıları narahat etdi. Osmanlılar elə zənn edirdilər ki, ruslar Nadirə kömək edirlər. O dövrün fransız səfiri Şevalye Qerqan 1730-cu ildə İsfahandan Fransaya gedərkən yazır: «Bəsrədən Bağdada, Hələb darvazalarına qədər hamı Nadir xanın adı gələndə tir-tir əsirdi».² Bu arada İstanbulda böyük narazılıqlar baş verdi. III Sultan Əhməd hakimiyyətdən getdi. Onun yerinə qardaşı Sultan Mahmud xan hakimiyyətə gəldi. Beləliklə, Osmanlı dövləti İranla müharibədən əl çəkdi. Bu vaxt II Şah Təhmasib Nadirin qələbələrindən qısqanaraq, Nadirə tək-cə Xorasanı idarə etməyi tapşırırdı. Özü isə 1731-ci ildə osmanlılarla müharibəyə başladı.

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I c., s 468.

²M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s. 108.

Onun fikri Azərbaycanın şimal-qərbində türk qoşunlarından azad etmək idi. Lakin II Şah Təhmasibin ordusu Həmədan yaxınlığında Qurcanda osmanlılarla döyüşdə məğlub oldu və yenidən osmanlılar Əli paşanın başçılığı ilə Azərbaycana yürüş edib, Təbrizi, Marağanı tutdu. 11 yanvar 1732-ci ildə Təhmasib şah osmanlılar ilə sülh müqaviləsi bağlamalı oldu. Müqaviləyə görə, Araz çayının şimalı Kirmanşaha qədər türklərə verildi. Şah Təhmasib 1732-ci ildə Rusiya ilə də müqavilə bağladı. Artıq Rusiya Dağıstanı, Bakını, Gilanı, Rəşti, Azərbaycanın şərq hissəsini zəbt etmişdi. Nadir şah bunları eşidib, çox bərk qəzəbləndi və o, Herata qayıtdı. Osmanlı sultanlığına qəti bir xəbərdarlıq göndərdi. Xəbərdarlıqda deyilirdi: «Şah Təhmasibin müqavilələrinin siyasi qiyməti yoxdur. Ya bütün İran torpağını qaytarın, ya da müharibəyə hazır olun».¹ Həmin xəbərdarlığı Bağdadda oturan Əhmət paşaya göndərdi. Həmçinin Təhmasib şahı bildirdi ki: «Bu müqavilə ağıllı adamların nəzərində uzaqdan görünən yalan parıltıdan başqa bir şey deyildir. Biz bilirik ki, müsəlmanlar arasında bu müqavilə İran xalqının şərəfinə ziddir. Ona görə biz bu müqaviləni rədd edirik».² Bununla o, Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi və Təhmasibə qarşı müxalifətə keçdi. Nadir şah Təhmasibə sifariş göndərdi ki, onunla Qumda, ya da Tehranda görüşsün. Artıq rus qoşunları da Gilanı zəbt etmişdilər. Nadir zabıtların hüsurunda Şah Təhmasibə üzünü tutub soruşdu, niyə o öz vətəninə xəyanət edib, bədnam Bağdad, Vərəş müqavilələrini imzalayıb.³ Şah Təhmasib isə eyşi-işrət ilə məşğul idi, hətta o qədər içmişdi ki, Nadirin dediklərinə cavab verə bilmədi. Artıq Təhmasibin ətrafında olan insanlar da Təhmasibin ölkəni idarə edə bilməməsinin şahidi oldular. İsfahan əhalisi də ayağa qalxıb, Şah Təhmasibin hakimiyyətdən getməsinə tələb etdilər. 8 avqust 1732-ci ildə Nadir Şah Təhmasibi hakimiyyətdən kənarlaşdırıb, 8 aylıq III Şah Abbası İran şahı elan edib, özünü onun naibi təyin etdi. Ona verilmiş Təhmasibqulu xan ləqəbini tulladı. Nadirin tapşırığı ilə II Təhmasib 55 nəfərlik mühafizə dəstəsi ilə Xorasana göndərildi. Tezliklə Nadir 1732-ci ildə Kirmanşahı osmanlılardan azad etdi. Daha sonra o, Kərkük və Van şəhərlərinə hücum edib, osmanlı ordusundan azad etdi. Bağdada doğru

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 421.

²Yenə orada, s. 224.

³Yenə orada, s. 421.

hücuma keçdi, tezliklə o, Kərbəla, Nəcəf və köhnə Bağdad şəhərini tutdu. Osmanlı imperatoru Bağdadın vəziyyətinin çətin olduğunu görüb, görkəmli sərkərdəsi Topal Osman paşanı 100 minlik qoşunla Bağdada göndərdi. Osmanlı ordusu qat-qat Nadirin ordusundan çox idi. Bu döyüşdə Nadirin ordusu məğlub olsa da, Nadir bu məğlubiyyətdən ruhdan düşməyib, yenidən ordu topladı. Topal Osman paşanın ordusunun üzərinə hücumla keçdi, türk ordusu geri çəkilməyə başladı. Bu döyüşdə Osman paşa öldürüldü və yenidən Nadirin qoşunları Nəcəfi, Kərbəlanı tutdular. Osman paşanın cəsədi tabuta qoyulub, Nadirin adamları tərəfindən Bağdadda dəfn edildi. Nadir tezliklə Təbrizi də azad etdi və yenidən 30 minlik ordu ilə Bağdada qayıtdı. Bir neçə gündən sonra Osmanlı ordusuna rəhbərlik edən Əhməd paşa Nadirin yanına adam göndərüb, sülh müqaviləsi bağlamasını təklif etdi. Tutduqları bütün İran torpaqlarını geri qaytaracaqlarını vəd etdi. 1733-cü ilin qışında osmanlılarla sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən İran əsirləri və işğal olunmuş İran torpaqları geri qaytarıldı. Bundan sonra Nadirin qoşunları 1734-cü ilin 21 martında Novruz bayramını Şirazda təntənə ilə qeyd etdi və Osmanlı dövlətinə xəbərdarlıq etdi ki, Araz çayının şimalındakı Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarsınlar. Tezliklə Nadir anladı ki, Osmanlı dövləti Bağdad sülhünə əsasən Araz çayının şimalında olan Azərbaycan torpaqlarını qaytarmaq istəmir. Belə olduqda Nadir yenidən osmanlılarla müharibəyə hazırlaşdı. Nadir osmanlıların Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq fikrinin olmadığını hiss edib, Rusiya ilə münasibətlərini nizama salmaq qərarına gəldi. Bu zaman rus dövləti Şamaxını və Kartlini də zəbt etmək fikrində idi. Nadir bunu hiss edib, 1734-cü ilin 30 avqustunda Şamaxıya hücum edib, oranı müqavimətsiz ələ keçirdi. Ruslar Nadirin qəzəbinə tuş gələcəklərindən qorxuya düşdülər. Nadir rus hökumətinin səfiri Kaluşkindən Xəzərboyu əyalətlərdən əl çəkməyi tələb etdi. Nadir Şamaxıya hücum edib (bu taktiki siyasi addım idi) rus dövlətini qorxuya saldı, həmçinin gürcü çarı VI Vaxtanq Nadirin qorxusundan ruslara itaət etməkdən əl çəkib, Nadirə itaət etdi. 1735-ci il noyabrın 10-da Gəncədə bağlanan müqaviləyə əsasən rus qoşunları zəbt etdikləri Xəzəryanı ərazini Nadirin hücumundan qorxub tamamilə tərk etdilər. Şirvan xanı isə Nadirin qorxusundan Dağıstan dağlarına qaçdı. Çox keçmədi Nadirin qoşunları Kumuku, Qəbələni osmanlılardan azad etdi. Nadir Kumuku dağdib, Qazikumlaxı zəbt etdi və Kumuk xanı Surxayın zəngin xəzinəsini

də ələ keçirdi. Tezliklə o, Car-Tala ləzgilərini də məğlub edib, Gəncə istiqamətində hücumla keçdi. Gəncəni mühasirəyə alıb, Tiflisə doğru hücumla keçdi. Nadir Gəncəni, Tiflisi zəbt edib, İrəvan istiqamətində hücum etdi. Osmanlı ordusunun komandanı Abdullah paşanın ordusunu darmadağın etdi. Xeyli sayda Osmanlı ordusundan döyüşçülər həlak oldu. 1735-ci ilin yazında Nadir, demək olar ki, Azərbaycanın qərb torpaqlarını – Gəncəni, Borçalını, Gürcüstanı, indiki Ermənistanı osmanlılardan azad etdi və öldürülmüş Abdullah paşanın cənazəsini ehtiramla dəfn etdirdi. 1735-ci ilin may ayında bütün Qafqaz torpağı Nadirin ixtiyarına keçdi. Nadir müharibəni Osmanlı torpaqlarına keçirdib, 1735-ci ildə Qarsı mühasirəyə aldı, may ayının 15-də Qarsı və onun ətrafını ələ keçirdi. Osmanlı sultanı I Mahmud Nadirin hücumlarından qorxuya düşüb, Krım xanına göstəriş verdi ki, 80 minlik qoşunla Əfşar dövlətinin şimalından Dağıstana və oradan da Şirvana hücum etsin.

Nəhayət, 1735-ci ilin yayında Krım xanı Kiplay Gəray xan 53300 nəfərlik qoşunla Dağıstana tərəf hərəkətə keçdi. Rus dövləti general Liontev 20 minlik qoşunla Krıma ordu göndərdi. Nadirin Andoluya hücum xəbəri Osmanlı dövlətini bərk narahat etdi. İrana o andaca sülh təklif etdi. Nadir isə bu arada, Qars uğrunda gedən döyüşlər vaxtı Tiflisə döndü. Kartli və Kaxetiyanı da özünə təslim etdi. Erməni katalikosu Abraham Kretasi «Mən və İran şahı Nadir» kitabında yazır ki, Nadir Qarsda Abdullah paşanı məğlub edib, İrəvan qalasına gəlib, Eçmiədzinin yaxınlığında dayandı. Bundan sonra Abraham 5 nəfər keşişlə hədiyyə götürüb, Sırr qalasına – Nadirin yanına getdi. 1735-ci ilin Məhərrəm ayının 16-da onlar Nadirin hüzuruna gəldilər. Abraham Nadirdən xəlifəlik və zinətli arxalıq aldı. Nadir ona İranda öz katalikosluğunu davam etdirməyə icazə verdi və o, əmr etdi ki, Osmanlı təbəəsi alan keşişlərin isə bütün əmlakı müsadirə olunsun. Osmanlıların başçısı Əhmət paşa Qars və Ərzurum varlılarını bir yerə yığıb, İrəvan qalasını Nadirə təhvil verdi.¹

Bundan sonra Nadir Tiflisə qayıtdı. Gürcü çarı Teymuraz müsəlmanlığı qəbul edib, Nadir tərəfindən xan titulu aldı. (Sonra isə o, münasib bir vaxt tapıb, Rusiyaya qaçdı). Nadiri Tiflisdə böyük təmtəraqla qarşıladılar. Daha sonra o, Dərbəndə doğru hərəkətə keçdi. Nadir Krım xanının Dərbəndə

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s. 98.

doğru irəlilədiyini eşidib, Krım xanı Gıplay Gəraya göstəriş verdi ki, o, geri qayıtsın. Gıplay Gəray xan isə ona əhəmiyyət verməyib, Dağıstana doğru irəliləyirdi, lakin Nadirin qoşunlarının Dağıstana doğru gəldiyini eşidib, tezliklə geriyə – Krıma qayıtdı. Beləliklə, Nadirin qoşunları Osmanlı ərazisində Ərzurum, Qars, Van əyalətlərini, İrəvan xanlığını, Gürcüstanı, Şirvanı, Dağıstanı, Car-Balakəni və bir sıra şimal bölgələrini yenidən öz imperiyasının tərkibinə qatdı. Bundan sonra o, qoşununu cənuba – Fars körfəzinin əyalətlərinə çəkib, tezliklə Bəsrəni, Bəhreyni ələ keçirdi. Fars körfəzində apardığı müharibələrdə dəniz donanmasının da yaranmasına böyük əhəmiyyət verdi. Bu müddət ərzində Nadir, həmçinin Əfşar dövlətinin daxilində baş qaldıran üsyanları da öz ordusunun gücü ilə yatırırdı. Belə müharibələr Bəxtiyarilərlə, Dərbənddə ləzgilərə qarşı və bir sıra başqa əyalətlərdə baş vermişdir. Hətta ləzgilərlə aparılan müharibələrdə Nadirin qardaşı İbrahim xan ləzgilər tərəfindən qətlə yetirilmişdi. İbrahim xan Azərbaycan bəylərbəyi idi. Azərbaycan bəylərbəyliyinə Dağıstan, Gürcüstan, İrəvan və qədim Azərbaycan torpaqları daxil idi. İbrahim xanın ölümündən sonra Nadir öz qohumu (bibisi oğlu) Əmiraslan xan Qırıqlını Azərbaycan əyalətinə bəylərbəyi təyin etdi.

Dağıstanda baş qaldıran bu qiyamlar nəticəsində Nadir Həştərxana hücum edə bilmədi. Həmçinin Osmanlı dövləti ilə gedən müharibələrdən narahat olub, 1741-ci ildə Dərbənddən Osmanlı dövlətinə tərəf geri qayıtdı. Dərbənddə olarkən o, Xəzər dənizində də donanma təşkil etmək və gələcəkdə türklərin əzəli torpağı olan Həştərxan və Volqaboyu əraziləri də ələ keçirtmək niyyətində idi. Lakin osmanlılarla gedən müharibə onu bu fikrindən daşındırdı. Artıq o, demək olar ki, 4 istiqamətdə müharibə aparırdı. 1741-ci ildə I Pyotr qızı Yelizaveta Rusiyada hakimiyyətə gəldi. Bu arada Nadir rus nümayəndəsi Kaluskindən xahiş etdi ki, ona 10 gəmi verilməsi məsələsini qaldırsın. Onun məqsədi həmin gəmilərdən gələcəkdə Xəzər dənizində donanma yaradıb, Xəzərətrafi əraziləri tutmaq idi, lakin ruslar onun fikrini anlayıb, Nadirə gəmi vermədilər. Onu da vurğulayıram ki, həmin dövrlərdə İran əhli dənizçiliyə meyilli olmadıqlarından onların gəmi tərsanələri və gəmi donanmaları yox idi (Lakin Nadir az bir zamanda həm Fars körfəzində, həm də Xəzər dənizində gəmi donanması yarada bilmişdi). Rus ordusu Nadirin Rusiyaya hücum etmə planını anlayıb, Şimali Qafqazda öz sərhədlərini möhkəmləndirdi. İrandakı rus nümayəndəsi

Kaluskin hər vəchlə Nadir şahın Rusiyaya hücum etməsinin qarşısını almağa cəhd edirdi. Lakin Nadirin ordusu irəliləyərək, Şimali Qafqazda Təbəşaran, Kumuk və bir sıra başqa əyalətləri öz tabeçiliyinə keçirdi.

Qısa bir zaman çərçivəsində Nadir Əfşar dövlətinin varlığını möhkəmləndirdi. Osmanlı və Rusiya ilə münasibətləri öz xeyrinə qaydasına qoydu. Əfqanları təqib edərək əzdi, hətta onların sığındıqları yer kimi Orta əsrlərin ən zəngin və qüdrətli dövləti olan Hindistana yürüş etdi.

HİNDİSTANIN FƏTHİ

Bir ayağımla hərəkət etsəm, Hindistanı, iki ayağımla hərəkət etsəm, bütün dünyanı fəth edərəm.

(Hindistan şahı Məhəmmədə göndərdiyi məktubdan)

Nadir şah Əfşar

Məhəmməd şah Nadirin təklifinə əhəmiyyət vermədikdə, Nadir Hindistana doğru hərəkətə başladı. Hindistan sərhədinin 74 km-də Mank adlı yerdə əfqan qaçqınlarını darmadağın etdi. Nadirin göndərdiyi elçinin Məhəmməd şah qayıtmasına izin vermədi. Nadir bundan qəzəblənib, 1738-ci ilin yazında Qəznə və Kabula (həmin vaxt bu ərazi Hindistanın tərkibində idi.) hərəkətə keçdi. Nadir hind imperatorluğunu tutmaqla əfqanlara birdəfəlik qulaqburması vermək və öz ordusunu, İranın iqtisadiyyatını qüvvətləndirməklə, gələcəkdə özbəklərdən və əfqanlardan qüdrətli qoşun toplayıb Osmanlı dövlətinə hücum etmək niyyətində idi. 1738-ci ilin 14 iyununda Nadirin qoşunları Qəznəyə çatdı. Oradan Kabula keçdi. Kabul xanı Nəsir xan Dehlidən kömək istədi. Lakin onlardan heç bir kömək gəlmədi. Tezliklə Kabul təslim oldu və Nadirin qoşunu Hindistanın paytaxtı Dehliyə doğru hücumu başladı. Onu da vurğulayıram ki, Nadir şah Məhəmməd şaha bir neçə dəfə müraciət etsə də, Məhəmməd şah ona cavab verməmişdi. Nadir də bu soyuqqanlılıqdan sonra Məhəmməd şahın üzərinə hücum etmək qərarına gəlmişdi. Tezliklə Pisəvər, Lahor əyalətləri Nadir tərəfindən zəbt olunur. Nadirin ordusu çətin dağ aşırımlarından, çaylardan keçərək, Yəminabadın, Abadı, Kəşmiri, Xornalı və Hindistanın başqa səhərlərini ələ keçirdi.

Nadir şahın qoşunları Hindistanın qərb hissəsini fəth edib, Dehliyə yaxınlaşdılar. Məhəmməd şahın qoşunları Nadirin qoşunları ilə Dehlinin yaxınlığında, Karnal deyilən ərazidə qarşılaşdılar. Mənbələrə görə, hind qoşunlarının sayı 350 min nəfər, Nadir şahın qoşunlarının sayı isə 160 min nəfər idi. Hind qoşunlarının əhatə etdiyi ərazi 50 hektarlıq bir sahə idi. Bu üstünlüklərə baxmayaraq, tezliklə Nadirin ordusu özündən qat-qat güclü olan hind ordusunu darmadağın etdi. Tarixçi Hanvey yazır: «Nadir hindlilərin xortumuna qılınc bağlayıb, düşmən üzərinə göndərdikləri filləri qorxutmaq üçün dəvəçilərinə tapşırıq verdi ki, kuzələri qatran və yandırıcı maddələrlə doldurub, hazırlasınlar. Müharibə başlayan kimi kuzələri yandırıb, dəvələrlə meydana tullasınlar. Hindlilərin filləri və qoşunları bundan qorxub, geri çəkildilər.¹ Nadirin apardığı böyük taktiki manevrlər nəticəsində hind ordusunun başçısı Səadət xan əsir alındı. Özlərini məğlub edilməz hesab edən hind qılınclıları Nadirin yeni taktikası qarşısında heç bir iş görə bilmədilər. Komandirini itirmiş ordu minlərlə yaralı qoyub, qaçmağa başladı. Çoxlu top alındı. Tarixçilərin dediyinə görə, otuz min ölək vardı, iyirmi min əsir alındı. Dəvələrin üstündə olan kuzələrdə neftə, qətrana od vurub, hərbi fillərin üzərinə hücum keçdilər. Dəvələr hamısı birdən fillərə tərəf qaçdılar. Fillər isə bundan dəhşətə gəlib öz ordularının üzərinə buruldular. Dovranın başçılıq etdiyi hind ordusu darmadağın edildi. Bundan sonra Məhəmməd şah atəşkəs haqqında müzakirəyə başladı. Tərəflər arasında saziş imzalandı. Saziş müqabilində Hindistan Nadir şaha beş milyon rupi cərimə verməli, hind ordusu top və hərbi sursatını İran ordusuna təhvil verməliydi. Hindistan şahı martın 31-də ordusu ilə birgə Nadirə təslim oldu. Məhəmməd şah da türk-soylu sülalədən olan bir şahənşah idi. Ona görə Nadir şah onun şahlığını əlindən almadı. Karnal müqaviləsindən sonra Nadirin qoşunları Dehliyə daxil oldular. Karnal müqaviləsinə əsasən Məhəmməd şah sələflərindən qalan 350 illik xəzinəni Nadirə bağışladı. Şah Cahanın sarayında Nadirə xüsusi yer ayrıldı. Nadir şahın adına məscidlərdə xütbələr oxundu və bütün şəhərlərdə yeni sikkə kəsildi. Həmin sikkələrin üzərində «Dünya şahlarının şahı olan şahənşah Nadir şah» yazılmışdır. Nadirə «Tovus» adlı taxt hədiyyə edildi. Bu taxtın bəzədilməsində bir milyon cəvahirat işlənmişdir. Nadirə bu günə qədər tayı-bərabəri olmayan

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s. 67.

«Kuhi Nur» daşı, «Dəryayi Nur», «Almaz Arlof» kimi məşhur almaz və brilyant daş-qaşlar hədiyyə edilmişdir. Hal-hazırda həmin daşlar London, Tehran və Moskva muzeylərində saxlanılır. Həmçinin Hindistanın bütün xəzinəsi Nadir şahə təhvil verildi. Bunlardan əlavə, 60 min kitab əlyazması İrana gətirildi. Nadir şah Hindistan qələbəsindən sonra əhalini vergilərdən üç il azad etdi. İran – Hind müqaviləsi hazırlandı. Müqavilənin qısa mətni belə idi:

«Əsrimizdə Mars ulduzu kimi şücaətli, cəsarətli, zamanın qəhrəmanı, dövrün sultanlarının sultanı, iki dünyanın şahənşahı, Allahın kölgəsi, müsəlmanların pənahı, İsgəndər əzəmətli məqamı ərşə çatan, ədalətli Sultan Səma təbiətli, şah Əlahəzrət Nadir şah Əfşarın vəzirləri bəzi məsələlər üçün Hindistan diyarına elçilər göndərmişdilər. Amma bizim vəzirlər həmin səfərlər vaxtında lazımi cavab vermədilər və Həzrəti Müəzzəmin məktublarının cavablarını yazmadılar. Bu səbəbdən iki dövlətin arasında ixtilaf yarandı. Onların qabiliyyətli qoşunları Hindistana hərəkət etdi. Xüsusilə Kornalda toqquşmalar baş verdi. Allah istədikdən sonra şərqdən doğan qabiliyyət günəşi Nadir şahın üzərinə düşdü. Çünki Əli-Həzrət Cəmsid qüdrətli lütfü onun mərhəmət mənbəyidir. Onun mərdanəliyi görüşə səbəb oldu, onunla birgə Dehliyə gəldik. Burada Hindistanın xəzinə və cəvahiratını onlara hədiyyə etdik. Öz böyüklüyü, hörməti, nəcabəti, məhəbbəti ilə Gürganə ailəsinin Tərxan soyunun böyüklüyünü ələ alaraq Hindistanın taxt-tacını bizim özümüdə qaytardı. Atadan oğula, qardaşdan qardaşa edilməyən belə bir mərhəmət müqabilində 150 kurur (75 milyon) hərbi xərc və qərb tərəfində olan bütün ərazilər İran dövlətinin ixtiyarına verildi. Qərb hissəsində yerləşən bütün mahallar İranın qüdrətli şahının torpağı sayılır. Bundan sonra İran məmurları o torpaqlara azad daxil olub, o yerlərin mahal tayfalarına və ailəsinə hökmranlıq edə bilərlər.

Səlmar bağı. II Məhərrəm 1152-ci il (23 aprel 1739-cu il)»¹ Ceyms Freyzer yazır: «Nadir şahın hücumundan Hindistana ümumən 50 kurur tümən cəvahirat, nağd mal-dövlət və əkin zərəri dəydi». Həmçinin Nadir Hindistandan gələndə özü ilə çoxlu memar, alim, görkəmli şəxsləri, ustaları və xeyli sayda kitabı İrana gətirdi. Nadir 24 dekabr 1740-cı ildə Mərvə doğru irəlilədi. 4 yanvar 1741-ci ildə Mərvdən Əbivərdə, oradan da Dəstə-

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s. 78.

girə – anadan olduğu yerə qayıtdı. Qara mərmərdən özünə qəbir daşı hazırlatdı. Bu qəbir üçün Maxaradan Kelata çoxlu mərmər gətirildi. Kelatda xəzinəsi üçün bir qala tikdirildi. Nadir İmam Rzanın məqbərəsinə çox böyük hörmət və ehtiram göstərirdi. Bu məqbərəyə xeyli qiymətli hədiyyələr, qızıl çıraqlar, ipək xalılar bağışladı.

Mənbələrdən o da məlumdur ki, Nadir şah Məhəmməd şah ilə müqavilə bağlayıb: Hindistanın qərb hissəsini (yəni indiki Pakistan və müsəlmanlar yaşayan), həmçinin Pişəvəri, Kabulu, Qəsnə, Əfqanıstanı və s. Əfşar dövlətinin tərkibinə qatdı.

Məhəmməd şahın türksöylü olmağına rəğmən onun şahlığını geri qaytardı və oğlu Nəsrulla Mirzəni Məhəmməd şahın qızı ilə evləndirdi.

Nadir şah iki aya qədər Hindistanda qalıb orada bütün işləri qaydaya qoydu. Daha sonra Nadirabada qayıdıb Herata doğru hərəkətə başladı. Nəvəsi Şahrux Mirzəni Herat hakimi elan etdi və Heratda Hindistandan gətirdiyi qəniməti nümayiş etdirdi.

Türküstanı hərbi yürüşü

Nadir şah Hindistan səfərindən qayıdıb Heratda bir neçə gün qalıb istirahət etdikdən sonra, 1740-cı ilin yazında Türküstanı doğru yürüşə başladı. Nadirin Türküstanı yürüşü yerli xalqlar tərəfindən çox sevinclə qarşılandı. Hətta bəzi qala qapıları yerli insanlar tərəfindən Nadirin qoşunlarının üzünə açılırdı. Nadirin əzəməti və qurduğu dövlətin ənənələri Orta Asiya Türküstan ərazisində olan parçalanmış xanlıqlara bir nümunə idi. Nadir imperiyasının ərazisindəki ciddi qayda-qanunlar onlar üçün bir nümunə idi. Həmçinin həmin dövrdə Rusiya dövləti Türküstanı, Buxaranı və ətraf əraziləri ələ keçirtmək niyyətində idi. Nadir şah da Rusiyanın bu niyyətlərinin qarşısını almaq üçün Türküstanı girməyi qəət etdi. Və tezliklə Bərx qalasını, Türküstan ərazisini, Buxaranı Nadirin qoşunları ələ keçirdi. Hətta Nadir Amudəryanı keçmək üçün 1100 ədəd kiçik gəmi düzəltmişdi. Həmin gəmilərin hər birinin 3 tona qədər yük götürmək imkanı var idi. Tezliklə Nadirin qoşunları 1740-cı il avqustun 20-də Kərki məntəqəsinə daxil oldular. Burada Nadirə məlumat verdilər ki, Türkmən və Özbək tayfaları Cərcoda toplaşmış ona müqavimət göstərmək istəyirlər, lakin Nadir şahın qoşunlarının yaxınlaşdığını eşidib, özbək və türkmən qoşunları qaçıb dağılışdılar. Tezliklə bütün Türküstanı Nadir şah öz imperiyasına bir-

ləşdirdi. Türküstan xanı Əbülfəz Əmir Teymura məxsus olan qılıncı, Çingiz xana məxsus olan dəbilqə və zirehi və çoxsaylı hədiyyələri, eyni zamanda bütün xəzinəsini Nadir şahə hədiyyə etdi. Nadir də öz növbəsində, Hindistandan gətirdiyi qiymətli hədiyyələrdən Əbülfəz xanı və digər ona tabe olan əyyanları mükafatlandırdı. Əbülfəz xan ilə barışıq sazişi əldə edildikdən sonra Nadir şah Əbülfəz xanı yenidən Türküstan xanı elan etdi. 1740-cı il oktyabr ayın 17-də Türküstanın şahlıq tacını ona qaytardı. Türküstanın bütün vilayətlərinə fərman göndərildi. Nadir şahə itaəti qəbul edən yerli hakimlər öz vəzifələrində saxlanıldı. Əbülfəz xan ona göstərilən bu iltifatın əvəzində qızlarından birini Rzaquluya, birini isə Əliqulu xana ərə verməyi ehtiva etdi (Tarixdə bu da məlumdur ki, Əbülfəz xanın qızını almaqdan Rzaqulu xan imtina etdikdə, qohumluğuna söz verdiyinə görə Nadir şah belə olan halda onun qızı ilə özü nikaha girdi). Nadir şah Əbülfəz xanın Türküstanın yenidən xanı seçilməsi ilə bağlı da təmtəraqlı ziyafət təşkil etdi. Tezliklə Buxara, Səmərqənd istiqamətində olan ərazilər də könüllülük əsasında Nadirin hakimiyyətini qəbul etdilər. Nadir şah tezliklə Xivədə, Xarəzmdə öz hakimiyyətini bərqərar etdi. Az bir müddət ərzində həmin ərazilərdə idarəçilik məsələlərini tənzimlədi. Xeyli sayda qoşun topladı və yenidən Kelata geri çəkildi. Kelatda özünə böyük bir məqbərə tikilməsi üçün göstəriş verdi.

Tezliklə Kabul ətrafını tamamilə öz nəzarətinə keçirdi. Birmənalı olaraq artıq əfqan tayfalarının aramsız hücumlarının qarşısı alındı. Nadir şahın Türküstana hərbi yürüşünün bir səbəbi də Türküstani, Buxaranı, Daşkəndi, Səmərqəndi tutduqdan sonra Çinə hücum edib, Çin dövlətində olan türk-uyğur tayfalarını da öz əraziləri ilə birləşdirmək idi. Bu plan həyata keçirildiyi təqdirdə Nadir şahın böyük bir Turan imperiyası yaratmaq niyyətində olduğu bəlli olurdu. Həmçinin Rusiya dövlətinin şimal-şərq sərhədlərinə doğru irəliləməsinin qarşısını almaqdan ötrü Türküstana girməyi qətiləşdirdi. Hindistan yürüşünün yorğunluğunu çıxartmadan iki ildən çox uzaq düşdüyü ölkəsinin daxili problemlərinə lazımi vaxt ayırmadan, hətta çox sevdiyi qardaşı İbrahim xanın qisasını almaq üçün Dağıstana hücum etmədən Türküstana yürüşün başlanmasının əsas səbəbləri Rusiya imperiyasının Orta Asiyaya hücumlarının qarşısını almaq idi. Nadir Buxara istiqamətində hücumə keçib İlbas xanın güclü müqavimətinə rast gəldi, lakin İlbas xan da Nadir şahın qoşunlarına tab gətirməyib, ona təslim

oldu. İlbas xanı da Nadir şah əfv edib, onu Xarəzm hakimi saxlamaq istədi, lakin İlbas xan onun elçilərini qətlə yetirdiyinə görə İlbas xanı və onunla birgə 20 əyyanın öldürülməsini əmr etdi. Nadir şah Çingiz xanın nəslindən olan Məhəmməd xanın nəvəsi Tahir xanı Xarəzmə hakim təyin etdi. Qazax valisi Əbülxeyr də Xivəyə gəlib Nadir şahı təslim oldu. Tezliklə bütün Orta Asiyanı Nadir öz imperiyasına qata bildi. Rus qoşunlarının bura girməsinin qarşısını aldı.

Nadir şahın Dağıstana hərbi yürüşü

Nadir şah Hindistanı və Orta Asiyanı fəth etdikdən sonra Məşhədə qayıtdı. Daxili idarəçilik və qoşunların nizamlanması ilə məşğul oldu. Türküstanın fəthindən sonra qardaşı İbrahim qisasını almaqdan ötrü Dağıstana yürüş etməli idi. Həmçinin bu yürüş İbrahim xanın qisasının alınmasından başqa Dağıstan ərazisini və rus qoşunlarının da Şimali Qafqaza girməsinin qarşısını almaq idi. Nadir Dağıstana ilk yürüşündən sonra buranın təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin dağımaq və yüksək dağlıq şəraitində yaşaması, idarəçiliyin çətinliyi, bütün Dağıstanı əhatə edən mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin olmaması Dağıstanın tam nəzarət altına gətirilməsini xeyli mürəkkəbləşdirirdi. Eyni zamanda Dağıstan şəraitində döyüşlərin aparılması xeyli çətin idi. Yürüşə başlanmadan əvvəl Nadir şah Məşhəddə qoşun başçılarının və sərkərdələrin toplantısını keçirdi. Nəsrullah Mirzəni Məşhəddə saxlayıb Hindistanın, Türküstanın və Xorasanın idarəçilik səlahiyyətlərini ona həvalə etdi. Rzaqulu Mirzə ilə İmamqulu Mirzəni Nadir şah özü ilə Dağıstan yürüşünə apardı. 1741-ci il mart ayının 14-də Nadir şahın qoşunları Məşhəddən Dağıstana doğru istiqamət götürdülər. Nadir şahın qoşunlarının 150 min civarında olduğu tarixdə qeyd olunur. 1741-ci il may ayının 15-də Nadirin qoşunları Gəduk keçidinə doğru irəliləyərkən Nadirə qarşı sui-qəsd təşkil olundu. Həmin bu sui-qəsdə onun oğlu Rzaqulunun əlinin olması haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürüldü. Nadir şah bu hadisədən xeyli qəzəbləndi. Və onun əhval-ruhiyyəsində də bir təşviş yarandı. Bu təşviş və həyəcanlar Dağıstan yürüşünün təşkilinə ciddi mənfi təsir göstərdi. Lakin yürüşün ilk mərhələsi Nadir şah üçün ümidverici nəticələr ilə başladı və bir sıra ləzgi tayfaları Nadir şahı itaətini bəyan etdilər. Tezliklə Nadirin qoşunları Qəbələdən Şahdağı adlamaqla Qumuxu ələ keçirdilər və bir sıra dağlıqlar Nadirin itaətini

müqavimətsiz qəbul etdilər. 1741-ci il sentyabr ayının 12-də Nadir şahın qoşunları Qazıqumlaxdan Avara doğru irəliləməyə başladılar. Havaların soyuması Dağıstanda əməliyyatları xeyli çətinləşdirdi. Nadir qoşunlarını Qumlaqdan Dərbəndə doğru gətirib burada düşərgə saldırdı. Və ha-

Məşhəddə Nadir şah Əfşarın qəbirüstü abidəsi

va şəraitindən asılı olaraq 1742-ci ilin yazınadək Nadir həmin düşərgədə qaldı. 1742-ci ilin mayında Tabasaranda Nadir böyük əməliyyat keçirib həmin əraziləri itaət altına aldı. Nadir Dağıstanda, Qumuxda, Qaraqayıtda və Tabasaranda çox ciddi müqavimətə rast gəldi. Nadir belə bir qərara gəldi ki, burada hücumlarını dayandırsın. Dağıstanın nüfuzlu əyyanlarından olan Üsmi Əhməd xan Qürreys qalasında Nadirə ciddi müqavimət göstərdi, lakin Nadirin qoşunları tezliklə Qürreys qalasını da ələ keçirdi. Üsmi Əhməd xan gizləncə qaladan qaçaraq Avara üz tutdu. Nadirin əmri ilə Qürreys qalası yerlə yeksan edildi. Döyüşlərin son dərəcə ağır getməsinə baxmayaraq, Nadir şahın qoşunları Dağıstanın böyük bir hissəsini nəzarət altına ala bildi. 1742-ci ilin oktyabrında Samur çayı ətrafında məskunlaşan və Nadir şaha itaətini bəyan edən dağlılar Nadir şah tərəfindən bahalı hədiyyələrə layiq görüldülər. Bir sıra tayfa başçıları Nadir şahın hüzuruna gəlib onun itaətini qəbul etdiklərini dedilər. Nadir şahın uzun müddət Dağıstanda qalması onun imperiyasının bəzi ərazilərində mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyamlar baş qaldırmasına səbəb oldu. Həmçinin Osmanlı dövləti Nadir şahın Cəfəri məzhəbini qəbul etməməsi haqqında Nadir şahın yanına nümayəndələr göndərüb məlumat verdi. Nadir bu xəbərdən xeyli məyus oldu və qoşunlarını Dağıstandan geri çəkib, osmanlılar ilə yeni müharibəyə hazırlaşmağa başladı.

Nadir şah və Osmanlı münasibətlərinin davamı

1743-cü ilin yazında Nadir qoşunlarını Dağıstandan Şirvana doğru geri çəkib Təbrizə qayıtdı. 1743-cü ilin Novruz bayramını Muğan düzündə qeyd etdi. Osmanlı dövləti ilə yenidən müharibəyə hazırlaşmaq üçün yenidən ordu toplamağa başladı. 1742-ci ilin yanvarında Osmanlı dövlətinin nümayəndələri, elçiləri Nadir Dağıstanda olarkən onun yanına gəldilər, nümayəndə heyəti qiymətli hədiyyələrlə birgə Osmanlı sarayının məktubunu Nadir şaha çatdırdılar. Osmanlı sultanı Cəfəri məzhəbini tanımaqdan imtina etdiyi üçün Nadir şah Osmanlı sultanına məktub göndərərək onun bu şərtini qəbul etmədiyinə görə osmanlıların sərhədlərinə doğru hərəkət etməli olacağını qeyd etdi. Nadir şah əminliyini bildirdi ki, osmanlıların ərazilərinə daxil olduqdan sonra Osmanlı sarayı onun məzhəb ayrılığı məsələsinə yenidən baxacaqdır. Osmanlı sarayı Nadirin müharibəyə başlamaq ehtimalını çox nigarançılıqla qarşıladı. Nadir şahın növbəti məktubunu alan Osmanlı sarayı Cəfəri məzhəbinin təsdiq olunması haqqında Nadir şahın təklifinin qəbul olunmadığına görə üzrxahlıq etdi və həmin təklifin əvəzinə başqa bir təklifin irəli sürülməsi təklif olundu. Nadir şah isə osmanlılara məktub yazıb Dağıstan yürüşü başa çatdı kimi Osmanlı sərhədlərinə yürüşə başlayacağını bildirdi. Tezliklə Nadir şah Təbrizdə osmanlılara hücum etmək üçün bir sıra hazırlıq işlərinə başladı. Tarixi mənbələrdə Nadir şahın bütövlükdə 375 min nəfərlik bir qoşuna baxış keçirdiyi bildirilir. Nadir şahın qoşunları 1743-cü ilin avqustunda Kərkük qalası yaxınlığında mövqe tutdular. Tezliklə Kərkük qalası Nadir şahın nəzarəti altına düşdü. Kərkükdə olduğu müddətdə Bağdad hakimi Əhməd paşa İstanbula nümayəndələr göndərərək Nadir şah ilə sülh bağlamağı təklif etdi. Osmanlı şeyxülislamı və üləmaları sülh bağlanmasını qəbul etmədilər. Bu xəbəri eşidən Nadir şah anladı ki, qarşısına qoyduğu məqsədə ancaq qılınc gücü ilə nail ola bilər. Tezliklə o, osmanlıların ən güclü istinadgahlarından biri olan Mosul qalasına hücum etdi. Mosul ətrafına 160 ədəd top, 230 ədəd topatan yerləşdirildi. Bu yürüşdə Nadir şahın 5–6 min nəfər döyüşçüsü həlak olsa da, qala ələ keçirildi. Mosul hakimi Hüseyn paşa Nadir şahın yanına nümayəndələr göndərərək ondan aman istədi. Nadir şah Mosulu ələ keçirdikdən sonra Bağdada hücumu keçdi. Bağdadın hakimi Əhməd paşa Nadiri təmtəraqla qarşıladı. Nadir şah tezliklə Bağdadı da alıb, Həmədan istiqamətində gedib Osmanlı sultanının onun təklifləri ilə razılaşacağını göz-

ləyirdi. Lakin osmanlılardan bir xəbər çıxmıqda o, yenidən Qars istiqamətində hərəkətə keçdi. Tezliklə Nadir şah Naxçıvandan keçərək Göyçə yaylağına gəldi və 1744-cü il iyun ayının 30-da yenidən Qarsı mühasirəyə aldı. Qarsa yardıma gəlmiş Əhməd Çağatay Nadirlə döyüşə girməyin mənasız olduğunu dərk edib tezliklə ordusu ilə oradan qaçdı. Nəhayət, Əhməd paşa da Nadirlə döyüşün mənasız olduğunu an-

Sultan I Mahmudun Nadir şah üçün İngiltərədə hazırladığı qızıl və qiymətli daşlarla bəzədilmiş xəncər. İstanbulda Topqapı sarayı muzeyində saxlanılır

layıb onunla danışığa girməyə məcbur oldu. 1744-cü ilin oktyabr ayında Qars qalasının mühasirəsinə son qoyub Axıska və Axalkalaki istiqamətində yola düşdü. Nadir şahın Qars mühasirəsindən əl çəkməsinin səbəbi Əhməd paşanın ondan vaxt istəməsi oldu. Əhməd paşa İstanbula nümayəndə göndərüb Nadir şahla sülh danışığı aparılmasını təklif etdi, lakin osmanlılar yenidən qoşun toplayıb 150 min piyadadan, 40 min süvaridən təşkil olunan qoşunu Ərzurum-Qars istiqamətində göndərdilər. Məhəmməd paşanın rəhbərlik etdiyi ordu Əhməd paşa ilə birləşib Nadir şahın qoşunları üstünə hücumə keçdilər. Nadir, 1745-ci ilin avqust ayında yenidən Qarsa doğru hərəkətə başladı. Məhəmməd paşanın qoşunları ilə Qarsla İrəvan arasında qarşılaşdılar. Məhəmməd paşanın ordusu Nadir şahın ordusu tərəfindən darmadağın edildi. Və nəhayət, 1745-ci ilin avqust ayında Murad təpə ətrafında Osmanlı qüvvələri ilə Nadir şahın qoşunları arasında gərgin bir döyüş başladı. Osmanlı qüvvələri geri çəkilməyə məcbur oldular. Tezliklə Məhəmməd paşa dünyasını dəyişdi və Osmanlı qoşunları geri çəkilməyə başladılar. Məhəmməd paşanın ölümü Osmanlı qüvvələri arasında çaşqınlıq yaratdı və onlar qaçdılar. Nadir şahın döyüşçüləri osmanlıları Arpaçaya qədər təqib etdilər. Bu döyüş Nadir şahın sərkərdəlik həyatının ən mühüm döyüşlərindən olmaqla, son əzəmətli qələbəsi idi. Taktiki və əməliyyat baxımından da bu döyüşün əhəmiyyəti çox böyük idi. Nadir şah sərkərdəlik məharətini nümayiş etdirərək özündən ikiqat üstünlüyə malik olan osmanlıları məğlub etdi. Nadir şahın müharibəni Osmanlı ərazisinə keçirtməməsi

heç şübhəsiz ki, Osmanlı Türk dövlətinin mövcudluğuna hörmətlə yanaşması idi. Nadir şah özünün türk soyuna mənsub olmasını Hindistan, Türküstan, Osmanlı dövləti ilə də apardığı müharibələrdə də bir daha büruzə verirdi. O, Osmanlı dövlətinin sərhədini keçməməklə bir daha iki dövlət arasında olan müharibələrə birdəfəlik son qoymağın yolunu dini-ideoloji ayrılığın aradan qaldırılmasında görürdü. Nadir şahın bu qələbədən sonra osmanlılara sərt barışıq şərtləri irəli sürmək imkanı olsa da, Osmanlı sarayı ilə barışıq yolunu tutdu və irəli sürdüyü şərtləri bir qədər yumşaltdı. Osmanlılara məktub göndərərək Osmanlı ruhanilərinə çatdırılmış olan əvvəlki təkliflər barəsində (Cəfəri məzhəbi) daha təkid göstərmədi. O, elə hesab edirdi ki, bu hal iki dövlət arasındakı münasibətləri daha da yaxşılaşdıracaqdır. Elçiləri Osmanlı sarayına yola saldıqdan sonra 1745-ci ilin dekabr ayında Xorasana doğru hərəkətə başladı. 1746-cı ilin ilk aylarında Məşhədə çatdı. Nəhayət, 1746-cı il sentyabrın 4-də Nadir Əfşar dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Sülh müqaviləsi 3 maddədən ibarət idi. Müqavilədə ifadə olunurdu ki, 2 dövlət arasındakı dostluq, sabitlik, qarşılıqlı ehtiram günü-gündən daha da möhkəmlənəcəkdir. Birinci maddəyə əsasən Bağdad və Şam marşurutu ilə Məkkəyə yollanan İran zəvvarları mühafizə olunmalı və onların malları, canları qorunmalı idi. İkinci maddəyə əsasən 3 ildən bir Osmanlı dövlətindən Əfşar dövlətinə, Əfşar dövlətindən də Osmanlı dövlətinə, İrana nümayəndəliklər göndərilməli idi və iki dövlət arasında qarşılıqlı hörmət və dostluq daim qorunub saxlanılmalı idi. Üçüncü maddəyə əsasən hər iki ölkədən olan əsirlər azad edilməli, onların alınıb-satılmasına yol verilməməli və maneəsiz vətənə dönmələrinə şərait yaradılmalı idi. Həmçinin müqaviləyə görə, iki ölkə arasında ticarət qaydalarının azad surətdə aparılmasına icazə verilirdi. Sonda dövlətlər arasında imzalanan bu müqavilənin davamlı və uzunmüddətli olması da qeyd olundu. Bildirildi ki, Osmanlı dövləti bu müqavilənin şərtlərini pozmazsa, Əfşar dövləti belə bir addımı atmayacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şah Muğan qurultayından sonra sülh müqaviləsinin imzalanması üçün onlardan Cəfəri məzhəbi ilə bağlı olan iki təklifin Osmanlı sarayı tərəfindən qəbul edilmədiyini və onun üzərində uzun vaxtdan bəri müzakirələrin və mübahisələrin apardığını qeyd etdi. Nadir şah məktubunda Osmanlı dövləti ilə dostluq münasibətlərinin qurulması naminə həmin təkliflərdən imtina etdiyini bildirdi. Müqavilə

imzalandıqdan sonra uzun illər davam edən Osmanlı – İran münasibətləri qaydaya düşdü. İki qardaş ölkə arasında sülh, əmin-amanlıq yarandı. Ölkələr daxilində səfirliklər və nümayəndə heyətləri qarşılıqlı surətdə münasibətləri bərqərar etdilər. Nadir şah öz tarixçisi Mirzə Mehdi xan Astrabadini də Osmanlı sarayına səfir təyin etdi. Osmanlı sarayı tərəfindən Əhməd əfəndi min nəfərə çatan nümayəndə heyəti, çoxlu sayda hədiyyələrlə birgə Nadir şahın görüşünə gəldi.

Nadir şah Əfşar dövlətinin apardığı diplomatik və hərbi yürüşlər Nadir şahın böyük hərbi istedadından və fəthliyindən qabaq onun türk dünyasına olan məhəbbəti, böyük Turan dövlətini yaratmaq arzusunda olmasının bir daha bariz nümunəsidir.

Nadir şah bu qələbədən sonra kiçik oğlu İmamqulunu evləndirib böyük sadyanalıq etdirdi və İmamqulunu Xorasana hakim təyin etdi.

P.S. Ümumiyyətlə, Nadirin bütün döyüşlərini bir monoqrafiyada əhatə etmək qeyri-mümkündür. Onun haqqında olan tarixi mənbələrdə bunlara geniş yer verilmişdir. Lakin bu tarixi şəxsiyyətin keçirdiyi döyüşlər (1722-1747), eyni zamanda hər bir yürüşü bir salnamədir. Bu yürüşlər dünya hərbi tarixinin bir səhifəsidir, böyük bir türk oğlunun şərəfi və şöhrətidir. O, Asiyanın son fəthidir.

Beləliklə, artıq şərqi Kiaksarı, Napoleonu, Makedoniyalı İsgəndəri adını almış böyük sərkərdə Nadirin mütləq hökmdarlığına heç bir maneə qalmadı.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Nadirin rəsmi hakimiyyəti 1736-cı ildən başladı. Bundan sonra Nadir öz mövqeyini müharibələrlə möhkəmləndirirdi. Bu işlərdə onun hərbi dühası həmişə onun köməyinə çatırdı. Yer üzündə Nadir qədər parlaq hərbi qələbələr qazanmış sərkərdələri barmaqla saymaq olar.

Apardığım tədqiqatlar nəticəsində, belə qənaətə gəlirəm ki, məlum olan dünya tarixində e.ə. IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndər, ondan sonra isə IV əsrdə Attila, XIII əsrdə Çingiz xan, XIV əsrdə Teymurləng, XV əsrdə Sultan Fəth Mehmet, XVI əsrdə Sultan Süleyman, XVIII əsrdə Nadir şah və sonda XIX əsrdə Napoleon Bonapart tarixi qələbələr qazanmış ən böyük fəthlərdir. Birinci və axırıncını (İsgəndər və Napoleon) istisna etməklə 6 böyük sərkərdə (Attila, Çingiz xan, Əmir Teymur, Sultan Fəth Mehmet, Sultan Süleyman və Nadir şah) türksoylu olmaqla dünya hərbinə, dünya

dövlətçiliyinə, dünya fəthliyinə nümunə sayılmalıdır. Asiyanın sonuncu fəthi isə Nadir şah Əfşardır.

Hər bir azərbaycanlı qürur hissi keçirtməlidir ki, onun belə bir tarixi şəxsiyyəti olmuşdur.

4.2. Nadir şahın ordu quruculuğu

Nadir şahın sərkərdəlik və dövlətçilik fəaliyyətinin yaddaqalan uğurlarının əldə edilməsinin başlıca səbəblərindən biri də onun güclü hərbi qüvvələr yaratmasına nail olması idi. Nadir şah özünün bütün hərbi keyfiyyətlərini də məhz bu qüvvələr vasitəsilə ifadə edə bilmişdi. İstəklərinə və tələblərinə uyğun gələn qoşunları formalaşdırmaqla Nadir şah həm böyük tarixi qələbələrlə yadda qaldı, həm də yeni bir dövlət qurdu.

Hərbi qüvvələrin formalaşdırılması və onun daim inkişafda olan prosesə çevrilməsi Nadir şahın təşkilatçılıq qabiliyyətinin yeni bir istiqamətinin nümayişi idi. Bu proses Nadir şah dövrünün həm inkişaf, həm də təfəkkür səviyyəsini əks etdirsə də, bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə də, malikdir.

Hər şeydən əvvəl, Nadir şah malik olduğu qoşunu heç bir bazaya malik olmadan formalaşdırdı. Ondan əvvəl ölkəyə rəhbərlik edən Səfəvi şahları ənənəvi olaraq öz sələflərindən taxt-tacla bərabər qoşunları da qəbul edib ona dayaqlanırdılarsa, Nadir şah belə bir irsə və imkana malik deyildi. Adı bir kəndçi balası olan Nadir şah gəncliyində yalnız öz yaxınlarını və tanışlarını ətrafına toplamaqla dəstə yaratdı. Vaxt ötdükcə bu dəstə həm sayca genişləndi, həm də onun fəaliyyəti artdı. Nadir şahın gənclik illərində yaşadığı məntəqədə yaratdığı ilk azsaylı dəstənin talançılara, yad tayfaların soyğunçu yürüşlərinə qarşı uğurları artdıqca, ona qoşulanların sayı çoxaldı, dəstənin tərkibi dəyişdi, fəaliyyətindəki nizamlılıq daha da artdı və nəhayətdə böyük döyüşləri aparmağa qadir olan qüvvəyə çevrildi. Nadir şahın hələ taxt-taca sahib olmazdan əvvəl hərbi uğurlarının artması ilə əlaqədar qoşunların formalaşması prosesi də kütləviləşdi, yeni-yeni vilayətlər, yaşayış məntəqələri və tayfalar bu prosesə cəlb edildi. Nadir şahın qoşunları dövrünün bir sıra səciyyəvi elementlərini özündə əks etdirsə də, imkanları etibarilə son dərəcə güclü bir qoşun idi. Əzmkarlığı və təşəbbüskarlığı nəticəsində o, kiçik bir dəstənin bazasında bütün Asiyaya meydan oxuyan bir qoşunun formalaşdırılmasına nail ola bildi.

Nadir şah qoşunlarını fərqli mənəvi-psixoloji dəyərlər üzərində formalaşdırdı. O, qoşunlara yeni ruh verdi, onların daxili simasını dəyişdirdi. Səfəvi dövlətinin süqutu ərəfəsində ölkənin qoşunları da böhran vəziyyətinə düşmüşdü. Qoşun rəhbərliyi saray aristokratiyasına çevrilməklə bərabər, daxili intriqaalardan da uzaq deyildi. Qoşunların idarə edilməsinə biganə mövqe, səbatsız adamlara geniş səlahiyyətlər verilməsi Səfəvi qoşunlarının ən yaxşı ənənələrinin yaddan çıxmasını şərtləndirmişdi. Xalq arasındakı nüfuzunu və eləcə də döyüş keyfiyyətlərini itirən hərbi qüvvələr öz zəifliyi ilə dövlətin ərazi bütövlüyünə qarşı istiqamətlənmiş hücumların artmasına səbəb oldu və nəhayətdə Səfəvi dövləti özü süquta uğradı. Nadir şah isə hələ gənclik illərində başına topladığı dəstə üzvlərində hərbə maraq oyatdı, onların daxili potensialının üzə çıxarılmasına zəmin yaratdı, yaşadığı məntəqənin, vilayətin və nəhayətdə ölkənin düşmənlərinə qarşı birgə əzmkarlıq göstərilməsinə nail oldu. Nadir şah qoşunlarında döyüşçüyə, qoşun başçısına, sərkərdəyə olan münasibət yeni dəyərlər kəsb etdi, xidmətə münasibət dəyişdi, cəmiyyət daxilində hərbi xidmətçinin nüfuzu son dərəcə artdı. Qoşunlar dövlət sistemində öz layiqli yerini tutdu.

Dövrünün yetişdirməsi kimi, Nadir şah heç şübhəsiz ki, qoşunların formalaşdırılması prosesinin Səfəvilər dövrünə aid olan bir sıra xarakterik elementlərini saxladı. Görünür, elə buna görə də bəzi tədqiqatçılar Nadir şah qoşunlarının quruluşunun Səfəvi qoşunlarının quruluşundan elə də fərqlənmədiyini iddia edirlər.¹ Əslində isə belə deyildi. Hərbi-texniki inkişaf səviyyəsinə, qarşıya qoyulan vəzifələrin xarakterinə uyğun olaraq Nadir şah qoşunların quruluşuna və bütünlükdə, qoşunların formalaşdırılması prosesinə ciddi yeniliklər gətirdi. Səfəvilər dövründə mövcud olmayan hərbi-dəniz qüvvələrinin yaradılması Nadir şahın bu prosesdə əldə etdiyi ciddi irəliləyişlərdən biri sayılmalıdır. O, əslində, yeni bir qoşun növü yaratdı və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün əhəmiyyətli addımlar atdı.

Nadir şah iştirak etdiyi döyüşlərin aparıldığı şəraitə uyğun olaraq yüngül artilleriyanın (zənburəklərin) işlədilməsinə, döyüş istifadəsinə diqqət artırdı, bu artilleriyanın yeni strukturlarını yaratdı. Bundan başqa, briqada (tip) və ləşgərlərin strukturlarında da bir sıra yeniliklər meydana gəldi.

¹Semmani Təbabi. Nadir şah. Tehran, 1375, s.72.

Nadir şah qoşunlarında dəstələr daimi və müvəqqəti əsasda üzvi şəkildə birləşdirildi. Nadir şah dövləti, əsasən, hərbi dayaqlar üzərində bərqərar olmuşdu. Ona görə də Nadir şahın ətrafında daimi əsasda yaradılmış qoşun strukturları var idi. Bura cəzayirçi, qorçu, qullar dəstələri, xüsusi qvardiya keşikçilər dəstəsi və s. daxil idi. Amma qoşunların kütləviləyinə nail olmaq, irimiqyaslı əməliyyatları aparmaq üçün qeyri-daimi əsaslar üzərində də qoşun strukturları formalaşdırılırdı. Bura başlıca olaraq vilayətlər, tayfalar üzrə toplanılan qoşun dəstələri daxil idi. Nadir şah daimi və qeyri-daimi qoşun dəstələrinin döyüş fəaliyyətinin uzlaşdırılmasında da kifayət qədər bacarıq nümayiş etdirdi. Ona görə də Nadir şahın hərbi uğurlarını daimi və qeyri-daimi qoşun dəstələrinin birgə və uzlaşdırılmış fəaliyyətinin nəticəsi saymaq olar.

Qoşunlara səfərbərliyin həyata keçirilməsində Nadir şah həm könüllülük, həm də məcburiyyət prinsiplərindən istifadə edirdi. Nadir şahın hərbi fəaliyyətinin uğurları genişləndikcə, qoşunların maddi təminatı stabilləşdikcə könüllü şəkildə ona qoşulmaq istəyənlərin sayı da artdı. Bununla belə, Nadir şah qoşunların sayının artması üçün məcburiyyət vasitələrinə də əl atırdı. Ələ keçirdiyi vilayətlərin, ərazilərin hakimləri və əhalisi qarşısında Nadir şah konkret sayda qoşun dəstəsi toplayıb mərkəzi hakimiyyətin ixtiyarına verilməsi tapşırıqlarını da qoyurdu. Yəni qoşun dəstəsinin toplanması və Nadir şahın ixtiyarına verilməsi bir çox vilayətlər üçün mükəlləfiyyət xarakteri alırdı. Nadir şah qoşunlarında bir sıra əfqan dəstələrinin, ləzgi dəstəsinin, Xarəzm dəstəsinin, Mərv dəstəsinin meydana gəlməsi də məhz həmin mükəlləfiyyətlərin icra edilməsinin nəticəsi idi.

Nadir şah qoşunlarının struktur vahidlərinin formalaşdırılmasında və onların idarə edilməsində onluq sistemindən istifadə edirdi. Bu sistem, əslində, Səfəvi qoşunlarından qalmışdı və Nadir şah da onun tətbiqini məqsədüuyğun bilirdi. Həmin sistemə əsasən qoşunlarda ən kiçik struktur vahidi 10 nəfərdən ibarət olan cuxə idi. Cuxəyə daxil olan şəxslərdən 9-u sırası döyüşçü, biri isə onbaşı və ya vəkil idi. 10 cuxənin birləşdirilməsindən dəhcuxə adlanan bir vahid təşkil edilirdi. 100 nəfərdən ibarət olan dəhcuxəyə (bəzən dəstə də adlandırılırdı) yüzbaşı rəhbərlik edirdi. 10 vahid dəhcuxədən isə min nəfərlik bir döyüş strukturu yaradılırdı. Min nəfərlik döyüş strukturu fövc (alay) adlanırdı və ona minbaşı rəhbərlik edirdi.¹

¹H.T.Homayun. Təhəvvolat-e qanun dər tarix-e moaser-e İran. Tehran, 1376, s. 72.

Fövc Nadir şah qoşunlarının əsas taktiki vahidi idi. Qoşun birləşmələri də, əsasən, fövclərin sayı ilə müəyyənləşdirilirdi. Ancaq mənbələrdə əllibaşı, beşyüzbaşı vəzifələrinin mövcudluğu haqqında da məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, «Aləm Ara-ye Naderi»də bildirilir ki, Nadir şah Hindistandan geri qayıdarkən öz qoşunlarına baxış keçirdi. Həmin baxışda: «... sərkərdələr, tayfa başçıları, ağsaqqallar, minbaşılar, beşyüzbaşılar, yüzbaşılar, onbaşılar, yasəvullar, nəşəğçilər, çəndəvullar, rikalar, carçılar, çavuşlar və qədimilər cahan sahibini salamlamağa hazır oldular».¹

«Aləm Ara-ye Naderi»nin yenə başqa bir yerində beşyüzbaşı ilə birlikdə əllibaşı ifadəsi işlədilmişdir.² Bəzi tədqiqatçılar beşyüzbaşı vəzifəsinin Səfəvi qoşunlarına aid olduğunu və Nadir şah dövründə bu vəzifə sahibinin cavabdeh olduğu struktur vahidinin aradan çıxdığını iddia etsələr də,³ göründüyü kimi, «Aləm Ara-ye Naderi»də həm beşyüzbaşı, həm də əllibaşı ifadəsinə rast gəlmək mümkündür. Bu vəzifə adları mənbələrdə çox işlənməsə də, görünür, Nadir şah qoşunlarında onlar hələ də qalmaqda idi. Ehtimal etmək olar ki, kiçik struktur vahidlərinin, o cümlədən ayrı-ayrı tövclərin istifadəsi zamanı 50 nəfərlik və 500 nəfərlik struktur vahidlərindən istifadə edilməsinə zərurət yaranmışdı.

Mənbələrdə Nadir şahın qoşunlarında struktur vahidi kimi işlədilən «tip» və «ləşgər» terminləri ilə qarşılaşmaq mümkündür.⁴ Bu struktur vahidlərinin hər biri bir neçə fövcün birləşməsindən təşkil edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, tip (briqada) struktur vahidi Səfəvi qoşunları ilə müqayisədə Nadir şah qoşunlarına gətirilmiş daha bir yenilik idi. Lakin istər tip, istərsə də ləşgər daim tətbiq olunan strukturlar deyildilər. Əgər hər hansı bir tapşırıq icrası üçün bir neçə fövc göndərmək lazım gəlirdisə, onda bu fövclərin müvəqqəti olaraq ümumi komandanlıq altında birləşdirilməsinə ehtiyac yaranırdı. Belə vaxtlarda bu fövclər tip və ya ləşkər halında qruplaşdırılır və istedadlı sərkərdələrdən biri bu strukturun rəhbəri təyin edilirdi. Başqa sözlə, tövclərdən fərqli olaraq, tiplər və ləşkərlər daimi şəkildə mövcud deyildilər. Bu strukturların mütləq formalaşdırılmış bir say tərkibi

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c. Tehran, 1384, s. 762.

²Yenə orada, II c. s. 777.

³H.T.Homayun. Göstərilən əsəri, s. 72.

⁴M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c. s. 789, 829.

də yox idi. İstər tip, istərsə də ləşkər 2-6 fəvcdən təşkil oluna bilərdi.¹ Mənbələrdəki məlumatlardan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, daha böyük struktur vahidi kimi Nadir şahın qoşunlarında dəstə və sepah mövcud olmuşdu. Bunların da say tərkibinin müəyyənləşdirilməsi müəyyən çətinlik təşkil edir. Amma bu struktur vahidlərinin hər ikisini əməliyyat vahidi kimi qəbul etmək olar. «Aləm Ara-ye Naderi»də olan məlumata əsasən Nadir şah Dağıstana Qəni xanın rəhbərliyi altında 20 min əfqan və beluc döyüşçüsü, 20 min də Azərbaycan döyüşçüsü göndərdi. Qəni xan da bu qüvvələri dörd dəstəyə böldü və hər bir dəstəyə 2 min nəfərlik qarovul təyin etdi.² Mənbədə başqa yerlərdə də daha böyük struktur vahidi kimi dəstə termininə rast gəlmək olar. Mənbə və tarixi əsərlərdə 100 nəfərdən təşkil edilmiş vahidin də dəstə adlandırılması ilə qarşılaşmaq mümkündür. Lakin dəstə termininin daha çox qüvvəni özündə birləşdirməsi halı mənbələrdə daha çox öz əksini tapmışdır. Bu vahid say baxımından qeyri-müəyyənliyi özündə əks etdirsə də, onun tip və ləşgərdən daha böyük struktur vahidi kimi qələmə alındığını istisna etmək olmaz. Yuxarıda istisna edilən bölgü də bunu deməyə əsas verir.

Sepah struktur vahidinin də nə qədər qüvvəni özündə birləşdirməsini konkret şəkildə söyləmək çətinidir. Mənbələrdən aydın olur ki, sepah müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Məsələn, Nadir şahın Kərkük yaxınlığında Topal Osman paşa ilə qarşılaşmasını təsvir edən «Aləm Ara-ye Naderi»nin müəllifi yazır: «Nadir şah yüksəkliyin arxasından bu iki sephə nəzər saldı». «İki sepah» deyəndə müəllif qarşı-qarşıya gələn iki ordunu nəzərdə tuturdu. Müəyyən hallarda isə sepah termini qoşunun tərkib hissəsi olan struktur vahidi (korpus) kimi işlədilmişdir. Məsələn, «Aləm Ara-ye Naderi»nin bir yerində qeyd olunur ki, bir tərəfdən əfqan və beluc dəstələri, bir tərəfdən də Gəncə hakimi Həsənəli xanın sərdarlığı altında Azərbaycan sephə camaatının yolunu kəsdi.³

Bu istinad da göstərir ki, sepah termini qoşunların tərkib hissəsini təşkil edən struktur vahidi kimi işlədiləndə belə tip, ləşgər və dəstədən daha böyük olan struktur vahidi kimi nəzərdə tutulmuşdur.

¹H.T. Homayun. Göstərilən əsəri, s. 72.

²M.M.Kazım. Göstərilən əsəri. II c. s. 838-839.

³M.M.Kazım. I cild, s. 303, II cild, s. 839.

Nadir şah qoşunlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də qoşun növləri, xüsusilə piyadalar və süvarilər arasında olan zahiri fərqlərin silinməklə üzrə olması idi. Tədqiqatçılar, haqlı olaraq, qeyd edirlər ki, Nadir şah qoşununda döyüşçüdən başlamış xidmətçiyə qədər elə bir şəxs tapmaq mümkün deyil ki, atsız və silahsız olsun.¹ Yəni piyadalarla süvarilər arasında əsas fərqləndirici əlamətlərdən olan süvarilik Nadir şah qoşunlarında artıq aradan qalxmışdı. Əlbəttə ki, ata malik olmaq bu qoşun növlərinin yalnız zahiri fərqləndirici əlaməti deyildi. Süvarilər üçün at, sürətli hərəkət vasitəsi, səmərəli döyüş vasitəsi idi. Nadir şah qoşunlarında da döyüş vasitəsi kimi atdan istifadə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Əslində, başqa cür ola da bilməzdi. Uzunmüddətli səfərlər, uzaq olan mənzillər qoşunların bir yerdən başqa yerə daha tez atılması üçün atlardan geniş istifadə olunmasını tələb edirdi. Atlar Nadir şah qoşunlarının ayrılmaz elementi idi. Bununla belə, hərbi qüvvələrin təyinatı, qarşısına qoyulan vəzifələrin xarakteri, silahlanması, döyüş tapşırıqlarının icrası zamanı atlardan istifadə edilməsi səviyyəsinə görə piyada və süvari qoşun növünə ayrılması Nadir şah qoşunlarında da qalmaqda idi.

Nadir şah qoşunlarının daha bir xarakterik xüsusiyyəti onda Azərbaycan – türk elementinin güclüliyü idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Nadir şah Azərbaycan arealından çox uzaqda doğulsa da, əfşar soyunun etnik məişət mühiti ona güclü təsir göstərmişdi. Nadir şah Azərbaycan türkcəsini təmiz bilirdi və ünsiyyətini də daha çox bu dildə qurmağa çalışırdı. Tədqiqatçılar da təsdiq edirlər ki, Nadir şahın istər gündəlik, istərsə də saray həyatında Azərbaycan türkcəsi çox geniş yayılmışdı. Hətta əyanların Nadir şah dövründə öz fikirlərini Azərbaycan türkcəsində ifadə etmələri kübarlıq əlaməti kimi qəbul olunurdu.²

Qoşun daxilində də ünsiyyət türkcə qurulurdu. Hətta Nadir şahın fərmanları carçılar, çavuşlar və yasavullar tərəfindən qoşunlara daha çox türk dilində çatdırılırdı.³ Bu da təbii idi. Çünki Nadir şah, əfşar mühitindən çıxmış bir şəxs idi və türk soyları olan əfşarlardan, qacarlardan, cəlayirlərdən toplanmış dəstələr uzun müddət qoşunların əsasını təşkil etmişdi.

¹Sennani Pənah. Nadir şah. Tehran, 1368, s.156.

²Şəbani R. Tarix-e ectemai-ye İran dər əsr-e Əfşariyyə. Tehran, 1371, s. 151, 153.

³Riyahi M.Ə. «Aləm Ara-ye Naderi»yə əsərinə müqəddimə, c. I, Tehran, 1358, s. 42.

Nadir şah qoşunlarında ən mühüm və məsuliyyətli vəzifələr də, əsasən, əfşarlarla qacarlara tapşırılmışdı. Doğrudur, Nadir şahın qoşunlarında müxtəlif etnik tayfalara mənsub olan qoşun dəstələri olmuşdu və Nadir şahın hərbi uğurlarının əldə edilməsində onların xidmətini unutmamaq olmaz. Bununla belə, əfşar və qacar dəstələri uzun müddət qoşunların əsasını təşkil etmişdi.

Nadir şah qoşunlarında işlədilən vəzifə adlarının (bu barədə aşağıda danışılacaqdır), silah və təchizat əşyalarının əksəriyyətinin adları da Azərbaycan türkcəsindədir. Yəni dövrün hərbi terminologiyası da, əsasən, Azərbaycan türkcəsi bazasında formalaşmışdı.

Ordunun piyada və süvari qüvvələri

Piyadalar Nadir şah qoşunlarının tərkibində əhəmiyyətli yeri olan qoşun növü idi. Doğrudur, onun formalaşdırılmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi. Nadir şahın gəncliyində ətrafına topladığı ilk dəstələr süvari dəstələri idi və onun bir sərkərdə kimi formalaşmasının ilkin mərhələsi də daha çox süvari dəstələri ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, hələ Xorasan həyatını yaşayarkən Nadirin əfqanlarla döyüşlərdən sonra piyada dəstələrinin formalaşdırılmasına başlandı.¹ Təhmasib Mirzə ilə birləşməsindən sonra Nadir şahın piyada qoşun növünün formalaşdırılmasına, təchiz edilməsinə diqqəti daha da artdı.

Piyadalar Nadir şah qoşunlarının əsas zərbə qüvvələrindən biri hesab edilirdi. Döyüşlər, adətən, piyadalar vasitəsilə başlanır və onların hücumu süvarilər tərəfindən davam etdirilirdi.

Nadir şah dövrünün şahidi olmuş və Nadir şah qoşunlarını müşahidə etmiş general Kişmişov öz xatirələrində Nadir şahın piyada qoşun növünü üç qoşun qisminə ayırmışdır: 1) ağır silahlarla silahlanmış cəzayirçi piyadalar; 2) yüngül silahlarla silahlanmış piyadalar; 3) digər piyadalar.² Öz əsərlərində Nadir şahın qoşunlarına toxunan bir sıra tədqiqatçılar da bu bölgünü təkrar etmişlər.

Heç şübhəsiz ki, Nadir şahın piyada qoşun növünün əsasını tüfənglərlə silahlanmış piyadalar təşkil edirdilər. Konkret tarixi şəraitdə qoşunların is-

¹Ruzanlı C. Tarixə-Nəzami-ye İran. Tehran, 1315, s.392.

²Moqtəder Q. Nəbərda-ye bozog-e Nader şah. Tehran, 1383, s.168.

tifadəsində həm ağır tüfənglər, həm də yüngül tüfənglər var idi. Ağır tüfənglərlə silahlanan piyadalar cəzayirçilər adlanırdılar. Cəzayirçilərin əsası ilk dəfə Səfəvilər dövründə, II Şah Abbasın zamanında qoyulmuşdu. II Şah Abbas, ilk dəfə olaraq 600 nəfərlik bir dəstəni ayıraraq onları bütünlüklə tüfənglərlə silahlandırdı və bu dəstəyə cəzayirçi dəstəsi adı verdi. Bu dəstə tüfəngçiası başının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərirdi.¹

Nadir şah dövründə də tüfəngçiası vəzifəsi var idi. Amma bu vəzifə əvvəlki aktuallığını itirmişdi. Çox güman ki, bu, tüfənglə silahlanan piyadaların sayının xeyli artması ilə bağlı idi. Piyadaların əksəriyyəti, demək olar ki, tüfənglərlə silahlanırdı və onların aşağıdan yuxarı tabeçiliyə malik olması çox güman ki, tüfəngçiası vəzifəsinin saxlanılmasına da ehtiyacı aradan qaldırmışdı.

Cəzayirçilər çəkisi 18 kq-dan artıq olan tüfənglərlə silahlanırdılar. Lüləsinin ağız genişlənen bu tüfənglər, adətən, hərbiçilər tərəfindən qiymətli daş-qaşlarla bəzədilirdi. Tüfənglər döyüşçülər tərəfindən xüsusi üçayaqlı dayaqqlar üzərinə qoyularaq atılırdı. Tüfənglərin malik olduğu ağırlıq belə bir dayaqdan istifadə edilməsini zəruriləşdirirdi. Ona görə cəzayirçi tüfənglə bərabər, yanında üçayaqlı dayağı da gəzdirməli idi. Lülələrinin uzunluğu döyüşü bu tüfənglərlə başlamağa imkan verirdi. Şahidlərin qənaətinə görə, piyadalar malik olduqları silah baxımından döyüş vaxtı çox böyük fayda verə bilirdilər.² Çaxmaqqla işləyən bu tüfənglər uzun olduğu üçün döyüşçülər ona ayaq üstündə durarkən, hətta dayaqqlanırdılar da. Cəzayirçilərin özünəməxsus libasları da var idi. Onlar başlarına keçədən hazırlanmış papaq qoyardılar. Buna görə onları çox vaxt keçəpapaq da adlandırardılar. Papaqların hər iki yanından məngülə asılar, üzərində isə «Allah» kəlməsi yazılırdı. Papaqlar üzərindəki yazı müxtəlif döyüşçülərdə üç rəngdə yazılırdı. Şahidlərin ifadəsinə görə tam döyüş təchizatına malik olan cəzayirçilərin düzülüşü müşahidəçilərdə dəhşətli bir hiss yaradardı.³

Piyadaların bir qismi yüngül silahlarla silahlanardılar. Həmin tüfənglər fitilli tüfənglər olub cəzayirçilərin çaxmaqqlı tüfənglərindən çəkisinə görə yüngül, ölçüsünə görə isə qısa idi. Yüngül tüfənglərə malik olan piyadalar

¹Bəyani X. Tarix-e nezom-ye İran. Dövrə-ye Səfəviyyə. Tehran, 1353, s.78.

²Şəbani R. Göstərilən əsəri, s. 162.

³Arunova M.R., Aşrafyan K.Z. Nadir şah dövləti (rusca). M., 1963, s. 147.

ayrıca struktur vahidlərində, alaylarda komplektləşdirilirdilər.¹ Tarixi ədəbiyyatda bu piyadaların Qaracurlu piyadaları adlandırılması halları ilə rastlaşmaq olar. Ola bilsin ki, bu piyadaların tərkibində müəyyən vaxtlar Qaracurlu tayfasına mənsub olan piyadalar çoxluq təşkil etmişdilər və ona görə də Qaracurlu piyadalar kimi də tanınmışdılar. Amma yüngül tufənglərlə silahlanan piyadaların hamısının Qaracurlu tayfasına aid olduğunu iddia etmək olmaz.

Yüngül fitilli tufənglər heç şübhəsiz ki, çaxmaqılı tufənglərə nisbətən daha yaxın döyüşlər üçün nəzərdə tutulmuşdu və ona görə də döyüşqabağı düzülüşdə yüngül tufənglərlə silahlananların öz yerləri var idi. Nadir şah, bütünlükdə, tufənglərlə silahlanan piyadaların formalaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Vaxt ötdükcə onların xarici görünüşü daha da mükəmməlləşdi. Sonralar tufəngdarlar eyni geyim və formalara malik oldular. Bu piyadalar, adətən, qırmızımtıl şalvarlar və göy rəngli yarım canlıqlar geyir, başlarına qaragül dərisindən papaq qoyurdular. Papaqların qarşısında tufəngdarların hansı alaya mənsubluğunu göstərən xüsusi nişan bərkidilirdi. Tufəngdarlar əsas silahlarından başqa kəmərlərindən asılmış xəncərə də malik idilər. Mövcud olan məlumatlara görə ağır tufənglərlə silahlanmış struktur vahidlərinin şəxsi heyəti, əsasən, əyanların, imkanlı adamların ailələrindən toplanırdı. Bundan başqa, bütün tufəngdarların atı var idi və hərbi yürüşlər zamanı atlarla hərəkət edirdilər.

Nadir şah piyadalarının böyük bir hissəsi soyuq silahlarla silahlanırdılar. Bu piyadaların silahları ox və kamandan, nizədən, qılıncdan, zübin və təbərindən ibarət idi.² Həmin qüvvələr heç şübhəsiz ki, Nadir şahın piyada qoşun növünün əsasını təşkil edirdilər və sayca daha çox idilər. Adətən, artilleriya və tufənglərlə başlanan döyüşün əlbəyaxa hissəsi süvari qüvvələrlə bərabər məhz soyuq silahlarla silahlanmış döyüşçülər tərəfindən davam etdirilirdi. Döyüşün ağırlığı da çox vaxt elə soyuq silahlarla silahlanmış piyadaların üzərinə düşürdü.

Topçu strukturlarının təşkili qoşunların formalaşdırılmasına Nadir şahın gətirdiyi yeniliklərdən biri idi. Səfəvilər dövründə də toplardan geniş istifadə olunması məlumdur. Xüsusilə Şah Abbasın dövründə Səfəvi qoşun-

¹Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s. 169.

²Yenə orada, s.169.

larında toplardan istifadə edilməsinə diqqət xeyli artırıldı. Tədqiqatçılar, haqlı olaraq, qeyd edirlər ki, Səfəvilər hakimiyyətinin sonlarına yaxın qoşunlar böhran məngənəsinə düşdüyü kimi, toplardan istifadə edilməsinə də diqqət azaldı.¹

Nadir şahın dövründə topçuluğun və topçu strukturlarının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət verilməyə başlandı. Nadir şah döyüşlərin uğurla başa çatdırılmasında topların taktiki imkanlarını yüksək qiymətləndirdiyi üçün onlardan istifadə xeyli genişləndi. Toplardan geniş istifadə edilməsi qoşunların döyüş taktikasını da təkmilləşdirdi. Məlumdur ki, bir sıra döyüşləri Nadir şah məhz topçu hazırlığı ilə başlayardı və qarşı tərəfin müqavimətinin qırılması üçün onun toplarının ələ keçirilməsinə çalışırdı. Döyüşqabağı düzülüşdə də topların xüsusi yeri var idi. Bundan başqa, ənənəvi qala döyüşlərinin çoxunda toplardan geniş şəkildə istifadə olunardı.

Dövrünün və bölgənin güclü qoşunlarından sayılan Osmanlı qoşunlarında topçuluq daha güclü inkişaf etmişdi. Çox güman ki, bu məqam da Nadir şahı topçuluğu inkişaf etdirməyə sövq edirdi. Topçuluğu inkişaf etdirmək və güclü topçu strukturları yaratmaq üçün Nadir şah avropalı mütəxəssislərin köməyindən də bəhrələnirdi. Həmin mütəxəssislər Nadir şah topçularının hazırlanmasında iştirak edirdilər.²

Nadir şah qoşunlarında ağır, orta, yüngül və qalavuran topların mövcudluğu məlumdur. Qala topları 100 kq mərmiləri 1000-1500 məsafəyə atmaq gücünə malik idi və belə toplardan daha çox qalaların mühasirəsi zamanı istifadə olunurdu. Bu topların mərmilərinin dağıdıcı qüvvəsi çox idi. Eyni zamanda döyüşlərdə lüləsinin ağız hissəsindən doldurulan ağır və orta toplar da istifadə olunurdu. Mənbələrdə bu topların topçuları arasında hindlilərin də çox olduğu bildirilir. Hər bir topun topçusundan başqa ona xidmət göstərən heyət də var idi. Ağır toplar xüsusi arabaların üzərində yerləşdirilir və həmin arabalar bir cüt qatır vasitəsilə daşınırdı. Mövcud olan məlumatlara görə qatırlardan biri topun qarşısına, digəri isə arxasına bağlanırdı.³

¹Ə.Sərdadvər. Tarix-e nezami və siyasi-ye douran-e Nader şah Əfşar, c. I, Tehran, 1378, s.166.

²M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 539.

³Arlonova K.Z. Göstərilən əsəri, s. 150.

Orta çapa və uzunluğa malik olan toplar da sözsüz ki, heyvanlar vasitəsilə daşınırdı. Həm ağır, həm də orta toplar böyük zərbə qüvvəsinə malik idilər və ona görə ağır zərbələrin vurulması üçün onlardan da xüsusi istifadə olunurdu. Amma uzun yürüşlərin, xüsusilə dağ şəraitində aparılan yürüşlərin daha sürətlə həyata keçirilməsi zamanı ağır və orta topların daşınması xeyli çətinləşirdi. Ona görə də uzaq mənzilli yürüşlər zamanı və ya düşmən qüvvələrinə qarşı gözlənilməzliyə, böyük sürətə nail olmaq üçün zənburək adlanan kiçik və yüngül toplardan istifadə olunurdu. Zənburəkçilər dəstəsi Nadir şahın topçu qüvvələrinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi və bu topların imkanlarından məharətlə istifadə edilməsi onların əhəmiyyətini xeyli artırırdı.

Zənburəklərin silahlanmaya qəbul edilməsi də Səfəvilər dövrünə aiddir. Tədqiqatçıların qənaətinə görə hələ Şah Abbas dövründə bu toplardan istifadə edilməyə başlanmış və onun ilk strukturları yaradılmışdı. Amma Səfəvilər qoşunlarında bu topların malik olduğu bütün imkanları reallaşdırmaq mümkün olmamışdı. Nadir şahın qoşunlarının tərkibində isə zənburəklərdən daha geniş və daha səmərəli istifadə olunması onların gərəkliliyini təsdiqlədi. Bunun nəticəsi kimi, müstəqil zənburəkçi strukturları formalaşdırıldı. Həmin strukturların təşkili də Nadir şahın öz qoşunlarının formalaşdırılmasına gətirdiyi yeniliklərdən biri idi.

Zənburəklərin lülələrinin çapı Nadir şah qoşunlarında istifadə olunan ağır tüfənglərin çapından azacıq böyük olmaqla, orta topların çapından kiçik idi. Bu toplar lüləsinin əhatəsinə dolandırılmış tuğ və lüləsinin aşağısında olan mil və ox vasitəsilə şamdan adlanan yastığın üzərində bərkidilirdi. Sonra da bu yastıq dəvənin donqarları arasında bərkidilmiş dayaq üzərinə qoyulurdu. Zənburəklər dəvələr vasitəsilə daşınırdı. Onlardan istifadə zamanı dəvələr dizləri üzərinə yatırıdılar və dəvələrin üzərindən götürülmədən onlardan atəş açılırdı. Hər dəvə yalnız bir zənburək aparırdı. Bunun üçün xüsusi dəvələr seçilir və həmin dəvələr zənburək daşınması üçün hazırlanırdı. Zənburəkçi dəvənin donqarının arxasında bərkidilmiş palanın üzərində oturaraq, adətən, sol əli ilə zənburəkin lüləsinin arxasından tutardı. Dəvənin sağ tərəfinə zənburəkin fitili, sol tərəfinə isə barıt və mərmə torbası asılırdı. Mərmə torbasına 20-dək mərmə yükləmək olurdu. Atəş açılmasına başlanan zaman zənburəkçi dəvənin qatlanmış ayaqlarından birini açardı ki, atəşin qorxusundan dəvə asanlıqla ayağa qalxa bilməsin. Bundan

başqa, zənburək lüləsinin yastıq üzərində fırlanması dəvənin yerini dəyişmədən müxtəlif istiqamətlərə atəş açmağa imkan verirdi. Zənburəklərin atəş uzaqlığı çox da böyük deyildi. Bununla belə, atəşlərin yaratdığı gurultu qarşı tərəfdə vahimə yaratmağa kömək edirdi. Zənburəkçilər göy rəngli canlıq, geniş şalvar və uzun boğazı olan çarıq geyinirdilər. Başlarına isə yarıdan yuxarı konus şəklində daralan hündür papaq qoyurdular.¹

Nadir şah qoşunlarında zənburəklərdən başqa badlic və səfpozan kimi kiçik toplardan da istifadə olunurdu. Çox təəssüf ki, bu top növlərinin texniki xüsusiyyətləri haqqında Nadir şah dövrünün mənbələrində lazımı məlumatlar yoxdur.

Zənburəkçilər zənburəkçibəşinə tabe olurdular. Nadir şahın qoşunlarında belə bir vəzifə mövcud idi. Bütün topçuluğa və toptökmə işinə isə topçubaşı rəhbərlik edirdi. Topçubaşı istər qoşun rəhbərliyində, istərsə də dövlətin strukturlarında nüfuzlu yerə malik idi. Nadir şah topçubaşı vəzifəsinə həm təcrübəli, həm də etibarlı sərkərdələrini təyin edirdi. Vilayət hakimlərinin yanında da topçubaşı vəzifəsi var idi. Onlar vilayət hərbi qüvvələrinin topçularına rəhbərlik edirdi.

Nadir şah qoşunlarında olan topların sayı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Mənbələrdə də belə bir statistika aparılmamışdır. Ona görə də tədqiqatçılar təxmini olaraq belə güman edirlər ki, hind qoşunlarının topları da qənimət kimi ələ keçiriləndən sonra Nadir şah qoşunlarında bütün növlərdən olan topların ümumi sayı 5000-ə yaxın idi.²

Yuxarıda haqqında danışılan tüfəngdarlar, soyuq silahlarla silahlananlar və topçular Nadir şahın piyadalarının əsasını və əsas zərbə qüvvəsini təşkil edirdilər. Amma bunlardan başqa bir sıra xidmət və köməkçi qüvvələri də var idi ki, təyinatı etibarilə onları piyadalara şamil etmək olar. Bu xidmət qüvvələri döyüşlərdə, adətən, birbaşa iştirak etmirdilər. Onların təyinatı qüvvələrin döyüş hazırlığı və döyüşlərin təşkilində xidməti yardımların göstərilməsi idi.

Belə xidmət qüvvələrindən biri nəşəğçilər idi. Nəşəğçilər ən yaxşı sərkərdələr və döyüşçülər arasından seçilirdi, nəşəğçibəşinin rəhbərliyi al-

¹Амирбекова Н. Вопросы военной истории Азербайджана в период ханств. Баку, 2004, с. 32-33.

²Tehrani M.Ş. Tarix-e Nadir şahi Nadirname. Tehran, 1348, s. 345.

tında fəaliyyət göstərirdi. Onların vəzifəsi döyüşlər gedən zaman qoşunların nizamına nəzarət etmək idi. Nəsəğçilər, adətən, piyada qoşun dəstələrinin arxasında yerləşdirilirdilər və bununla da piyadaların ağır döyüşlərə tab gətirməyərək fərariyyət etmək cəhdlərinin qarşısı alınır. Əslində, döyüşə girən piyada da bilirdi ki, fərariyyət etmək fikrinə düşsə onu arxada, cəbhə boyu yerləşdirilmiş nəsəğçilər saxlayacaqlar. Nəsəğçilər tərəfindən saxlanılanları çox sərt cəza gözləyirdi. Ona görə də nəsəğçilər bütün güclərini döyüşün uğurla aparılmasına verirdilər. Nəsəğçilər saxladıkları fərariyyətləri edam etmək səlahiyyətinə də malik idilər.¹

Nəsəğçilərin başqa bir vəzifəsi də düşərgədə yerləşən qoşun dəstələrinin arasında qanunçuluğun və asayişin qorunması, qoşunların şəxsi əmlakının, əşyalarının mühafizəsi, düşərgə daxilində təhlükəsizliyin təmin edilməsi, ordubazarın fəaliyyətinin tənzimlənməsi, döyüşlərin gedişində dünyasını dəyişənlərin dəfninin təşkili idi. Nadir şah qoşunları tərkibində nəsəğçilərin sayının 300 nəfər olduğu bildirilir. Amma bu qüvvələrə tapşırılan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün 300 nəfərin kifayət etdiyi şübhə doğurur. Elə «Aləm Ara-ye Naderi»nin bir yerində Nadir şahın 3 min nəfərlik nəsəğçi dəstəsindən söz açılır. Bu da nəsəğçi dəstəsinin kifayət qədər böyük sayda olmasından xəbər verir.

Nəsəğçilərin papağının qarşısına üç ciqqə birləşdirilirdi və hər ciqqəyə də bir xoruz lələyi sancılırdı.²

Piyadalara aid olan xidmət dəstələrindən biri də qarovul dəstəsi idi. Qarovul dəstələri ayrıca struktur vahidinə və rəhbərliyə malik olan xidmət dəstəsi idi. Bu dəstə qarovulsaların rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərirdi. Qarovulun təyinatı qoşunların düşərgə istirahətləri zamanı, bir çox hallarda isə marş yerinə yetirdiyi vaxt mühafizəsinin təmin edilməsi idi. Xüsusən gecə vaxtlarında düşərgələrin qorunması, kənar və qəfil hücumlardan mühafizə olunması qarovulun vəzifəsi idi. Qarovul mənsubları öz təyinatları ilə bağlı bildirirdilər ki, başqalarının rahat yatıb istirahət etməsi üçün onlar səhərə qədər yuxularına haram qatmalı olurlar.³

Mənbələrdə olan məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, qaravul bir sıra

¹H.T.Homayun. Göstərilən əsəri, s.169.

²Moqtəder Qulamhüseyn. Göstərilən əsəri, s.170.

³Mərufi. Göstərilən əsəri, s.818.

digər vəzifələrin də icrasına cəlb edilirdi. Bunların arasında qalaların və digər tikintilərin, hərbi təyinatlı obyektlərin tikintisi, qalaların mühasirəsi zamanı səngərlənmiş qüvvələrin mühafizəsi qarovul dəstələrinə tapşırıldı.

Nadir şah tərəfindən qarovul dəstələrinin kəşfiyyata göndərilməsi faktları da mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, Bəlx üzərinə hücum hazırlaşarkən bir neçə nəfər qarovul kəşfiyyata göndərilmişdi ki, yerli əhalidən əsir götürsünlər və onların vasitəsilə vəziyyət haqqında geniş məlumat əldə edilsin. Hərbi yürüşlər zamanı ətrafda nələrin baş verməsi haqqında məlumatların toplanması da qarovullara tapşırıldı.¹

Nadir şahın piyada qoşunlarının içində mühəndis-istehkamçı qüvvələrinin formalaşdırılmasına və onlardan fəal şəkildə istifadə edilməsinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Böyük qələbələrin əldə edilməsində bu xidmətin əhəmiyyətli rolu var idi. Dövrün hərbi sənətində qala döyüşləri hələ də öz yerini qoruyub saxlamaqda idi. Bir tərəfdən çoxsaylı qala döyüşlərinin aparılması, bir tərəfdən də uzaq mənzilli yürüşlər zamanı böyük çayların keçilməsi mühəndis-istehkam xidmətinin əhəmiyyətini daha da artırır.

Tədqiqatçılar Nadir şah qoşunlarında topçularla mühəndis-istehkam xidmətinin şəxsi heyətinin 1000 nəfər olduğunu söyləyirlər.² Amma bu sayın nə qədərini mühəndis-istehkam xidmətinə aid olmasını dəqiq söyləmək mümkün deyildir. Mənbələrdə də bu xidmətin şəxsi heyəti, onun struktur vahidinin mövcudluğu barədə xüsusi bir məlumat tapmaq da çətindir.

Mənbələrdə mühəndis-istehkam işləri ilə ayrıca olaraq məşğul olan nəqəbçilərin (lağım atanların) və xəndək qazanların adına da rast gəlmək mümkündür. Bu işlə məşğul olanların xüsusi struktur dəstələrinin mövcudluğu haqqında fikir yürütmək də çətindir. Bir halda ki, bu xidmət sahəsinin mənsubları ayrıca adla adlanırdılar, onda, güman etmək olar ki, nəqəbçi bölmələri ayrıca struktura malik olmuşdur. Çünki həm lağım atmaq, həm də xəndəklər qazmaq, o cümlədən divarlar, sığınacaqlar tikmək həm xüsusi hazırlıq, həm də xüsusi alətlər tələb edirdi.

Mühəndis-istehkam işlərinin bu və ya digər döyüşlər zamanı aparılmasına yuxarıda ayrı-ayrı hallarda toxunulmuşdur. Həmin məlumatlardan və eləcə də mənbələrdə öz əksini tapmış məlumatlardan aydın olur ki, Nadir

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s.577, 630, 642.

²Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s. 170.

şah mühəndis-istehkam işlərinin aparılmasına həm xarici mütəxəssisləri, həm də müxtəlif hərbi strukturların şəxsi heyətini cəlb edirdi. Məsələn, Bağdad şəhəri üzərinə ilk hücum zamanı Nadir şah əvvəlcə öz döyüşçülərini Dəclə çayı üzərindən müvəqqəti körpünün qurulması üçün o biri sahilə üzməyi və orada lazımi işləri aparmağı tapşırırdı.¹ Amma bu yolla çay üzərindən keçid yaratmaq ona qismət olmadı. Sonra Dəclə çayı üzərindən keçidin yaradılmasına həmin vaxt Nadir şah qoşunlarında olan avstriyalı mühəndislər cəlb edildilər. Bu mühəndislərin köməyi ilə Dəclə çayı üzərindən müvəqqəti keçid yaradıldı və lazım olan miqdarda hərbi qüvvələr çayın o biri sahilinə adlandı.²

Su maneələrinin dəf edilməsi baxımından Hindistana yürüş zamanı çoxsaylı çaylar üzərindən qısa zaman ərzində körpülər qurulması Nadir şah qoşunlarında mühəndis-istehkam işlərinin yüksək nümunəsi sayıla bilər. Xüsusilə Sind və Ravi çayları üzərində ən çətin şəraitdə keçidlər yaradılması Nadir şahın hərbi yürüşlər tarixində yadda qalan hadisələrdir. Həmin çayların dəf edilməsi həm də mühəndis-istehkam işləri sahəsində Nadir şahın yaradıcı təşəbbüskarlığının uğurlu nümunələridir. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq və üzən vasitələrin bir-birinə möhkəm bağlanması üçün yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Nadir şah atların quyruq və yal tüklərini qırxaraq kəndirlər hazırlanmasına göstəriş vermişdi.³

Mühəndis-istehkam xidmətçilərinin qala döyüşlərinə daha fəal cəlb edilməsi baxımından isə Gəncə qalasının mühasirəsi daha xarakterikdir. Doğrudur, Nadir şah qalanı ələ keçirib, qarşısına qoyduğu vəzifəyə nail ola bilmədi. Bununla belə, mühasirə dövründə qala ətrafında xeyli mühəndis-istehkam işləri görüldü.

Nadir şah burada da xarici mütəxəssislərin kömək və məsləhətlərindən istifadə etdi. Cənubi Qafqaza yürüş zamanı Nadiri müşayiət edən rus generalı Qolitsın Bakıda olan rus mühəndis-istehkamçılarını Gəncəyə çağırırdı və onlar Nadirin ixtiyarına verildi. Bir sıra mühəndis-istehkam işləri də məhz onların iştirakı və məşvərəti ilə aparıldı.⁴

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s. 260.

²Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s. 39.

³M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 543.

⁴Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s. 52.

Belə mühəndis-istehkam işlərindən biri torpaq dolu kisələri bir-birinin üstünə qalaqlamaqla qala divarları üstünə yol düzəldilməsi idi. Deyildiyi kimi, bu planın həyata keçirilməsi üçün yüz min kisə torpaq lazım idi. Amma qala müdafiəçilərinin səmərəli müdafiəsi bu planı axıra çatdırmağa imkan vermədi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Gəncə qalasının divarlarının dağıdılması üçün onun ətrafında xəndək qazıldı, divarlar altına lağım atıldı. İstehkamçılar onlara tapşırılan işlərin öhdəsindən gəldilər, Gəncə qalası divarlarının müəyyən hissəsinin dağıdılmasına nail oldular. Bununla belə, yenə də qalanı almaq mümkün olmadı. Mənbələrdən məlumdur ki, Gəncə qalası daxilindəki qüvvələrin güclü top atəşlərindən qorunmaq üçün istehkamçılar yer altında döyüşçülər üçün xüsusi sığınacaqlar qazmışdılar və top atəşləri çoxalanda döyüşçülər həmin sığınacaqlarda qorunurdular. Bundan başqa, istehkamçılar qala ətrafında əyri-dolanbac səngərlər qazmışdılar ki, onlar da döyüşçüləri atəşlərdən qoruyurdu. Nəhayət, Gəncə çayının suyunun Gəncə qalasının divarları dibinə axıtılması kimi böyük mühəndis-istehkam işləri aparıldı. Bununla da kifayətlənməyən Nadir Gəncə qalasının divarları boyunca müəyyən məsafədə yeni divarların tikilməsinə göstəriş verdi. İstehkamçılar tərəfindən tikilən bu divarlar Gəncə qalasının etibarlı mühasirəsini təmin etməli idi.¹

Nadir şah qoşunlarının aparıcı hissəsini süvari qoşun növü təşkil edirdi. Bu qoşun növünün formalaşdırılmasına və möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Dövrün hərbi sənəti də süvari qoşun növünün formalaşdırılması və fəaliyyəti ilə sıx bağlı idi. Çünki konkret tarixi şəraitdə qarşıya qoyulan hərbi tapşırıqların icrasının çevikliyi, sürəti gözlənilməzliyi süvariliyin inkişafı ilə bağlı idi. Hərbi işində sürət, süvarilərin fəaliyyəti ilə əldə edilə bilirdi. Nadir şah üçün isə süvariliyin inkişafı və gücləndirilməsi xüsusilə aktual idi. Çünki nəqliyyatın texniki vasitələrinin mövcud inkişaf dövründə uzaq mənzilli və uzun müddətli hərbi vəzifələri yalnız yaxşı formalaşdırılmış süvari qoşunlarla həyata keçirmək olardı.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Nadir şahın bütün qoşunları at belinə mindirilmişdi. Piyada qoşun növünün və eləcə də müxtəlif xidmət sahələrinin inkişafında da süvariliklə bağlılığın imkanları aranırdı. Nadir şah

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s.383-385.

özü də süvari döyüşçüsü idi, onun başına toplanan ilk dəstə də süvari dəstəsi idi və bir-birinin ardınca əldə etdiyi hərbi uğurlarında da süvari qoşunlarının rolu əvəzsiz idi.

Nadir şahın süvari qoşunları iki qismə bölünürdülər: ağır süvarilər və yüngül süvarilər. Süvarilər malik olduqları silah və təchizata görə bu qisimlərə bölünürdülər. Ağır süvarilər qılınc, nizə və karabindən əlavə qalxana da malik idilər. Yüngül süvarilərin isə qalxanı yox idi. Onların silahı, əsasən, qılınc, nizə və karabin idi. Süvarilər arasında ox və kamanla silahlananlar da var idi və çox güman ki, ox-kamanla silahlanan süvarilər yüngül süvarilər arasında idi.

Döyüş zamanı süvarilər başlarına dəbilqə geyinməklə düşmən zərbələrindən daha yaxşı mühafizə olunurdular. Onlar «çaharayna» (dörd ayna) adlanan zireh geyimdən də istifadə edirdilər. Bu geyimlərin sadə forması bir-birinə bərkidilmiş 4 zireh parçadan ibarət olurdu. Sinəni və kürəyi mühafizə edən parçalar nisbətən daha geniş və hündür olurdu ki, bədənin qurşaqdan boğaza olan hissəsi qorunsun. Bu parçalar qolların altında olan daha ensiz və gödək zireh parçalarla bir-birinə birləşdirilirdi.¹

Ağır süvarilər də nizə ilə silahlananlara və qılınc ilə silahlananlara bölünürdülər. Topçu və tüfəng hazırlığından sonra döyüş, adətən, nizələrlə silahlanan süvarilərin hücumu ilə davam etdirilir və onların ardınca da qılınc ilə silahlananlar döyüşə qoşulurdular. Malik olduqları silaha görə, heç şübhəsiz ki, ox və kamanlarla silahlananlar da döyüşə ilkin qoşulanlar arasında idilər.

Ağır süvarilər arasında bəy və xan təbəqəsinə mənsub olanlar çox idi. Süvari qoşunlarında yuxarıda qeyd olunan struktur vahidləri tətbiq olunurdu. Mənbələrdə daha böyük struktur vahidi kimi yalnız süvari qüvvələrinə aid olan tiplərin və konkret tapşırıqların icrası üçün yaradılmış süvari dəstələrinin formalaşdırıldığına rast gəlmək mümkündür. Onların arasında müxtəlif vaxtlarda kəşfiyyat vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün 6 alaydan təşkil edilmiş Hacixan bəy Əfşarın rəhbərliyi altında olan tip, üç alaydan təşkil edilmiş və Cavanqulu xanın rəhbərliyi altında olan tip, 6 alaydan təşkil edilmiş və Hüseynəli xanın rəhbərliyi altında olan tip,

¹M.Ş.Tehrani. Göstərilən əsəri, s. 338.

5 alaydan ibarət olan və gilzayi əfqanlarından təşkil edilmiş tip və s.¹ Əslində bunların sayını artırmaq da olar. Fövcdən böyük olan struktur vahidləri daimi vahidlər deyildilər və onların formalaşdırılması konkret tapşırıq və zərurətlə bağlı idi. Belə zərurətlə yaranan süvari struktur vahidi müəyyən vaxtlarda əməliyyat vahidi səviyyəsinə qaldırılırdı.

Bəzi tədqiqatçılar Nadir şahın süvari qüvvələrini səltənət süvariləri və Xorasan süvariləri adı altında iki hissəyə bölürlər. Səltənət süvarilərini isə bəzən qızılbaş süvariləri adlandırırlar.² Qızılbaş süvariləri deyəndə də Səfəvi dövlətinin əsasını təşkil etmiş Qacar, Varsaq, Rumlu, Şamlı, Zülqədər, Təkalu, Əfşar və Bayat soylarından təşkil edilmiş süvari nəzərdə tutulur. Əslində, bu bölgünü doğru saymaq olmaz. Əvvəla, bu bölgü etnik mənsubiyyətə və məhəlli mənsubiyyətə görə aparılmış bir bölgüdür. Qoşun növləri isə qüvvələrin icra etməli olduqları vəzifələrin xarakteri, malik olduqları silah və təchizata görə qisimlərə bölünməlidir. Hətta etnik əlamətinə və məhəlli mənsubiyyətinə görə belə yuxarıda qeyd olunan bölgü nöqsanlı bölgüdür. Çünki Nadir şahın süvarilərini yalnız qızılbaş süvariləri və Xorasandan toplanmış süvarilər təşkil etmirdilər. Məlumdur ki, Nadir şah qoşunlarının tərkibində əfqan, ərəb, lur, bəxtiyari, ləzgi, gürcü süvari dəstələri var idi.

Yeri gəlmişkən o da qeyd edilməlidir ki, mənbələrdə bir çox hallarda Nadir şah qoşunları «qızılbaş» qoşunları kimi təqdim edilirlər. Bu ifadə də doğru sayıla bilməz. Baxmayaraq ki, Nadir şah qoşunlarında əfşarlar, qacarlar və digər türk soylarından təşkil edilmiş struktur vahidləri çox idi. Bununla belə, Nadir şah qoşunları onun nəzarəti altında olan bütün ərazilərdən toplanmış qoşun idi. «Qızılbaş» ifadəsinin əfşarlar hakimiyyəti üzərinə gətirilməsi heç tarixi baxımdan da doğru deyildir.

Nadir şahın süvari qoşunlarının sayı və kəmiyyəti barədə tarixi və tədqiqat əsərlərində müxtəlif rəqəmlərlə rastlaşmaq mümkündür. Bu rəqəmlər də mütləq faktlar kimi qəbul edilə bilməz. Baxmayaraq ki, Nadir şah qoşunlarında ləşgərnevislər var idi, amma onlar da daha çox konkret yürüşlərə səfərbər edilən qoşunların siyahısını aparırdılar. Məlumdur ki, Nadir şahın birbaşa rəhbərliyi altında olan süvari qüvvələrindən başqa,

¹Homayun H.T. Göstərilən əsəri, s. 84.

²Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s. 171.

əyalətlərdə də süvari qüvvələri var idi. Bundan başqa, süvarilərin cəlb edilməsi davamlı olaraq aparılırdı. Hətta döyüş gedən ərazilərdə qoşun toplanması da aparılırdı. Əlbəttə, Nadir şah qoşun itkilərinə də məruz qalırdı. Ona görə də Nadir şahın süvari qüvvələrinin tərkibi haqqında sabit rəqəm göstərmək mümkün deyil. Süvari qoşunları haqqında daha real təsəvvürü konkret yürüşlərə cəlb edilmiş süvarilərin sayı ilə əldə etmək olar.

Mövcud olan məlumatlara görə süvarilərin döyüş hazırlığı mütəmadi olaraq davam etdirilirdi və Nadir şah da bu məsələyə xüsusi fikir verirdi. Amma çox təəssüf ki, bu hazırlığın necə aparılması haqqında mənbələrdə müfəssəl məlumat yoxdur. Bununla belə, məlumdur ki, süvarilər qoşunlara səfərbər ediləndə onlar artıq müəyyən təcrübəyə malik olurdular. Şəxsi həyat zamanı atdan istifadə, ovçuluq, heyvandarlıq artıq çoxlarında süvarilik vərdişləri yaradırdı. Şahidlərin ifadəsinə görə, Nadir şah süvariləri lazım gələndə istirahət etmədən 20-25 saat müddətində döyüşə bilirdilər.¹ Nadir şahın apardığı döyüşlər də bunu tələb edirdi.

Nadir şah süvariləri başlarına dördkünc qırmızı papaq qoyurdular. Papağın dövrəsinə isə ağ rəngli ipək şal dolanırdı. Bu papaqlarına görə onları bəzən Nadir şah qırmızıbaşları da adlandırırdılar.²

Nadir şah süvarilərindən xüsusi bir şah qvardiyası da yaradılmışdı. Bu qvardiya mənbələrdə və tədqiqat əsərlərində «səltənət qvardiyası», «keşikçilər» və «həmişəkeşikçilər» kimi də təqdim olunmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, Səfəvilər hakimiyyəti dövründə olduğu kimi, Nadir şah da öz mühafizəsinin təmin edilməsi üçün xüsusi qvardiya təşkil etməyi qərara aldı.³ Xüsusi qvardiya, doğrudan da, Nadir şahın mühafizəsi ilə məşğul olurdu. Amma istər şahın xüsusi qvardiyasının tərkibi, istərsə də bu qvardiyanın fəaliyyəti haqqında mənbələrdə olan məlumatlar göstərir ki, şah qvardiyasının vəzifəsi yalnız şahın mühafizəsinin təmin edilməsi deyildi. Qvardiyanın tərkibində beş alay var idi: Şamxalçılar alayı, çavuşlar alayı, nəqib alayı, xüsusi qarovul alayı və cilovdar alayı.⁴

¹Homayun H.T. Göstərilən əsəri, s. 84.

²M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 547.

³Homayun H.T. Göstərilən əsəri, s. 85.

⁴Ruzanlı C. Göstərilən əsəri, s. 394.

Nəzərə alınsa ki, hər alay min nəfərdən ibarət idi, onda qvardiyanın (keşikçi dəstəsinin) 5 min nəfərdən ibarət olduğunu ehtimal etmək olar. Amma Nadir şah dövrünün şahidlərindən qvardiyanın sayının 6 min nəfər olduğunu iddia edənlər də vardır.¹

Mənbələr və tədqiqatçılar şamxalçıların konkret olaraq hansı vəzifəni yerinə yetirmələri haqqında söz açmırlar. Amma bu şəxslərin tüfənglərlə silahlandırılması haqqında məlumat vardır. Malik olduqları silahlarına görə şamxalçıları Nadir şahın ehtiyat qüvvəsi ehtimal etmək olar. Çavuşların vəzifəsi şah fərmanlarının və əmrlərinin hündür səslə qoşunların şəxsi heyətinə çatdırılması idi. Bu baxımdan onların vəzifəsi carçıların vəzifəsi ilə oxşarlıq təşkil edirdi. Çavuşlar başlarına yaşıl papaq qoyur və ətrafına nazik qara parça dolayırdılar. Onlar papaqlarına lələk sancırdılar və gümüş çomaqla silahlanırdılar.

Çavuşların gur səsə malik olmaları və öz vəzifələrini icra etdikləri vaxt az qala nəre çəkmələri barədə mənbələrdə də məlumat mövcuddur.²

Tədqiqatçılar nəqib alayının şəxsi heyətinin qeyri-hərbi işlərlə və dəstənin tədarük işləri ilə məşğul olduğunu bildirsələr də, mənbələrdə onların da hündür avaza malik olmaları və çavuşlarla oxşar vəzifələri icra etdikləri bildirilir.³

Xüsusi qarovul alayı çox güman ki, şahın həyatının mühafizəsini təşkil edirdi. Çünki müxtəlif faktların tutuşdurulması da bunu deməyə əsas verir. Tədqiqatçılar da iddia edirlər ki, xüsusi qarovul səltənət çadırının və şah ailəsinin qorunması ilə məşğul idi.⁴

Nadir şah qoşunlarını və şah qvardiyasını şəxsən müşahidə etmiş şahidlərin biri öz xatirələrində göstərir ki, şahın keşikçi dəstəsinin sayı 6 min nəfərdən çoxdur və bu dəstə gecə-gündüz şahın mühafizəsində dayanır. Onun bildirdiyinə görə, 6 min nəfərlik dəstə növlərə bölünmüşdü və hər növdə iki min nəfər var idi. Hər növbə bir gün və bir gecə keşik xidməti çəkir və sonra da iki gün istirahət edirdi.⁵

¹ Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s. 170.

² Homayun H.T. Göstərilən əsəri, s. 86.

³ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s. 229, II cild, s. 747, III cild, s. 917.

⁴ Homayun H.T. Göstərilən əsəri, s. 86.

⁵ Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s. 170.

Bu fakt bir qədər şübhəli görünür. Keşikçi qvardiyasının strukturundan da görünür ki, bu dəstənin şəxsi heyətinin heç də hamısının vəzifəsi şahın mühafizəsini təşkil etmək deyildi. Bundan başqa, «Aləm Ara-ye Naderi»də belə bir fakt vardır ki, Marağa ətrafındakı döyüşlər zamanı Nadir keşikçilər dəstəsindən 4 min döyüşçünü müharibə meydanına atdı və onların vasitəsilə döyüşün gedişinə təsir göstərməyə çalışdı.¹

Əgər Nadir keşikçi qvardiyasından 4 min nəfəri döyüşə atırdısa, deməli, qvardiyanın heç də hamısı onun mühafizəsində dayanmırdı. Bu faktdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, məhz xüsusi qarovul alayı Nadir şahın və onun ailəsinin mühafizəsini təmin edirdi. «Aləm Ara-ye Naderi»dəki başqa bir fakt da bu ehtimalın doğruluğuna əsas verir. Mənbədə göstərilir ki, Nadir özünün Rüstəm və İsfəndiyar ruhlu döyüşçülərindən min nəfər seçdi, onların adını həmişəkeşik qoydu ki, onlar həmişəlik Nadirin sarayında və keşikxanasında olsunlar. Onlar bir an da olsa sahiblərindən aralana bilməzdilər.² Nadir şah, yəqin ki, onları başqa işlərə də ayırmazdı. Xüsusi qarovul alayı da min nəfərdən ibarət idi və şübhə yoxdur ki, keşikçilər qvardiyasının məhz bu alayı şahın və onun ailəsinin davamlı mühafizəsini təmin edirdi.

Şahidlərin söylədiyinə görə, mühafizə postlarının hər birinə 10 nəfər keşikçi təyin olunurdu. Onlar da yarıya bölünüb növbə ilə postda dayanan da digər dəstə istirahət edirdi. Nadir şah tez-tez bu postların xidmətini yoxlayırdı. Elə vaxt olurdu ki, gecələr Nadir şah postda dayananların hamısının yatmasının şahidi olurdu. Belə hallarda Nadir şah keşikçiləri həbs və bir çox hallarda isə edam etdirirdi.³

Deyilənlərin oxşarı olan faktla «Aləm Ara-ye Naderi» əsərində də rastlaşmaq olar. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qiyamların yatırılması üçün Dağıstana yürüş edəndə, Əyriçay kənarında Nadir şaha sui-qəsd cəhdi oldu. Nadir şah keşikçilərin belə səhlənkarlığa yol verməsindən və nəticədə onu öldürmək istəyənlərin, hətta şəxsi çadıra belə daxil ola bilmələrindən xeyli hirsələndi. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Nadir şah öz keşikçilərindən və keşik rəhbərlərindən 30-40 nəfəri edam etdirdi.⁴

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s. 138.

²Yenə orada, s. 229.

³Moqtədər Q. Göstərilən əsəri, s.171.

⁴M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, III cild, s.1048.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şahın qətlinin təşkilində keşikçilərdən bəzilərinin əli var idi. Həmin sui-qəsd cəhdinin təşkilatçılarından biri olan Məhəmməd bəy Qacar mənbələrdə keşikçibaşı¹ və ya bir çox hallarda Nadir şahın mühafizə xidmətinin rəhbəri kimi təqdim olunur. Haqqında konkret məlumat verilməsə də, çox güman ki, Məhəmməd bəy Qacar xüsusi qarovul alayının rəhbərlərindən olmuşdu.

Nəhayət, keşikçilər qvardiyasının sonuncu alayı cilovdarlar alayı idi. Tədqiqatçıların fikrincə, cilovdarlar ox və kamanla silahlanan döyüşçülərdən seçilirdi və onların vəzifəsi çaparlar göndərilməsi, qoşuna rəhbərlik arasında əlaqə yaradılması idi.² «Aləm Ara-ye Naderi»də cilovdarbaşı haqqında söhbət açılmasından³ belə güman etmək olar ki, cilovdarlar onun rəhbərliyi altında idilər.

Nadir şahın süvari qoşunlarının bir hissəsini çərxçilər təşkil edirdilər. Onların vəzifəsi haqqında geniş məlumat olmasa da, mənbələrdəki kəsad məlumatlardan müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Avropalı tədqiqatçılar çərxçilərin vəzifəsinin qoşunların düşərgə yerlərinin, qoşunların dayanacaq edəcəkləri yerlərin müəyyənləşdirilməsindən, düşmənlərin vəziyyəti haqqında məlumatlar toplanmasından ibarət olmasını bildirirlər. Eyni zamanda kəşfiyyat işlərinin aparılmasının da onların üzərində olduğu bildirilir.⁴

Başqa tədqiqatçılar isə çərxçilərin düşmən qüvvəsi üzərinə sürətli və qəfil hücumlarının həyata keçirilməsi, ilkin zərbə ilə onların arasında vəlvələ və təşviş salınması üçün nəzərdə tutulduğunu bildirirlər.⁵ «Aləm Ara-ye Naderi»də rast gəlinən faktlar da daha çox elə bu fikri təsdiq edir. Həmin faktlardan aydın olur ki, çərxçi dəstələri ilkin olaraq meydana atılıb döyüşü qızıqdırırdılar.⁶ Başqa bir faktdan isə aydın olur ki, qoşunlar düşmən qüvvələrinə qarşı hərbi yürüş həyata keçirərkən qarşıda qarovullar, onların ardınca isə çərxçilər hərəkət edirdilər.⁷ Buradan da aydın olur ki, qəfil döyüş

¹ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, III cild, s. 1195.

² Yenə orada, III cild, s. 1195.

³ Homayun H.T. Göstərilən əsəri, s. 86.

⁴ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s. 1195.

⁵ Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s. 169.

⁶ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, III cild, s. 1219.

⁷ Yenə orada, I cild, s. 32, 122, 181.

vəziyyəti yarandığı halda qarovulun arxasınca çərxçilər döyüşə atılmalı idi. Mənbənin başqa bir yerində isə bildirilir ki, Xanəli xan döyüş meydanına ilkin qədəm qoyub çərxçilik vəzifəsini yerinə yetirdi.¹

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, çərxçilər qoşunların ön hücum dəstəsi idi, döyüşlərin ilkin ağırlığı da onların üzərinə düşürdü. «Aləm Ara-ye Naderi»nin yuxarıda göstərilən məlumatlarından o da aydın olur ki, istinad edilən bütün hallarda çərxçilər topçu və tufəngdarların hazırlığı olmadığı bir şəraitdə ilkin olaraq döyüşə girmişdilər. Başqa sözlə, hərbi yürüşlər həyata keçiriləndə bu və ya digər məntəqələrə göndərilən çevik dəstələrin döyüş aparması zamanı istifadəsinə ehtiyac duyulmayanda və ya mümkün olmayanda çərxçilər ilkin olaraq meydana atılırdılar.

Döyüşlərin ilkin hazırlığını və məsuliyyətini öz üzərlərinə götürmələri baxımından güman etmək olar ki, çərxçilər dəstəsinə ən hazırlıqlı və çevik süvarilər cəlb edilirdilər. Məlumatların kasadlığı üzündən çərxçilərin sayı və onların ayrıca struktur vahidinə malik olub-olmamaları haqqında fikir yürütmək çətindir. «Aləm Ara-ye Naderi»nin bir yerində bildirilir ki, çərxçilərin min nəfəri döyüş meydanına göndərildi. Başqa bir yerdə isə göstərilir ki, Nadir şah Xanəli xanı və Əmiraslan xanı 3 min nəfərlə birlikdə çərxçi dəstəsinə aid etdi və düşmən tayfalarının yolu üzərinə göndərdi.²

Bu faktlara əsasən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, çərxçilərin sayı çox idi. Ən azı bir neçə alay çərxçi vəzifəsini həyata keçirirdi. Mənbənin başqa bir yerində Nadir şahın anabir qardaşı Fətəli xanın çərxçibaşı təyin olunmasından söz açılır.³ Kifayət qədər istedadlı bir sərkərdə olan Fətəli xanın çərxçibaşı təyin edilməsi Nadir şahın bu qoşun dəstəsinin mövcudluğuna və fəaliyyətinə ciddi əhəmiyyət verdiyini nümayiş etdirir. Yoxsa Nadir şah bu qoşun dəstəsini ona çox etibarlı olan bir şəxsə tapşırırmazdı.

Hər halda belə güman etmək olar ki, bir neçə süvari alayı çərxçi vəzifəsini icra etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu və həmin alaylar bir komandanlıqdan idarə olunurdu. Şübhə yoxdur ki, bu vəzifənin icrasına çərxçilikdə təcrübəsi olan alaylar cəlb edilirdi. Amma onu da istisna etmək olmaz ki, döyüşə cəlb edilənlərin miqyası böyük olanda çərxçiliyə əlavə alaylar da cəlb edilirdi.

¹ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II cild, s. 722.

² M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s. 122, 369.

³ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, III cild, s. 1039.

Nadir şah qoşunlarında bir sıra xidmət sahələri var idi ki, onların icrası üçün də müəyyən qüvvələr ayrılırdı. Belə xidmət sahələrindən biri çəndəvulluq idi. Nadir şah qoşunlarının şahidlərinin birinin təbirincə, çəndəvulların vəzifəsi yolların, keçidlərin qorunması, gecələr şah düşərgəsinin mühafizəsi, şah tərəfindən cəzalandırılanların cəzasına çatdırılması idi. Verilən məlumata görə, bundan əlavə, çəndəvullar şahın fərman və sərəncamlarının qoşunlara bəyan edilməsi, xidmətdən fərarilik edənlərin tutulub həbs edilməsi, şahın öz hüzuruna çağırdığı adamların tapılıb gətirilməsi, düşərgənin gecə-gündüz mühafizəsi, oğruların və talançıların tapılıb həbs edilməsi kimi vəzifələr də çəndəvulların üzərində idi.¹

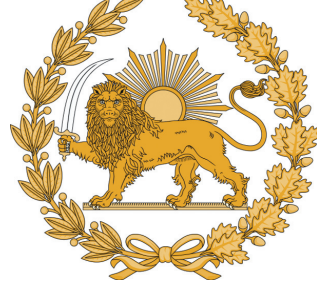
«Aləm Ara-ye Naderi»də olan ayrı-ayrı xatırlamalar da çəndəvulların daha çox mühafizə işləri ilə məşğul olmasından xəbər verir. Nadir şah qoşunlarında çəndəvulbaşı adlı vəzifə də olmuşdur. «Aləm Ara-ye Naderi»də çox nadir halda xatırlanan bu vəzifə ilə bağlı bir fikirdən belə güman etmək olar ki, çəndəvulların sayı çox olmuşdur.

Mənbədə qeyd olunur ki, çəndəvulbaşı Xəlil bəy 7 min nəfərlik bir dəstə ilə döyüş tapşırığının icrasına yola düşdü.² Bu 7 minlik dəstənin hamısının çəndəvul olub-olmadığını söyləmək çətindir. Hər halda bu xidmət sahəsinə tapşırılan vəzifələrin icrası üçün müəyyən sayda şəxsi heyətin olması zəruri idi.

Nadir şah qoşunlarında rabitə xidmətinin təşkili ilə də bağlı müəyyən qüvvələrin olduğu məlumdur. Hərb sənətinin Nadir şah dövrünə aid olan mərhələsində rabitə qüvvələri və xidməti müstəqil şəkildə formalaşmasada, onun mövcudluğuna təbii bir zərurət var idi. Nadir şah qoşunlarında rabitə xidmətinin ayrı-ayrı elementləri haqqında yuxarıda xatırlandı. Məsələn, Nadir şahın əmr və göstərişlərinin qoşun bölmələrinə çatdırılması da rabitənin bir elementi idi. Yuxarıda söylənilənlərdən görüldüyü kimi, müxtəlif səviyyə və miqyaslarda carçılar, çəndəvullar, çavuşlar və başqaları da bu işlə məşğul olmuşdular. Mənbələrdə çox tez-tez çaparların adları çəkilir. Xəbər və məlumatların, o cümlədən də Nadir şahın əmr və göstərişlərinin bir yerdən başqa yerə çatdırılmasında çaparlardan istifadə olunurdu. Məlumatların uzaq məsafələrə çatdırılması üçün də çaparlardan istifadə olu-

¹ Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s.170.

² M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II cild, s. 486, 530.

Nadir Əfşar dövlətinin bayrağı və gerbi

nurdu. Yenə elə mənbələrdən aydındır ki, uzaq mənzilli yürüşləri zamanı vilayətlərdən mühüm və vacib xəbərlər Nadir şah çaparlar vasitəsilə çatdırılırdı və əksinə.

Çaparların ayrıca qoşun dəstəsi olduğunu söyləmək çətindir. Çox güman ki, ayrı-ayrı tapşırıqların icrası üçün onlar qoşun daxilindən seçilirdi. Özü də, yəqin ki, bu adamlar az-çox təcrübəyə və etimada malik olan şəxslər idi.

Nadir şah qoşunlarının fəaliyyətinin təşkilində, döyüşlərin aparılmasında Səfəvilər dövründən qalmış bir sıra rabitə elementlərindən istifadə olunurdu. Onların arasında göyərçinlərin saxlanması, çaparxana, məlumatın ötürülməsində tüstü və şeypur səsindən istifadə edilməsi və s. kimi elementlər var idi.

Tədqiqatçıların fikrincə, bu elementlərin hamısından istifadə etməklə bərabər, bayraqdarların da fəaliyyətinə xüsusi diqqət var idi. Dövlətin rəhbəri və ali baş komandanı kimi Nadir şahın öz bayrağı vardı. Bu bayrağın üzərində şir və onun arxasından boylanan günəş şəkli var idi. Bəzən dövlət bayrağının üzərində şir yerinə əjdaha təsvir edilməsindən də danışılır. Nadir şah döyüşə bayraqla gedərdi və bu bayraq, adətən, onun qərargahının yaxınlığında dalğalanardı. Bu bayraq özündə müəyyən məlumatları da əks etdirirdi. Bayrağın dalğalanması Nadir şahın öz qərargahından döyüşü idarə etməsi və ya döyüş meydanında mövcudluğundan xəbər verərdi. Nadir şah döyüş meydanını tərk edərdisə, bayraq da onunla aparılırdı. Nadir şah bayrağının döyüşlərin getdiyi ərazidə dalğalanması onun özünün də döyüşlərdə iştirakından xəbər verirdi.

Bayraqların qaldırılıb-endirilməsi ilə qoşunlara müəyyən əmrlər də çatdırılırdı. Tədqiqatçıların yazdığına görə, hər bir alayın öz bayrağı var

idi. Alayın bayrağı üç künclü idi və onlar müxtəlif rəngdə ola bilərdilər. 10 alaydan ibarət olan tümənin daha böyük bayrağa malik olduğu bildirilir. Bu bayraqlar dördkünc idilər və daha uzaq məsafədən seçilirdi.¹

Amma alayın bayrağa malik olduğu təqdirdə ləşkər və tiplərin də bayrağa malik olduğunu istisna etmək olmaz.

Nadir şah qoşunlarında bayraqdar (ələmdar) dəstəsinin olduğu məlumdur. Mənbələrdə ələmdarbaşı vəzifəsinin olmasından da xəbər verilir.²

Qoşun dəstələrində bayraqdar vəzifəsinə xüsusi şəxslər seçilirdi və onlar silah qaldıraraq döyüşə girmirdilər. Onların vəzifəsi qoşun dəstəsinin bayrağını dalğalandırmaq, bayrağı irəli aparmaqla döyüşçüləri hücumla ruhlandırmaq idi. Döyüş meydanında bayraqlar müəyyən məlumat yükünü ötürməklə bərabər, həm də döyüşlərdə mənəvi ruh yaratmaq vəzifəsinə özlərində əks etdirirdilər. Döyüş bayrağının endirilməsi qoşun dəstəsi daxilində müəyyən çətinliyin yaranmasına da yol açırdı. Buna görə də Nadir şah qarşı tərəfin bayraqdarlarının məhv edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.³

Bundan başqa, bayraqlardan məxsusi olaraq məlumatların ötürülməsi üçün istifadə olunurdu. Bununla əlaqədar, böyük məntəqələri birləşdirən yollar üzərində müəyyən məsafədən bir hündür təpələr yaradılırdı. Zərurət yaranan zaman xüsusi öyrədilmiş bayraqdarlar həmin təpənin üstünə qalxıb bayrağı hərəkətə gətirməklə müəyyən məlumatı digər təpənin üstündəki bayraqdara ötürürdü. Bu yolla qısa müddət ərzində bayraqdarlar məlumatı bir-birindən alıb uzaq məsafəyə ötürürdülər. Süni yaradılmış təpələr üzərində tüstü yaratmaqla da məlumatların ötürülməsinə cəhd göstərilirdi. Məlumatların ötürülməsində daha dəqiqliyə və sürətə nail olmaq üçün yol

Nadir şah döyüşdə...

¹ Ə.Sərdadvər. Göstərilən əsəri, s. 780.

² M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, III cild, s.1095.

³ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s.122, 399.

boyunca hər 20-30 kilometrədən bir xüsusi süvari postları təşkil edilirdi. Məlumatın daşıyıcısı olan çaparlar hər 20-30 kilometrədən bir ya atlarını dəyişir, ya da onun özünü başqa bir nəfər əvəz edirdi. Bu yolla da vaxt itkisinə yol verilmədən məlumatlar təyinat nöqtəsinə ötürülürdü.¹

Nadir şahın qoşunlarında musiqiçilər dəstəsi də var idi. Onlardan döyüş şəraitində daha çox istifadə edilirdi. Musiqi alətləri vasitəsilə döyüşlərin başlanması elan edilirdi. Musiqi alətlərindən, eyni zamanda, döyüşçülərin döyüş ruhunun artırılmasında istifadə olunurdu.²

«Aləm Ara-ye Naderi»də daha çox kus, kərnay, təbil kimi musiqi alətlərinin adı çəkilir. Döyüş şəraitində də, əsasən, bu alətlərdən istifadə olunurdu. Bu alətlərin uzaqlara yayılan sədaları döyüşün qızıqdırılması üçün bir ab-hava yaradırdı. Bundan başqa, «Aləm Ara-ye Naderi»də döyüş neyi, gürg, sürən, darukar kimi alətlərin də adına rast gəlmək mümkündür.

«Aləm Ara-ye Naderi»də rast gəlinən bir fakt musiqi alətlərindən başqa məqsədlər üçün də istifadə edildiyindən xəbər verilir. Nadirin qoşun dəstələrindən biri döyüş tapşırığının icrasına yollanarkən qalın bir meşədə vəhşi quşlar döyüşçülərin üzərinə hücum çəkirlər. Həmin quşların hücumlarından qorunmaq üçün nağaralardan istifadə etmək qərara alındı. Nağaraların gur sədasını eşidən quşlar daha döyüşçülərə yaxın düşmədilər və bu yolla onların yaratdığı narahatçılıqdan da yaxa qurtarmaq mümkün oldu.³

Səfəvilər dövründə qoşunlarda xüsusi yerə malik olan qullarağası və qorçubaşı vəzifələri Nadir şah dövründə ləğv olunmuşdu. «Aləm Ara-ye Naderi»də bildirilir ki, Nadir şah Muğan qurultayında taxt-taca sahib olandan sonra baş vəzir (etimadüddövlə), eşikağası, qullarağası və qorçubaşı vəzifələri ləğv edildi.⁴

Qorçular Səfəvilər dövründə şahın xüsusi qvardiyası idi və onların əsas vəzifəsi şahın həyatının mühafizəsi idi. Mövcud olan məlumatlara görə qorçuların sayı 5 minə çatırdı və bu dəstəyə qorçubaşı rəhbərlik edirdi. Şahın mühafizəsində dayandıqları üçün həm qorçuların, həm də qorçubaşının seçilməsinə çox diqqətlə yanaşılırdı. Qorçubaşı vəzifəsinə, adətən, şahın ən yaxın adamları seçilirdi. Qullar (qulamlar) isə, adətən, gürcülərdən

¹ Hodayun H.T. Göstərilən əsəri, s. 67.

² M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, III cild, s. 918.

³ M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s. 413.

⁴ Yenə orada, II cild, s. 456.

və Dağıstan tayfalarından təşkil olunurdu. Qullar dəstəsinə daxil olanlar hələ cavanlıq yaşlarından sarayın nəzarəti altında və saraya sədaqət ruhunda tərbiyələndirilirdilər. Qullar şah sarayında müxtəlif xidmətlərin təşkilinə cəlb edilirdilər.¹ Əslində, onların adından, hansı işlərə cəlb edildikləri məlum olur.

Bununla belə, «Aləm Ara-ye Naderi»də bir neçə yerdə qorçuların, qulların (qulamların), habelə qorçubaşı və qullarağasının adı çəkilir.² Amma əksər hallarda onların adı əvvəlki mənasında deyil, daha çox döyüş tapşırıqlarının icrası ilə bağlı çəkilir. Tədqiqatçılar da bu adların fəxri adlar kimi saxlandığını güman edirlər.

Mənbələrdə Nadir şah qoşunlarında yasavulların olmasından da söhbət açılır. Tədqiqatçılar yasavulların vəzifələrinin şah tapşırıqlarının qoşun dəstələrinə və ayrı-ayrı şəxslərə çatdırılmasından ibarət olduğunu bildirirlər.³ Amma «Aləm Ara-ye Naderi»də yasavul ifadəsinin işlədilməsindən aydın olur ki, onlar yalnız şah tapşırıqlarının çatdırılması ilə məşğul olurdular. Yasavullar daha çox ayrı-ayrı fərdi tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə məşğul olan saray xidmətçilərindən ibarət idilər. Onlar şah sarayında nizam-intizam yaradan, nizam-intizamın yaradılmasına nəzarət edən şəxslər idi. Onun saray protokolunun rəhbəri olan eşikağasına (Nadir şah dövründə bu vəzifə öz əhəmiyyətini itirməkdə idi) tabe olması da vəzifəsinin saray xidmətçisi olmasını sübut edir. Saray daxilində onların əlində gümüş çomaq olardı.

Mənbələrdəki məlumatlardan aydın olur ki, yasavulların sayı çox idi. Onlar saray daxilində xidmət göstərməkdən başqa Nadir şahın ayrı-ayrı tapşırıqlarını yerinə yetirir, əmr və göstərişlərini ünvana çatdırırdılar.⁴

Vəzifə sıralanmasında yasavulun adı onbaşıdan sonra, adi xidmətçidən isə əvvəl çəkilirdi.⁵ Buna görə bir çox hallarda yasavul vəzifəsi çox zəhmətli, bəzənsə qeyri-nüfuzlu vəzifə sayılırdı. Nadir şahın qardaşı İbrahim xan yasavulluğu – it qovmaqlıq adlandırır.⁶ «Aləm Ara-ye Naderi»nin

¹Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, II c., s. 457.

²M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s. 388, 404.

³Hömayun H.T. Göstərilən əsəri, s. 82.

⁴M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s. 303.

⁵M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II cild, s. 456.

⁶M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s. 303.

bildirdiyinə görə yasavullar 50 түмән maaş alırdılar.¹ Bu mənbədə qul yasavul, söhbət yasavulu haqqında da xatırlama vardır. Amma onların bir-birindən nə ilə fərqlənməsi haqqında məlumat verilmir. Nadir şah haqqında əsas mənbələrdən olan «Aləm Ara-ye Naderi» əsərində Nadir şah dövrünün bir sıra digər hərbi vəzifələrinin də adı çəkilir. Onlardan biri tələyədardır. Bu sözün işlənmə kontekstindən aydın olur ki, tələyədarlar da qoşunların mühafizəsinin təmin edilməsi ilə məşğul olmuşlar. Çox güman ki, onlar daimi dəstələr olmamışlar, yalnız döyüş mövqelərində olan qoşunların, qoşun düşərgəsinin mühafizəsi üçün tapşırıq almış döyüşçülər idi. Tələyədarlar qoşunları qəfil basqınlardan qoruyurdular. Mənbədəki məlumatdan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, bəzi hallarda qoşunların sağ və sol cinahlarının ayrıca tələyədarları təyin edilirdilər.²

Mənbəyə görə tələyədarlar mühafizə işində kifayət qədər etibarlı idilər. Onların nəzərindən asanlıqla qurtarmaq mümkün deyildi. Qoşunların daxilinə nüfuz etmək istəyənlər bəzən sürünə-sürünə, gecə vaxtı tələyədarların nəzərini cəlb etməməyə çalışırdılar.³

Nadir şah qoşunlarında ləşkərnevislər də var idi. Bu insanlar səfərbərliyə alınan qoşunların qeydiyyatının aparılması ilə məşğul idilər. Ləşgərnevisbaşı vəzifəsinin mövcudluğu onun tabeliyində olan qoşun mirzələrinin sayının çox olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Tədqiqatçıların fikrincə, Nadir şah qoşunlarında olan ləşgərnevislərin sayı 300 nəfərə çatırdı və bu vəzifəyə, adətən, dövrünün savadlı şəxsləri təyin edilirdilər.⁴

«Aləm Ara-ye Naderi»də «şərbaşəran» ifadəsinə rast gəlmək mümkündür. «Şərbaşəran» ifadəsi, adətən, «çərxçi» ifadəsi ilə yanaşı işlədilir və bu ifadənin işlədilmə məkanından aydın olur ki, şərbaşəranlar da çərxçilər kimi döyüşə ilk atılan və döyüşü ilk başlayan qüvvə olmuşdur. Amma məlumatların qıtlığı üzündən şərbaşəranların necə təşkil edildiyi, onların çərxçilərdən nə ilə fərqləndikləri barədə fikir söyləmək çətindir.

Mənbədə xümpərəçinin də adı çəkilir. Xümpərə təxminən top güllələri boyda dəmirdən hazırlanıb daxili barıtlı və yandırıcı maye ilə doldurulan

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, I cild, s. 615.

²M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, III cild, s. 1044, 1056, 1196.

³M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II cild, s. 54.

⁴Homayun H.T. Göstərilən əsəri, s. 87.

bir bomba idi. Çox güman ki, xümpərəçi həm bu bombanı atışa hazırlayan, həm də onu atan şəxs idi.

«Aləm Ara-ye Naderi»də sipəhsalar titulunun da adı çəkilir. Sipəhsalar – qoşunların baş komandanı anlamını verirdi. Nadir şah hakimiyyətdən əvvəlki illərdə Təhmasib Mirzəyə qoşulanda sipəhsalar vəzifəsinə yiyələnmişdi və həqiqətdə də o, bütün qoşunlara rəhbərlik edirdi. Nadir şah taxt-taca yiyələnəndən sonra bu vəzifəni də ləğv etdi. O özü ölkənin şahı olmaqla bərabər, qoşunların ali baş komandanı idi. Amma onun qardaşı İbrahim xan Azərbaycan sipəhsaları adlandırılırdı. İbrahim xan qətlə yetiriləndən sonra bu titul da ləğv edildi.

Nadir şah güclü bir ordu yaratmaqla böyük bir imperiya yarada bilmişdi. Bu imperiyanı ordu ilə idarə edirdi. İmperiyanın bütün ərazilərində ordu hissələrinin qüvvəsi var idi. Yerlərdə kəndxudalar, qazilər və hakimlər vergilərin toplanmasına, ordu üçün təchizata (ərzaq, paltar, at ilxıları və s.), yeni orduya çağırışa köməklik göstərirdilər. İmperiya o dövrə uyğun bəylərbəyilikləri Federativ bir formada idarə edirdi.

4.3. Nadir şah Əfşarın hərbi-dəniz qüvvələri

Nadir şah qoşunlarının bir növünü də hərbi-dəniz qüvvələri təşkil edirdi. Bu dövrün hərbi-dəniz qüvvələrinə toxunan tədqiqatçıların, demək olar ki, hamısı xüsusi vurğulayırlar ki, Nadir şah Ərəb işğalından sonra hərbi-dəniz qüvvələrinin təşkilinə nail olmuş ilk şah idi. Bu məqam Nadir şahın dövlətçilik və sərkərdəlik təfəkkürünün daha bir əhəmiyyətli nümayişi idi. Çünki həm şimaldan, həm də cənubdan dəniz sularına çıxışı olan bir dövlətin strateji maraqları dənizdən təhlükəsizliyin zəruriliyini ortaya atırdı. Qurduğu böyük dövlətin hüdudlarını etibarlı şəkildə qorumağa çalışan Nadir şah üçün isə bu məsələyə xüsusilə aktualıq kəsb edirdi.

Şimalda güclü hərbi-dəniz qüvvələrinə malik olmadan Nadir Cənubi Qafqazda və Türkünstanda özünü arxayın hesab edə bilməzdi. Rusiya dövlətinin dəniz vasitəsilə Ənzəliyə və bütünlükdə Gilana qoşun çıxara bilmək ehtimalı və eləcə də Xəzərdəki dəniz daşımalarının yalnız Rusiyanın əlində olması Nadir şahı qane etmirdi.

Fars körfəzində isə bu məsələ daha kəskinliyi ilə dayanırdı. Körfəzin o tayında vaxtilə Səfəvi dövlətinə mənsub olan ərazilərin itirilməsi Nadir şah dövlətinə qarşı qiyamçı mövqe tutmuş qüvvələrin Fars körfəzi böl-

gəsində gizlənməyə çalışmaları və onların potensial təhlükə mənbəyi olması, bütünlükdə körfəz ətrafındakı vəziyyətin nəzarət altında saxlanması da hərbi-dəniz qüvvələrinin yaradılmasına təkan verdi.

Konkret olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Şah Sultan Hüseynin hakimiyyəti dövründə vaxtilə Səfəvilər hakimiyyətinin nəzarəti altında olan Bəhreyn Şeyx Cabbarın rəhbərliyi ilə yerli ərəb tayfalarının nəzarəti altına düşdü. Nadir şah, sözsüz ki, bununla razılaşmadı və Bəhreynin geri qaytarılması üzərində düşünməyə başladı.

Bir sözlə, Nadir şah öz dövlətini güclü hərbi-dəniz bazasına malik olan bir dövlətə çevirmək istəyirdi. Ancaq bu niyyətin həyata keçməsi üçün bir sıra vacib məsələlərin həllinə nail olmaq lazım idi. İlk növbədə, hərbi-dəniz qüvvələrinin yaradılması üçün müəyyən bir təcrübə tələb olunurdu. Piyada və süvari qoşunlarının təşkili üçün istər Nadir şahda, istərsə də cəmiyyət daxilində bir təcrübə mövcud idisə, hərbi-dəniz qüvvələrinin təşkili sahəsində belə bir təcrübə yox idi. Konkret tarixi şəraitdə isə Nadir şah təcrübə əldə edilməsi ilə əməli fəaliyyəti birləşdirməli idi. Yəni təcrübə qazanılmasına vaxt itirmədən əməli fəaliyyətə başlamaq lazım idi. Hərbi-dəniz qüvvələrinin təşkili üçün Nadir şahın ixtiyarında hərbi gəmilər də yox idi. Bu da ciddi bir məsələ idi. Hərbi gəmilərin əldə edilməsi ilə bərabər, onlara xidmət sahəsi də qurulmalı idi. Nəhayət, hərbi gəmiləri hərəkətə gətirəcək şəxsi heyət yetişdirilməli idi. Bütün bu və ya digər zəruri məsələlərin ağırlığına baxmayaraq, Nadir şah hərbi-dəniz qüvvələrinin yaradılması istiqamətində gərəqli bir qətiyyət nümayiş etdirdi və onun səmərəli nəticəsinə də nail oldu.

Nadir hələ gilzayi əfqanları ilə döyüşlərdən sonra əməli olaraq hərbi gəmilərə malik olmağın zəruriliyini qəbul etdi. Çünki Nadirin təqiblərindən qaçan gilzayi əfqan qoşunlarının bir hissəsi Omada özünə sığınacaq tapmışdı. Onların ələ keçirilib zərərsizləşdirilməsi isə hərbi gəmilərsiz mümkün deyildi.¹

Nadirə qarşı istiqamətlənmiş on güclü yerli qiyamdan biri olan Məhəmməd xan Belucun rəhbərliyi altında olan qiyamın nəticələrinin tamamilə aradan qaldırılması zəruriliyi də hərbi-dəniz qüvvələrinə olan ehtiyacı bir daha aktuallaşdırdı. Kiş adasında gizlənen Məhəmməd xan

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s. 151.

Belucun ələ keçirilməsi tapşırığını alan Məhəmməd Lətif xan Bəndər Abbasda (qərb mənbələrində bu şəhərin adı «Qombərun» kimi göstərilir – C.H.Ə.) yerləşən ingilis və holland şirkətlərindən gəmilər almağa cəhd göstərdi. İngilis və holland şirkətləri bu istiqamətdə Nadirlə əməkdaşlıq etməyə meyilli deyildilər. Bir tərəfdən onlar gəmilərdən yaxşı münasibətdə olduqları Osmanlı və Hindistan qoşunlarına və habelə Omana qarşı istifadə olunmasını istəmirdilər, digər tərəfdən də Avropa şirkətləri Nadirin dənizdə möhkəmlənmək istəklərini alqışlamırdılar. Çünki bu, tez-gec avropalıların dəniz monopoliyasını çətinləşdirə bilərdi. Ona görə Məhəmməd Lətif xanla Avropa ticarət şirkətləri arasında danışıqlar xeyli uzanmalı oldu.

Lətif xan holland şirkətinin nümayəndəsinə bildirdi ki, əgər 3 minlik bir qoşun dəstəsinin daşınması üçün gəmilər verilsə, onda onlar ticarət işlərində böyük güzəştlər əldə edəcəklər və Bəndər Abbasda holland şirkəti üçün yaxşı şərait yaradılacaqdır. Hollandlar bir daha öz şərtlərini təkrar etdilər ki, gəmilərinin, onlarla dostluq əlaqələrinə malik ölkələrə qarşı istifadəsinə razı ola bilməzlər. Lətif xan onları inandırdı ki, gəmilərin istənilməsində məqsəd qiyamçı ərəb tayfalarına qarşı mübarizə aparmaqdır. Hollandlar Lətif xanı ağıllı, bacarıqlı və Avropa həyatı ilə tanış olan bir şəxs kimi qiymətləndirirdilər. Digər tərəfdən onlar özləri də istəmirdilər ki, Fars körfəzi daxilində narahatçılıq yarada biləcək elementlər mövcud olsun. Ona görə də müzakirə və danışıqlardan sonra hollandlar sahil limanları və adaları arasında hərəkət üçün bir neçə gəmilərini Nadirə icarəyə verməyə razı oldular.¹

Lətif xan bu gəmilərin köməyi ilə Kiş adasını mühasirəyə aldı və Məhəmməd xan Beluc həbs edilərək İsfahana göndərildi. Əlinə düşmüş fürsətdən istifadə edən Lətif xan nəzarətdən çıxmış olan bir sıra ərəb tayfalarına da zərbə endirdi və onları itaət altına gətirdi.

Beləliklə, 1734-cü ildən Fars körfəzində hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılması istiqamətində fəal işlər aparılmasına başlandı. Bu işlərə Nadir tərəfindən dəryabəyi və ya dəryasalar vəzifəsinə təyin edilmiş Lətif xan rəhbərlik edirdi. Lətif xanın Məhəmməd xan Belucun həbsi ilə bağlı dəniz yürüşündə onun ixtiyarında yalnız icarə edilmiş gəmilər olsa da, bu

¹Flober Uilyan. Hokumət-e Nadir şah. Tehran, 1386, s. 146-147.

yürüş hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılmasının sürətləndirilməsinə təkan verdi.

Tədqiqatçıların yazdığına görə, deryabəyi vəzifəsinə təyin olunana qədər Lətif xanın gəmilərlə tanışlığı yox idi.¹ Amma onun əzmkarlığı hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılmasında öz sözünü dedi. Nadirin tapşırığı ilə Lətif xan Buşehri yeni yaradılacaq hərbi-dəniz qüvvələrinin bazasına çevirmək üçün müvafiq işlərə başladı. Şəhər yaxınlığındakı qalalardan biri – dəniz sahilində portuqallardan qalmış olan köhnə liman körpülərindən biri təmir edildi, burada hərbi gəmilərin yan alması üçün münasib şərait yaradıldı. Tezliklə Buşehr şəhəri Bəndər-Nadiriyyə adı aldı.²

Fars körfəzində hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılmasında Fars vilayətinin hakimi Məhəmməd Tağı xanın da müəyyən xidmətləri vardır. Doğrudur, sonradan Məhəmməd Tağı xanla Lətif xan arasında ciddi ziddiyyət yarandı və bu ziddiyyət Lətif xanın qətli ilə nəticələndi. Bununla belə, vilayət bəylərbəyi kimi o, hərbi-dəniz qüvvələrinin təşkilində bir sıra əməli addımlar atdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şahın hərbi-dəniz qüvvələrinin təşkili haqqında şərq mənbələrində geniş məlumat yoxdur. Bu məsələ ilə bağlı həmin dördə İsfahanda və Fars körfəzi ətrafında yaradılmış avropalı ticarət şirkətlərinin yazışmalarında qiymətli məlumatlar vardır ki, tədqiqatçılar da, əsasən, həmin məlumatlara istinad edirlər.

1734-cü ilin oktyabr ayında Təhmasib xan Cəlayir İsfahana gəlib ingilis və holland Ost-Hind şirkətinin rəhbərliyinə Nadirin tələblərini çatdırdı. Nadir hərbi-dəniz qüvvələrinin təşkilinə başlanması üçün bu şirkətdən ticarət gəmiləri alıb onları hərbi gəmilərə çevirmək istəyirdi. Ölkədə gəmiqayırma tərsanəsinin olmadığı və onun tezliklə yaradılması mümkün olmayacağı bir şəraitdə çıxış yolu xarici ticarət gəmilərini alıb onları hərbi gəmilər üçün uyğunlaşdırmaq idi. Nadir avropalı tacirlər qarşısında elə sət tələblər qoymuşdu ki, ona lazım olan sayda yaxşı silahlandırılmış gəmilər versinlər.³

Nadir avropalı tacirlərin ölkədəki fəaliyyətinə hər hansı bir çətinlik yaratmaq istəmirdi. Əksinə, o, sonralar da xarici ticarəti təşviq etməyə

¹Sayks P. Tarix-e İran, c.II, Tehran, 1381, s. 393.

²Lokkart L. Göstərilən əsəri, Bakı, 2004, s. 113.

³Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 113-114.

çalışırdı. Ona görə də Nadir ölkədə çalışan ticarət şirkətlərinin gəmilərini onların dəyərini ödəməklə almaq istəyirdi. Avropalı şirkətlər isə yuxarıda toxunulan səbəblər üzündən bu sahədə Nadirlə geniş əməkdaşlığa elə də meyilli deyildilər. Ona görə İsfahandakı şirkətlər irəli sürülən tələbi yerinə yetirməkdənsə fəaliyyətlərini dayandıraraq İsfahanı tərk etməyi qərarlaşdırdılar. Mövcud olan məlumatlara görə, onları İsfahanı tərk etməkdən çəkindirmək mümkün oldu.

Bununla belə, hərbi-dəniz qüvvələrinin bazasının yaradılması istiqamətində axtarışlar davam edirdi. Mövcud olan məlumatlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, avropalı ticarət şirkətlərindən başqa ayrı-ayrı avropalılar da müəyyən gəmilərə malik idi. Lətif xan belə gəmi sahibləri ilə danışıqlar aparırdı və nəhayət, 1734-cü ilin sonlarına yaxın onların ikisi ilə sövdələşmək mümkün oldu.¹ Həmin gəmilərin əldə edilməsi hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılması istiqamətində ciddi əhəmiyyətə malik oldu.

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, Lətif xan ərəb şeyxləri ilə də danışıqlar aparıb onlardan gəmilər almaq istəyirdi. Bu danışıqların nəticəsi kimi ərəblərdən iki böyük gəmi almaq mümkün oldu.² Buradan da belə çıxır ki, 1734-cü ilin sonu və 1735-ci ilin əvvəlində Lətif xanın ixtiyarında 4 ədəd böyük gəmi var idi. Digər tədqiqatçılar isə bunu təsdiq etməzlər. Avropa mənbələrinə istinad edən Lokkart və digər tədqiqatçılara görə, 1735-ci ilin ilk aylarında Lətif xanın komandanlığı ilə «Qrab» tipli 3 böyük gəmi və 50 ədəd «Trankey» tipli kiçik gəmi var idi.³ Amma müəlliflər 50 kiçik gəminin haradan alınması barədə məlumat vermirlər. Çox güman ki, onlar ərəb şeyxlərindən alınmışdı.

Bu gəmilərin necə təchiz edilməsi və onların şəxsi heyətinin necə komplektləşdirilməsi haqqında da konkret məlumat söyləmək mümkün deyil. Güman etmək olar ki, alınmış üç böyük gəminin şəxsi heyəti saxlanmışdı. Çünki sonrakı dövrlərdən də məlumdur ki, hərbi-dəniz gəmilərinin hərəkətə gətirilməsi üçün avropalılardan, ərəblərdən və hindlilərdən istifadə olunurdu.

Bir sözlə, 1735-ci ilin ilk aylarında Nadirin hərbi-dəniz qüvvələrinin ilkin bazasının yaradılmasına nail olundu. Mövcud olan gəmi vasitələri ilə

¹Semmani Pənahi. Göstərilən əsəri, s. 272.

²Yenə orada, s. 272.

³Lokkart L. Göstərilən əsəri, s.114.

artıq kifayət qədər güclü bir qüvvəni müxtəlif ünvanlara atmaq mümkün idi və elə 1735-ci ilin aprelində hərbi-dəniz qüvvələrinin bu imkanından istifadə edilməsi qərara alındı.

Həmin vaxtlar ərəb İraqında bədəvi ərəb tayfaları ilə Osmanlı qoşunları arasında silahlı qarşıdurmalar yaranmışdı. Nadir güman edirdi ki, bu qarşıdurma Osmanlı hərbi qüvvələrinin gücünü zəiflədə bilər. Bu fürsətdən istifadə edərək o, Bəsrə şəhərini ələ keçirməyi qərara aldı. Nadir qəraraşdırdı ki, piyada və süvari qüvvələri ilə qurudan Bəsrə üzərinə hücum keçsin. Hərbi-dəniz qüvvələri isə Ərvəndrud (Şədd-ül-ərəb) çayı ilə Bəsrəyə yaxınlaşmaqla qurudan başlanan hücumu dəstəkləsin. Bununla bağlı Lətif xana da müvafiq göstəriş verildi.

Amma hərbi-dəniz qüvvələri ilə quru qüvvələri arasında qarşılıqlı fəaliyyət lazımı şəkildə nizamlanmadı və Nadirə görə bu məsələdə Lətif xan günahkar idi.

Bəsrəyə doğru yürüş Nadirin müstəqil hərbi-dəniz qüvvələrinin ilk yürüşü idi. Bu döyüşdə Lətif xanın rəhbərliyi altında olan üç böyük və 50 kiçik gəminin iştirakı nəzərdə tutulmuşdu. U.Flober isə Bəsrəyə doğru istiqamət götürən hərbi-dəniz qüvvələrinin tərkibində iki böyük gəminin, 2 sahil gəmisinin, freqat tipli bir gəminin və 40 ədəd kiçik gəminin olduğunu bildirir. Eyni zamanda Flober Bəsrəyə doğru dəniz hücumunun 1735-ci ilin may ayında başladığını bildirir.¹ L.Lokkarta görə isə Bəsrə üzərinə hücum 1735-ci ilin aprelində baş vermişdi.

Mövcud olan məlumatlara görə, Lətif xanın rəhbərliyi altında olan hərbi-dəniz qüvvələri 1735-ci il may ayının sonunda Bəsrə yaxınlığında olan kiçik bir adaya yaxınlaşdılar. Nadirin hərbi-dəniz qüvvələrinin yaxınlaşması xəbərini alan Bəsrədəki Osmanlı qüvvələrinin rəhbərliyi dərhal bu hücumun qarşısını almaq üçün döyüş hazırlığı aldı.

Lətif xan Bəsrəyə yaxınlaşan günlərdə Ost-Hind (şərqi hind) şirkətinin topla təchiz olunmuş iki böyük ticarət gəmisi sahilə lövbər salmışdı. Osmanlı paşası şirkət nümayəndələrindən həmin gəmilərin müvəqqəti Osmanlı qoşunlarının tabeliyinə verilməsini tələb etdi. Bu gəmilərlə düzgün manevr ediləcəyi təqdirdə Lətif xanın irəliləməsinin qarşısını saxlamaq mümkün idi. Qərb mənbələri iddia edirlər ki, əvvəlcə şirkət nümayəndəliyi

¹Flober U. Göstərilən əsəri, s. 149.

iranlılarla yaxşı münasibətdə olduqları üçün gəmiləri Osmanlı paşasının ixtiyarına vermək istəmədilər. Guya, Osmanlı paşasının təzyiqi altında gəmlərin sonradan Lətif xana qarşı istifadə edilməsinə razılıq verirlər.¹

Mövcud olan məlumata görə, Nadirin hərbi-dəniz qüvvələri Bəsrədən 5 mil aşağıda yerləşən ingilis gəmiləri ilə qarşılaşmalı oldu. İngilis gəmilərinin bütün şəxsi heyəti Lətif xanın gəmilərinə qarşı döyüşdə iştirak etdi. İngilislərin kifayət qədər təcrübəyə malik olması dəniz döyüşündə özünü göstərdi. Üç gün davam edən döyüşdən sonra Lətif xan geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Müfəssəl məlumatlar olmasa da, çox güman ki, Lətif xan müəyyən xəsarət də aldı. Bir tərəfdən Lətif xanın rəhbərliyi altında aparılan döyüşün uğursuzluğu, digər tərəfdən də qarşılıqlı hücumla Bəsrənin tutulması planının həyata keçməməsi Nadiri çox qəzəbləndirdi. O, hətta Lətif xanı bu vəzifəsindən kənarlaşdırdı da. Amma, görünür, Lətif xanın dəniz işinə olan bağlılığı sonradan onu bu qərarından döndərə bildi və Lətif xan yenidən dəryabəyi vəzifəsinə təyin edildi.²

Avropalı şirkətlərin Osmanlı qüvvələri tərəfində Lətif xanın rəhbərliyi altında olan hərbi qüvvələrə qarşı çıxması da Nadirdə bir nigarançılıq yaratdı. 1735-ci il iyulun 27-də Fars bəylərbəyi Məhəmməd Tağı xan ingilis və holland şirkətlərinə narazılıq ifadə olunan bir məktub göndərdi. Heç şübhəsiz ki, Nadirin də məzmunundan xəbərdar olduğu həmin məktubda ingilis və holland gəmilərinin osmanlılarla əlbir olmasına etiraz ifadə olunurdu. Məhəmməd Tağı xan ingilis və holland gəmilərinin Osmanlı qüvvələri ilə əlbir olmağına inanmadığını bildirdi. O öz məktubunda onu da əlavə edirdi ki, söylənilən fakt doğru olduğu halda dostluğa düşmənçiliklə cavab verən avropalılara qarşı ölçü götürəcəkdir. Holland tacirləri isə bu məktubun cavabında bildirdilər ki, məsələdən xəbərsizdirlər və bu mövzuda konkret olaraq ingilislərlə danışmaq lazımdır.³

Bir tərəfdən Məhəmməd Tağı xanın hədələri, bir tərəfdən də Nadirin qəzəblənməsi ingilis şirkətlərində müəyyən bir narahatlıq yaratdı. Onlara qarşı sərt tədbirlərin görülməyə ehtimal edilirdi. Amma qəzəblənməsinə baxmayaraq, Nadir ingilis şirkətinin öz fəaliyyətini davam etdirməsinə

¹Lokkart L. Göstərilən əsəri, s.114-115.

²Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 115.

³Flober U. Göstərilən əsəri, s. 149.

tərəfdar olduğunu bildirdi. Hətta ingilis şirkətinə müəyyən güzəştlərin verilməyi də bəyan edildi. Bu, yaranmış gərgin vəziyyətə bir yumşaqılıq gətirdi. Konkret tarixi şəraitdə Nadirin gəmiqayırma tərsanəsini tez bir zamanda yaratmaq mümkün deyildi. Belə olan şəraitdə hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılması üçün ən münasib yollardan biri avropalı şirkətlərdən gəmi alınması idi. Buna nail olunması üçün 1735-ci ilin sonlarında Nadir tərəfindən xüsusi vəsait toplanmasına başlanıldığı da məlumdur.¹

Lətif xan yenidən öz vəzifəsinə bərpa olunduqdan sonra Bəhreynə hücum üçün hazırlıq aparmağa başladı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Şah Sultan Hüseyn dövründə Bəhreyn və Kiş itaətdən çıxdı. Bəhreynə uğurlu hücum həyata keçirmək üçün hərbi-dəniz qüvvələrinin möhkəmləndirilməsinə ehtiyac var idi. Mövcud olan məlumatlara görə, Bəhreynə hücumdan əvvəl ingilis şirkətlərindən su tutumu 400 ton olan və hər biri 20 ədəd topa malik olan iki gəmi 8 min tükən qiymətində alınmışdı.²

Gəmilərin sayının çoxaldılması üçün Məhəmməd Tağı xan da Buşehrədəki holland şirkətinə məktub göndərdi. Məhəmməd Tağı xan məktubunda bildirirdi ki, qoşun dəstələri Buşehrə yaxınlaşmaqdadır. Onların Lətif xanın rəhbərliyi altında Bəhreynə göndərilməsi nəzərdə tutulur. Həmin qüvvələrin Bəhreynə çatdırılması üçün holland şirkətindən bu gəminin icarəyə verilməsi xahiş olunurdu. Hollandlar tabe olduqları təşkilatın razılığı alınmayınca hər hansı bir gəminin icarəyə verilməsinin qeyri-mümkün olduğunu bildirdilər.³

L.Lokkart isə qərb mənbələrinə əsaslanaraq bildirir ki, Lətif xan 5 min tükənin əvəzində hollandları məcbur edə bilmişdi ki, böyük gəmilərdən birini ona satsınlar.⁴ 1736-cı ilin aprel-may aylarında Bəhreynə hücum həlledici mərhələyə qədəm qoydu. Hücum dövründə Bəhreyn şeyxi Şeyx Cabbarın Məkkəyə ziyarətə yollanması ərəblərin müqavimətinə bir nizam-sızlıq gətirdi. Lətif xanın bu hücumu hansı qüvvələrlə yollanması haqqında müfəssəl məlumat olmasa da, o, qarşıya qoyulan vəzifənin öhdəsindən tamamilə gəldi. Bəhreyn və Kiş yenidən nəzarət altına qaytarıldı. Amma Bəhreyn qiyamının rəhbəri olan Şeyx Cabbar səfərdə olduğundan onu

¹Semani.P. Göstərilən əsəri, s.151.

²Yenə orada, s. 273.

³Flober U. Göstərilən əsəri, s. 149.

⁴L.Lokkart. Göstərilən əsəri, s. 151.

zərərsizləşdirmək mümkün olmadı, Bununla Səfəvi dövründə körfəzin itirilmiş olan hissəsi yenidən geri qaytarıldı. Nadir körfəzdə öz mövqelərini xeyli dərəcədə möhkəmləndirə bildi. Bu vəziyyətin qorunub saxlanması üçün isə hərbi-dəniz qüvvələrinin gücləndirilməsinin əhəmiyyətini artırdı.

Nadir Bəhreynin alınmasından çox razı qaldı. Bu uğur onun qoşunlarının yeni sahədə əldə etdiyi uğur idi. O, Bəhreyni Fars vilayətinə birləşdirdi və onun idarə edilməsi səlahiyyətlərini Məhəmməd Tağı xanın ixtiyarına verdi.

1737-ci ilin martında Nadir şahın hərbi-dəniz qüvvələri yenidən yürüşə başladılar. Bu dəfə hədəf Oman seçilmişdi. Omanın tutulması Fars körfəzində əsaslı nəzarəti Nadir şahın ixtiyarına verə bilərdi. Omana hücumu keçmək üçün 1737-ci ilin əvvəllərində yaxşı bir bəhanə də ələ düşdü. Məsqət imamı ikinci Şeyx bin Sultan daxili rəqibləri ilə mübarizədə qalib gəlmək üçün Nadir şahdan kömək istədi. Nadir şah dərhal Fars bəylərbəyi Məhəmməd Tağı xana göstəriş verdi ki, Məsqət imamına yardım göstərmək üçün quru və dəniz qüvvələrindən ibarət bir dəstə təşkil edib Oman sahillərinə yola salsın. Həqiqətdə isə Nadir şah qoşun dəstəsi göndərməklə bütün Omanı nəzarət altına almaq istəyirdi. Lətif xanın rəhbərliyi altında 5 min nəfərlik hərbi qüvvə Məsqət tərəfə hərəkət etdi. Gəmilər vasitəsilə 150 atı da körfəzin o biri sahilinə keçirmək mümkün oldu. Lətif xan Oman ərazisində Məsqət imamı ilə görüşəndən sonra bütün Oman ərazisində ona müxalif olan qüvvələrə qarşı döyüşlərə başladı. Lətif xanın dəstəsi kifayət qədər uğurlu döyüşlər apardı və müxalifətdə olan qüvvələr zərərsizləşdirildi. Məsqət imamı işlərin belə getməsindən razı qalsa da, Lətif xanın niyyətini başa düşəndə öz narazılığını gizlətmədi. Müxalifət qüvvələrindən təmizlənmiş olan ərazilər Məsqət imamına qaytarılmaqdaysa, Nadir qoşunlarının nəzarəti altında saxlanılır, müəyyən yerlərdə düşərgələr salınır, müşahidə bazaları tikilirdi.¹

Oman ərazisində 5 günlük döyüşlərdən sonra Lətif xan Bəndər-Abbasa geri qayıtdı və əldə etdiyi nəticələr barədə Məhəmməd Tağı xana məlumat verdi. Amma Məhəmməd Tağı xan və eləcə də Nadir şah Lətif xandan razı qalmadılar. Məhəmməd Tağı xan paxıllıq üzündən Lətif xanın əldə etdiyi uğurlardan xoşlanmayaraq onunla intriqaya başladı. Nadir şah isə Məsqət

¹Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s. 134.

imamının həyatına son qoyulmadığı və Omanda Nadir şah hakimiyyətinə qarşı çıxma biləcək qüvvələrin tamamilə zərərsizləşdirilmədiyi üçün narazı qaldı. Nadir şahın fikrincə, Məhəmməd Tağı xan şəxsən özü əməliyyata rəhbərlik etməli və Omandakı qüvvələrə qarşı daha qətiyyətli addımlar atmalı idi. Bu baxımdan Nadir şah, Məhəmməd Tağı xana da qəzəbini bildirdi. Nadir şahın tələblərinin yerinə yetirilməsi üçün 1738-ci ilin yanvar ayında Omana yeni bir hərbi-dəniz yürüşü təşkil edildi.

Növbəti hərbi-dəniz yürüşünə Məhəmməd Tağı xan rəhbərlik edirdi. Yürüşdən əvvəl o, ingilis və holland şirkətlərindən daha bir neçə gəmi almağa müvəffəq oldu. Yürüş zamanı Lətif xan Məhəmməd Tağı xana kömək edirdi. Gözlənilmədiyi kimi, müxalifət qüvvələrinin yenidən baş qaldırmasından sonra Məsqət imamı bir daha Nadir şahın qüvvələrinə dəstək göstərmək qərarına gəldi. Amma, görünür, Nadir şahın aydın və sərt nəzarətinin olmaması, qüvvələrin vahid məqsəd ətrafında səfərbər edilə bilməməsi qarşıya qoyulan tapşırığın icrasına mane oldu. Doğrudur, Oman ərazisində bir sıra məntəqələrdə uğur qazanıldı. Lakin bir tərəfdən Məhəmməd Tağı xanla Lətif xan arasında, digər tərəfdən də Nadir şah qüvvələri ilə Məsqət imamını dəstəkləyən qüvvələr arasında yeni çəkişmələr və ziddiyyətlər ortaya çıxdı. Məhəmməd Tağı xanla Lətif xan arasında olan ziddiyyət Nadir şahın hərbi-dəniz qüvvələrinin təşkilatlandırılmasında xüsusi rolunu oynayan Lətif xanın Məhəmməd Tağı xan tərəfindən zəhərləndirilib öldürülməsi ilə nəticələndi. Məsqət imamı ilə olan ziddiyyət isə son nəticədə Məhəmməd Tağı xanın verilən tapşırığın icrasına nail olmadan geri dönməsi ilə nəticələndi.¹

Mövcud olan məlumatlara görə, Məhəmməd Tağı xan Omanın birdəfəlik nəzarət altına alınmasını başa çatdırmağa cəhd göstərdi. Bununla belə, başının daxili iğtişaşların yatırılmasına qarışması, 1739-cu ilin yayında isə Nadir şahın əmri ilə tabeliyində olan dəniz qüvvələri ilə Sind çayına doğru hərəkətə cəhd göstərməsi həmin tapşırığın həyata keçirilməsini ləngitdi.

Fars körfəzindəki hərbi-dəniz qüvvələrinin dirçəldilməsi üçün Nadir şah yeni şəxsləri deryabəyi vəzifəsinə təyin etdi. Onlardan biri olan Mirəli xan 1740-cı ildə dənizçilərin qiyamı nəticəsində öldürüldü. Hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılması üçün böyük ümidlər bəslənilən digər

¹Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 220, 221.

dəryabəyi İmamverdi xan isə yanında partlayan top lüləsinin zərbəsindən həlak oldu.¹

Əsrin 40-cı illərində hərbi-dəniz işinin fəallaşdırılması üçün Nadir şah tərəfindən bir sıra əhəmiyyətli addımlar atıldı. İngilis və holland şirkətlərindən alınan gəmilərin kifayət etmədiyini görəndə Nadir şah Hindistanın Surat limanındakı gəmiqayırma müəssisəsindən gəmilər alınmasına başladı. Mövcud olan məlumatlara görə Nadir şah oradan 12 ədəd gəmi almışdı. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə isə Nadir şah Suratda 20 ədəd gəminin hazırlanmasına sifariş vermiş və Dağıstan yürüşündə olarkən onların hazırlanıb suya buraxılması haqqında məlumat almışdı. Bundan başqa ehtimal edilir ki, Nadir şah başqa limanlarda da gəmi hazırlanması üçün sifarişlər vermişdi.²

Hərbi-dəniz qüvvələrinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində Nadir şahın atdığı mühüm addımlardan biri də Buşehrde gəmiqayırma müəssisəsinin yaradılması barədə qərar oldu. Bir tərəfdən gəmilərin digər ölkələrdən alınması çox baha başa gəlirdi və Nadir şah güman edirdi ki, öz nəzarəti altında hərbi gəmilərin daha ucuz qiymətə hazırlanmasına nail ola bilər. Digər tərəfdən Nadir şah gəmiçiliyin quraşdırılmasından istifadəsinədək bütünlüklə öz dövlətində mənimsənilməsinə çalışırdı. Bu istiqamətdə konkret işlərin görülməsinə başlandı. Belə bir müəssisə üçün yer ayrıldı, lazım olan mütəxəssislər toplandı. Bu istiqamətdə qarşıya çıxan başlıca problem tikinti materiallarının xeyli uzaqda, Xəzəryanı ərazilərdə olması idi. Gəmilərin quraşdırılması üçün zəruri olan meşə materiallarının Mazandarandan gətirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bunun üçün xüsusi arabalar da hazırlandı. Arabaların işləyə bilməyəcəyi yolsuzluq şəraitində isə ağır ağaclar insanların çiyində daşınmalı idi. Əslində, işlərin belə bir şəraitdə icrasına başlandı da. Amma texniki vasitələrin olmadığı bir vaxtda adi əl əməyi ilə böyük layihənin həyata keçirilməsi xeyli çətinləşdi.³

Mövcud olan məlumata görə, Nadir şah həyatının sonuna kimi bu niyyətinə nail ola bilmədi. O, qətlə yetiriləndə Buşehrde yalnız bir gəminin quraşdırma işlərinin yarısı görülmüşdü. Sonradan həmin gəminin quraşdırılması da başa çatmadı.⁴

¹Semnani P. Göstərilən əsəri, s. 274.

²Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 254.

³Yenə orada, s. 255.

⁴M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 564.

Nadir şahın həyata keçirdiyi başqa bir tədbir Bəndər-Abbasda top tökmə zavodunun tikilməsi oldu. Nəzərdə tutulmuşdu ki, bu zavodda hərbi-dəniz gəmiləri üçün gərəkli olan toplar düzəldilsin. Top tökmə sahəsində ölkədə artıq müəyyən təcrübə var idi və ona görə də bu zavodun tikilməsinə və fəaliyyətinə nail olundu. Hətta bu zavodda yeni toplar da düzəldildi.¹

Hərbi-dəniz qüvvələrinə şəxsi heyətin cəlb edilməsi quru qüvvələrinə nisbətən fərqli idi. Hərbi-dəniz qüvvələrinin şəxsi heyətinin istər gəmilərin idarə edilməsi, istərsə də dəniz şəraitində döyüşmək xüsusi təcrübə tələb edirdi. Ona görə hərbi-dəniz qüvvələrinə daha çox dənizçilik sahəsində təcrübəsi olan hindlilər, ərəblər və avropalılar muzzdu şəkildə qəbul edilirdilər.

Nadir şahın hərbi-dəniz qüvvələrinin öz bayrağı var idi. Ağ parçadan ibarət olan bu bayrağın ortasında qırmızı rəngdə qılınc təsvir olunmuşdu.

Nadir şahın həyatının son illərində ölkə daxilində hərbi-siyasi şəraitin mürəkkəbləşməsi, Osmanlı dövləti ilə növbəti ağır müharibə onun diqqətini Fars körfəzində hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılmasından müəyyən qədər yayındırdı. Hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılmasının əməli prosesinə rəhbərlik üçün Lətif xan kimi təşəbbüskar bir şəxsin tapılmaması isə bu sahədəki işlərin sürətini bir qədər də azaltdı. Bunun nəticəsi idi ki, Oman və Fars körfəzi üzərində nəzərdə tutulan nəzarətin təmin edilməsinə nail olunmadı. Bu istiqamətdə yeni ciddi dəyişikliklərin yaradılmasına isə artıq Nadir şahın həyatı yetmədi.

Nadir şah, hətta Xəzər dənizində də hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılmasına cəhd göstərdi. Lakin burada hərbi donanmanın formalaşdırılması üçün xarici şirkətlərdən gəmi almaq imkanı yox idi. Rusiya isə Xəzərdə yeni bir donanmanın yaradılmasına razı deyildi. Ona görə qərara alındı ki, Lahicanda gəmiqayırma müəssisəsi yaradılsın. 1743-cü ilin yanvarında ingilis Elton gəmiqayırma işlərinin rəhbəri təyin edildi və ona Camal bəy ləqəbi verildi.²

Con Eltonla Nadir şah Dağıstan yürüşü zamanı rastlaşmışdı. O, əvvəllər Rusiyada çalışmışdı və Nadir şah onun bacarığından bəhrələnmək qərarına gəlmişdi. Xəzərin cənub sahillərindəki meşəliklərdən gəmi qayırmaq

¹Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 256.

²M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 565.

üçün kifayət qədər material əldə etmək mümkün idi. Nadir şah planlaşdırırdı ki, Con Eltonun rəhbərliyi altında Xəzərdə gəmiçiliyin inkişafına nail olunsun. O, həm Xəzərin cənub sahili ilə Həştərxan arasında ticarət gəmiçiliyinin təsis edilməsini, həm də Xəzərin şərq sahillərində kök salmış qaçaq və quldurların kökünün kəsilməsini istəyirdi.¹ Xəzər dənizində gəmiçiliyin təsis edilməsi ölkənin mərkəzi ilə Dağıstan arasında əlaqələrin yaradılmasını da xeyli asanlaşdırırdı.

Con Elton yalnız gəmiqayırma ilə məşğul olmurdu. O, eyni zamanda Xəzər dənizinin cənub və şərq sahillərinin öyrənilməsi ilə də məşğul olurdu. Nadir şah çalışırdı ki, Xəzər dənizinin münasib yerində xüsusi bir qala tikdirsin və həmin qala ilə həm gəmiçiliyin inkişafına təsir göstərsin, həm Xəzər dənizinə olan niyyətlərinin ciddiliyini nümayiş etdirdirsin, həm də orada yerləşdirdiyi qüvvələrlə türkmənlərin dəniz pıratçılığının qarşısını alsın.²

Gəmilər üçün nəzərdə tutulan yelkən pambıqdan toxunub hazırlandı. Lövbərdən başqa zəruri olan bütün əşyalar və hissələr Gilanda düzəldildi. C.Elton ilk gəmini suya salmaq üçün ləngər də axtarıb tapdı. Onun müəssisəsində bir neçə rus və hind ustası işləyirdi. Onların təcrübəsi və C.Eltonun əzmkarlığı, nəhayət ki, öz səmərəsini verdi. C.Eltonun rəhbərliyi altında düzəldilən ilk gəmi Nadir şahın sağlığında suya buraxıldı.³

Nadir şahın ölümündən sonra Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsi və hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılması, demək olar ki, dayandı. C.Elton bir neçə il bu sahədə işi davam etdirsə də, 1751-ci ildə onun öldürülməsi ilə bütün işlərə son qoyuldu. Ölkə daxilində hökm sürən hərəc-mərclik dövründə isə gəmiçiliyə diqqət tamamilə itdi.

P.S. Mənim bu fəslə geniş yer verməyimin bir məqsədi də ondan ibarətdir ki, orta əsrlərdə elmin, texnikanın, savadın, hərbi quruculuğun və s. olmadığı bir dövrdə Nadir şah öz dühası və hərbi qabiliyyəti hesabına belə bir nizami ordu və İran və Azərbaycanda olmayan hərbi-dəniz donanmasını yarada bilmişdi. Bu ordunun sayəsində böyük bir imperiyanı yaradıb və onu idarə edirdi.

¹Moqtəder Q. Göstərilən əsəri, s. 137.

²M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 565.

³Yenə orada, s. 566.

V FƏSİL

NADİR ŞAHIN HƏYATINA SUI-QƏSDLƏR VƏ QƏTLƏ YETİ- RİLMƏSİ, ƏFŞAR DÖVLƏTİNİN SÜQUTU, NADİR ŞAHIN XANƏDANI VƏ ŞƏCƏRƏSİNİN DAVAMÇILARI

5.1. Nadir şahın həyatına sui-qəsdlər və qətlə yetirilməsi

Nadir şah bütün şüurlu həyatını at belində döyüslərdə və hərbi yürüşlərdə keçirmişdi. Bu müddət ərzində o, ən müxtəlif vəziyyətlərlə üzləşmiş və müxtəlif risklərlə qarşılaşmışdı. Məlumdur ki, Nadir şah iştirak etdiyi döyüşlərin hərəkətverici qüvvəsi idi, ən həlledici anlarda özünü döyüşün ən gərgin nöqtələrinə ataraq hadisələrin ağırlığını öz üzərinə götürür və qolunun gücü ilə döyüşçülərini də qələbələrə ruhlandırır. Nadir şah belə döyüşlərdə həyatını təhlükələrə atmaqdan belə qorxmurdu. Ona görə idi ki, Nadir şah dəfələrlə ölüm təhlükəsi ilə qarşılaşmış və hər dəfə də çevikliyi və bir də bəxt ulduzu onu real təhlükələrdən salamat qurtarmışdı.

Bütünlükdə, Nadir şahın doğulduğu mühit risk və təhlükə ilə dolu olan bir mühit idi. Türkmən və yəmut tayfalarının Əbivərdə, Dərgəzə və Kelata aramsız talançı yürüşləri, insanları qırıb çatmaları, habelə məntəqənin hakimləri arasında gedən toqquşmalar bölgənin əhalisinin həyatına olan təhlükəni daha da artırır. Buna görə idi ki, insanların həyatı ən adi təsadüflərdən asılı idi.

Nadir də uşaqlığında ailəsi ilə birlikdə türkmən və yəmut tayfalarının talançı yürüşlərinin və yerli tayfalar arasında baş verən toqquşmaların şahidi olmuşdu. Nadir, hətta əsir də düşmüşdü.¹

Bundan sonra da dəfələrlə Nadirin həyatına qəsd edildi, lakin Nadirin fəhmi bu qəsdlərin baş tutmasına imkan vermədi. Həmçinin Nadirə qarşı olan bu sui-qəsdlərdə xarici dövlətlərin də maraqları ola bilərdi.² Mən bu sui-qəsdlərin qısa xronikasını təqdim edirəm.

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 261.

²Ə.Tahirzadə. Nadir şah Əfşar. Bakı, 2002.

Nadir şahın taleyinin, onun qurduğu dövlətin gələcəyinin müəyyən-ləşməsinə ağır təsir göstərən və geniş əks-sədaya səbəb olan sui-qəsd ha-disəsi 1741-ci il mayın 15-də Nadir şahın Dağıstan yürüşü vaxtı Savadkun meşələrindən keçib Qaduk keçidinə doğru irəliləyərkən baş verdi. Mən-bələrdə mövcud olan məlumatlara əsasən demək mümkündür ki, Nadir şahın qətli ilə nəticələnən sonuncu qəsd istisna olmaqla Savadkun meşə-lərində baş verən sui-qəsd hadisəsi ciddi şəkildə planlaşdırılmış bir qəsd idi. Dağıstana doğru hərəkət zamanı Nadir şahın gözləmədiyi halda ağac-ların arasından atılan güllə ona azacıq xətər yetirsə də, atını yerə sərtdi. Bu vaxt onun ayıqlıq nümayiş etdirməsi və atı ilə bərabər özünün də yerdə sərtili qalması Nadir şahı növbəti atəşin xətərindən qorudu.

Bu qəsd ediləndə Nadir şah şöhrətinin və fəthlik əzəmətinin zirvəsində dayanırdı. Ucu-bucağı görünməyən bir imperiya onun qılıncının itaəti altına düşmüş və bölgənin ən güclü dövlətləri onunla hesablaşmaq məcburiy-yətində qalmışdılar. Məhz belə bir zamanda kiminsə onu öldürməyə cürət etməsi Nadir şahı tamamilə özündən çıxardı. Nadir ona güllə atanı axtarmaq, tutmaq ucun bütün İrana göstəriş verdi. Nadirə sui-qəsd olan zaman Tayməni tayfasından qoşundan qaçan bir neçə nəfəri Herat yaxınlığında tutub Dağıs-tana gətirdilər. İstintaq zamanı Dilavər xanım Talvərin oğlu Agamirzənin Nikqədəm adlı qulamının şaha sui-qəsd etdiyini etiraf etdi.

Nikqədəm Heratdan çaparların müşayiəti və mühafizəsi altında Nadir şahın hüzuruna yola salındı. Bir müddətdən sonra onu Şirvanda olan Nadir şahın yanına gətirdilər. Nadir şah əvvəlcə onunla təklidə söhbət etdi, Al-laha and içdi ki, əgər doğrusunu danışarsa, Nikqədəmin həyatına toxun-mayacaqdır. Əks təqdirdə isə onu qətl gözlədiyini bildirdi. «Aləm Ara-ye Naderi»nin şəhadətinə görə Nikqədəm öldürülməyəcəyinə sevindi və sui-qəsdə iştirak edənə satmayıb, lakin kiminsə fitnəsi ilə etdiyi hərəkəti şahın oğlu Rzaqulunun üstünə atdı.¹

Həbsə alındıqdan sonra Nikqədəmdən soruşdular ki, Nadir şaha güllə atması onun düşüncəsizliyinin nəticəsi idi, yoxsa şücaətinin nişanəsi? Nikqədəm isə qorxmada cavab verdi ki, Nadir şahın əcəli hələ çatmayıb-mış. Ona görə mənim gülləm boşa çıxdı. Yoxsa Nadir şah torpağa gömü-ləcəkdə, mənə ölkə sahibi olacaqdım.²

¹Lokkart L. Göstərilən əsəri, s. 314.

²M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c., s. 961

Mənbələrdə və tədqiqat əsərlərində Rzaqulu Mirzənin Nadir şahı qarşı sui-qəsdin təşkilində iştirakı birmənalı şəkildə nə təsdiq olunur, nə də inkar. Bu barədə irəli sürülən müxtəlif fikirlər yalnız ehtimal xarakteri daşıyır. Hətta Nikqədəmlə bağlı məsələni daha ətraflı işıqlandıran «Aləm Ara-ye Naderi»nin müəllifi də Rzaqulu Mirzənin bu məsələdəki iştirakı ilə bağlı aydın münasibətini bildirməmişdir.¹ Bundan belə bir ehtimal etmək olur ki, Nadirə təşkil etdiyi sui-qəsd alınmadıqda Nadirin qardaşı oğlu Əliqulu (o da şahlığa iddialı idi) bu hadisəni məharətlə Rzaqulunun üstünə atıb onu Nadirin qəzəbinə tuş gətirmiş və gələcək planlarını reallaşdırmağı bacarmışdır.

Nadir şah isə Nikqədəmin söylədiklərinə inandı. Çünki əvvəldən də Rzaqulu Mirzənin bir sıra xoşagəlməz hərəkətləri barədə fitnəkar məlumatlar almışdı. Belə ki, Hindistan səfəri zamanı Rzaqulunun Təhmasib şahı və 2 oğlunu edam etdirməsi Nadirə çox pis təsir etmişdi.

Bir tərəfdən də Nadir şahın ətrafı ona Rzaqulu Mirzənin şahlıq iddiasına düşməsi barədə xəbərlər çatdırırdılar. Ona görə Nikqədəmin ətraflı ifadəsi Nadir şahın şübhələrinin güclənməsinə əsas verdi.

Nəticədə Nadir şah Nikqədəmdən eşitdiklərindən sonra əminliklə qərara gəldi ki, Rzaqulu Mirzə ona qarşı təşkil olunan sui-qəsdin iştirakçısıdır. O əvvəlcə Nikqədəmi cəzalandırdı. Öldürməyəcəyinə söz verdiyi üçün onun gözlərini çıxarmaqla kifayətləndi. Rzaqulu Mirzəni də belə bir cəza ilə cəzalandırdı.

1745-ci ilin yayında da Dağıstan yürüşü zamanı Nadir şahı yenidən sui-qəsd etdilər. Lakin Nadirin sayıqlığı onun həyatını qurtara bildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda haqqında danışılan sui-qəsd cəhdlərindən Nadir şahı bir təsadüf nəticəsində nicat tapmışdısa, sonuncu sui-qəsd hadisəsində isə adı bir təsadüf onun həyatı bahasına başa gəldi. Amma, əslində, bu qəsd Nadir şah dövrünün və mühitinin bir reallığı idi. Onun qurduğu dövlətin mahiyyəti də belə bir faciəli sonluğu istisna etmirdi.

Nadir şahın dövləti güc üzərində qurulmuşdu və dövlətin əsas siyasəti də başlıca olaraq bu gücün miqyasından asılı idi.

Mənbələr və tədqiqatçılar Nadir şahın qətlinə aparən səbəblər içərisində onun xəstəliyi məsələsi üzərində geniş dayanırlar. Məlumdur ki,

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c., s. 731.

Nadir şah fiziki cəhətdən güclü bir şəxs olmuşdur. O, malik olduğu gücü və enerjisi ilə ən ağır döyüşlərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilirdi. Nadir şahın toppuzunun zərbəsinə kimsə dözə bilməzdi. At çapmaqda, qılınc oynatmaqda, toppuz vurmaqda ad çıxarmışdı. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, təxminən 50 yaşlarına kimi Nadir şah səhhətindən şikayət etməmişdi. Amma Nadir şahın sürdüyü həyat tərzini son dərəcə yorucu və ağır bir həyat tərzini idi. Onun qarşılaşdığı fiziki gərginlik, oğlu Rzaqulunun kor edilməsi, sözsüz ki, sağlamlığına təsirsiz ötüşə bilməzdi. Nadir şah, hətta taxt-tacə yiyələnəndən sonra da həyatını at belində və çadırlarda keçirirdi. Dağlıq ərazilərin soyuq qışında Nadir şah aylarla çadırlarda qalırdı. Bir tərəfdən də düşərgə həyatının mükəmməl olmayan qidalanması da onun səhhəti üçün problemlər yaratmışdı. Minlərlə kilometr məsafə qət etməsi, bu müddət ərzində gözlənilməz sınaqlara sinə gərməsi və bütün bunlardan sonra fəthlik əzəmətini nümayiş etdirməsi vaxt ötdükcə səhhətində də öz ifadəsini tapdı.

Lazımı müalicə almadığı üçün Nadir şahın səhhətində ağrıların şiddətləndiyi vaxtlar da olurdu. Məsələn, mənbələrin məlumatına görə, Şəki yürüşündən Göyçaya geri qayıdarkən Nadir şahın səhhətində yenidən ciddi ağrılar özünü göstərməyə başladı. Həkimlər işə qarışandan sonra onun vəziyyəti yaxşılaşmağa başladı.¹

Lakin bütünlükdə Nadir şahın səhhətində problemlər qalmaqda idi. Yerli həkimlərin təsirli müalicə yolu tapmamaları istər-istəməz Nadir şahın narahatlıqlarını artırmaqda idi. Nəhayət, Nadir şah səhhətinin müalicəsi üçün avropalı həkimlərin dəvət edilməsini məqsədəuyğun saydı. Bununla bağlı ingilis ticarət nümayəndəliyinin rəhbəri Pirsondan xahiş edildi ki, Nadir şahə təcrübəli bir Avropa həkimi tapsın. Pirson da o zamanlar İsfahanda olan fransız keşiş Bazeni həkim kimi Nadir şahə təqdim etdi. Bazen keşiş olsa da, təbabətlə də maraqlanırdı və o, Nadir şahə təqdim olunan vaxt artıq müəyyən təcrübəyə malik idi. Hətta bir sıra xəstəliklərin müalicəsinə görə əhali arasında ad çıxarmışdı. Keşiş Bazenin müalicəsindən faydalananlar bunu Nadir şahə yazdıqları məktubda da təsdiq etmişdilər.²

1746-cı ilin sonunda keşiş Bazen şəxsən Nadir şahə təqdim olundu.

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s. 126.

²M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 566.

Nadir şah əvvəlcə onu sorğu-suala tutdu və onun verdiyi cavablara diqqət yetirdi. İki gündən sonra Nadir şah onu yenidən yanına çağırdı. Keşiş Bazen yerli həkimlərin yanında Nadir şahın müalicəsinə başladı və onun xəstəliklərinə öz münasibətini bildirdi.

Ömrünün sonlarına yaxın onun ətrafında etibar edə biləcəyi çox az adam var idi. Nadir şahın fiziki və ruhi baxımdan problemlərlə üzləşməsi barəsində ən müxtəlif mülahizələr irəli sürülsə də, şübhəsiz ki, bunların başlıca səbəbi keçirdiyi aramsız döyüşlər, dövlət işlərinin çoxluğu səbəbindən istirahətsiz gərgin iş rejimi və etibar etdiyi adamların dönüklüyü, vəfasızlığı, oğlu Rzaqulunun kor edilməsi idi.

Sərkərdəlik həyatının ən yaxın və ən sədaqətli silahdaşı olan Təhmasib xan Cəlayirə və qardaşı oğlu Əliqulu xana şübhə və inamsızlıqla yanaşması isə Nadir şahın ruhi sarsıntıları daha da artırdı. Əliqulu xana yaranan şübhə Sistan qiyamının yatırılmasında Nadir şahı qane edəcək operativlik göstərməməsi ilə bağlı idi. Sistan qiyamının tamamilə aradan qaldırılmasının bir müddət uzanması Nadir şahda Əliqulu xanın sədaqətinə şübhə yaratdı. Ola bilsin ki, Əliqulu xanın sədaqətinə qarşı Nadir şahda əvvəlcədən şübhə yaranıbmış və silahlı qiyamın yatırılmasında göstərdiyi lənglik Nadir şahın şübhələrini daha da möhkəmlətməmişdi. Bu barədə mənbələrdə məlumat yoxdur.¹

Nadir şahla Əliqulu xan arasında münasibətlərin kəskinləşməsi 1747-ci ilin əvvəlinə təsadüf edir. Nadir şah 1746-cı ilin sonu və 1747-ci ilin əvvəlində İsfahanda idi və oradan Xorasana yola düşdü. Həm «Aləm Ara-ye Naderi»nin, həm də «Tarix-e cahanqoşa-ye Nader-i»nin şəhadətinə görə, 1747-ci ilin əvvəlindən Nadir şahın psixoloji sarsıntıları daha da şiddətləndi.

Mənbələrdə göstərilməsə də, güman edirəm ki, Sistan qiyamının rəhbərləri, Nadir şahı itaətsizlik göstərən yerli əyanlar və qoşun sərkərdələri də bu və ya digər məlumatlarla Əliqulu xana təsir göstərməyə və onu da Nadir şahı qarşı çevirməyə çalışırdılar. Çünki məhz Sistanda Əliqulu xanda Nadir şah taxt-tacına sahib olmaq istəkləri baş qaldırmağa başladı. Sistan qiyamçılarının onu müdafiə etməsi isə Əliqulu xanda arzularının reallaşmasına bir ümid yarada bilərdi. Xüsusilə Nadir şahın Sistan qiyamının

¹L.Lokkart. Göstərilən əsəri, s. 286.

yatırılmasında göstərdiyi ləngliyə görə Əliqulu xana 100 əlif (hər əlif 5 min tımən idi) cərimə kəsməsi Əliqulu xanı birdəfəlik müxalifət yoluna yuvarladı. Çünki Əliqulu xan bilirdi ki, Nadir şahı artıq verdiyi qərarından çəkindirmək mümkün olmayacaqdı. Bundan başqa, həmin cərimənin, hətta veriləcəyi təqdirdə Əliqulu xanın daha sərt cəzalardan nicat tapacağı məlum deyildi.

Əliqulu xanla birlikdə Nadir şahın şübhə dairəsinə düşmüş Təhmasib xan Cəlayirin hansı səbəbə belə bir etimadsızlıqla qarşılaşdığını söyləmək çətindir. Bu vaxt ömrünün 75-ci ilini yaşayan Təhmasib xan Cəlayir Nadir şahın ən etibarlı və sədaqətli sərkərdəsi və silahdaşı sayılırdı. Hələ cavanlığında ona qoşulmaqla Nadir şahın sərkərdəlik və fəthlik tarixinin yazılmasında onun əvəzsiz xidməti var idi. Heç vaxt da Təhmasib xan Cəlayirin fikrində Nadir şaha qarşı şübhə və xəyanət hisləri yaranmamışdı. Nadir bunu bilirdi və ən ciddi məsələlərin həllində onun köməyinə və əzmkarlığına belə bağlayırdı. Sistana da göndərilməsi, əslində, Nadir şahın Təhmasib xan Cəlayirə olan etimadının nişanəsi idi. Başqa sözlə, Sistan qiyamı məsələsi ilə bağlı Nadir şah öz qardaşı oğlundan daha çox Təhmasib xan Cəlayirə etimad etdi. Hətta Əliqulu xandan şübhələndiyi vaxt Təhmasib xan Cəlayirə onu öldürmək səlahiyyəti də verdi.

«Tarix-e cahanqoşa-ye Nader-i»yə görə, Təhmasib xan Cəlayirə əlavə olaraq 50 əlif cərimə kəsilməsi haqqındakı şah fərmanı da çatdırıldı. O da bildirildi ki, Nadir şahın maliyyə məmurları Sistana yola düşmüşlər ki, gəlib həm Təhmasib xandan, həm də Əliqulu xandan həmin cərimələri alsınlar. Bu xəbəri eşidəndən sonra Təhmasib xan da öz mövqeyi barəsində ciddi düşünmək məcburiyyətində qaldı və nəhayət, müxalifətə keçmək barəsində müvəqqəti də olsa Əliqulu xanın təklifini qəbul etdi. Onlar belə bir fikir razılığına gəldilər ki, Nadir şah indiki vəziyyətdə taxt-tacı ailə üzvlərindən birinə versə, yaxşı olar. Bu mənada elə Əliqulu xan özü taxt-taca ən real namizəd sayıldı.¹ Amma, görünür, Təhmasib xan Cəlayir vəziyyəti daha soyuq başla araşdırmağa çalışarkən Nadir şaha qarşı müxalifət yolunu tutmağın mənasızlığını anladı və ya ola bilsin ki, ömrü boyu səmimi-qəlbən dəstəklədiyi bir insanın əleyhinə getməyi şəninə sığışdıra bilmədi və yenidən Əliqulu xan tərəfdarlarını Nadir şaha müxalifətdən əl

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 266.

çəkməyə çağırırdı. Əliqulu xan isə artıq özünü Nadir şahın taxt-tacında görürdü və ətrafında toplaşan böyük qüvvə də onu dəstəkləyirdi. Əliqulu xan bu yolda Təhmasib xan Cəlayirin ona mane ola biləcəyini ehtimal edirdi. Ona görə də taxt-tac ümidlərinin qarşısında mane hesab etdiyi Təhmasib xan Cəlayirin aradan götürülməsi üçün yeməyinə zəhər qatılmasını əmr etdi. Bu yolla Nadir dövrünün müdrik və ağısaqqal sərkərdəsi olan Təhmasib xan Cəlayirin həyatına son qoyuldu. Əslində, bu qətlə Nadir şah da özünün Rzaqulu Mirzədən sonra ən etibarlı dayaqlarından birini itirdi.

Təhmasib xanın qətli Əliqulu xanın taxt-tac uğrunda daha açıq döyüşə keçməsinə şəraiti genişləndirdi. O, Sistan qiyamçıları, Sistani göndərilmiş Nadir şah dəstəsi ilə danışıqlar apardı və onları da öz tərəfinə çəkə bildi. Sonra ətrafına topladığı qoşunlarla Fərhə yollandı. Fərhə əhalisi Əliqulu xanı təntənə ilə qarşıladı və onu dəstəkləməyə hazır olduğunu bildirdi. Bu da Əliqulu xanın ətrafındakı qüvvələrin genişlənməsinə imkan verdi. Əliqulu xan bununla da kifayətlənmədi. Daha böyük hərbi qüvvəyə malik olmaq üçün əfqan tayfalarının Nadir şah əleyhinə səfərbər edilməsi işinə başlandı. Fərhədə olduğu bir neçə gün ərzində ətraf yaşayış məntəqələrinin rəhbərləri Əliqulu xana sədaqət nümayiş etdirdilər və həmin məntəqələrdə toplanan dəstələr də Əliqulu xanın qoşunlarına qoşuldular. Daha sonra Əliqulu xan Herata gəldi. Herat da Nadir şaha müxalifət yolunu tutub Əliqulu xanı dəstəklədi. Herat vilayətində yaşayan şahsevən və digər tayfaların dəstələri Əliqulu xanın qoşunlarına qatıldılar. «Aləm Ara-ye Naderi»nin məlumatına görə, Əliqulu xanın Heratda artıq 60 min nəfərlik qoşunu var idi. Bu mənbənin şəhadətinə görə, Əliqulu xan Nadir şaha sədaqət təbliğatından əl çəkməyən Təhmasib xan Cəlayiri də məhz Heratda zəhərləyib, qətlə yetirdi.¹

Nadir şah ya Məşhəddə oturub qiyamçıların əhatəsinin daralmasını gözləməli, ya da fəallıq göstərərək real təhlükəyə çevrilən Əliqulu xanın qiyamını yatırması idi. Fiziki və ruhi sarsıntıların güclənməsinə baxmayaraq, Nadir şah ikinci yolu tutdu və özü böyütdüyü qardaşı oğlunun dönüklüyünün qarşısını almaq üçün qılınca əl atmağı qərarlaşdırdı. Nadir şah Məşhədi tərk etməzdən əvvəl övladlarını və nəvəsi Şahrux Mirzəni daha təhlükəsiz yer kimi Kelata göndərdi.

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c., s. 766.

Nadir Təbəsdən Xəbuşana hərəkət etdi. Xəbuşan yürüşü ilk baxışdan uğurla başlansa da, Nadir şah daxilən ona qarşı istiqamətlənmiş təhlükənin yaxınlaşdığını hiss edirdi. Həm «Aləm Ara-ye Naderi», həm də keşiş Bazen Nadir şahın bu hislər məngənəsində çırpındığını qeyd edirlər. Keşiş Bazenə görə, Nadir şah 6-cı duyğusu ilə hiss edirdi ki, ona qarşı planlaşdırılan fitnələr kəskinləşməkdədir və əmr etmişdi ki, düşərgəsində daim yəhərli bir at saxlanılsın və zərurət yarananda Kelata qaça bilsin. Nadir şahın mühafizəçiləri onun bu narahatçılığından xəbər tutanda yanına gəldilər, ona sadıq olduqlarını, onu tənha buraxmayacaqlarını bildirdilər. Nadir şah da bundan sonra qoşunu tərk etmək fikrindən daşındı.

«Aləm Ara-ye Naderi» müəllifi isə yazır ki, Nadir şah miraxura göstəriş verdi ki, bir neçə atı tam yəhərli vəziyyətdə saxlasın. Bu mənbənin məlumatına görə, Xəbuşan yaxınlığındakı düşərgədən Nadir şah hərəmxanası və şahzadələrlə birlikdə (baxmayaraq ki, elə bu mənbə Nadir şahın Xəbuşana doğru hərəkətə başlamazdan əvvəl şahzadələri Kelata göndərdiyini bildirir) Kelata dönmək istəyirdi. Nadir şah sədaqətini itirməmiş minbaşy Hüseyinli bəy bu məsələdən xəbər tutanda şahın hüzuruna gəldi və ona bildirdi ki, Nadir şah müxalifət yolunu tutanlar əvvəlcə onun keşikçilərinin qətiyyətli mövqeləri ilə üzləşməli olacaqlar. Hüseyinli bəy Nadir şahı əmin etdi ki, keşikçilər öz şahlarına sədaqətli olaraq qalmaqdadırlar. Minbaşının sözlərinə görə, heç quş da cəsarət edib Nadir şahın düşərgəsinin üzərindən uça bilməzdi. Nadir şah bu sözləri eşidəndən sonra Kelata dönmək fikrindən əl çəkdi və düşmənləri ilə əvvəlki ruhda mübarizə aparmaq üçün iradəsini yenidən var gücü ilə nümayiş etdirmək istədi. «Aləm Ara-ye Naderi»yə görə, bu hadisə Fəthabada yetişmək ərafəsində baş verdi. Nadir şah irəliyə hərəkətini davam etdirdi və Xəbuşanın 2 fərsəngliyində olan Fəthabadda düşərgə saldı.¹

Nadir şahın qətlə yetirilməsi ilə bağlı «Tarix-e cahanqoşa-ye Naderi»də müxtəsər məlumat vardır və həmin məlumat «Aləm Ara-ye Naderi»də də təkrar olunmuşdur. Keşiş Bazenin xatirələrində və C.Hanveyin əsərində isə Nadir şahın qətlə barədə daha geniş məlumat vardır. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, Nadir şahın mənsub olduğu əfşarlara və hətta Qırxlı oymağına belə etibar qalmamışdı. 1747-ci il iyunun 19-da axşam ona qəsd

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c., s. 776.

ola biləcəyindən Nadir şah da şübhələnirdi. Mövcud olan təhlükənin aradan qaldırılması üçün Nadir şah daha konkret addımlar atmaq istəyirdi. Həmin axşam keşikçilərin tərkibində olan 4 min nəfərlik əfqan dəstəsinin rəhbəri Əhməd xan Əbdalini və digər əfqan dəstə başçılarını hüzuruna çağırırdı. Nadir şahın ətrafında olan əfqan dəstələri ona daha çox sədaqəti ilə fərqlənirdilər və təhlükənin artdığı bir vaxtda onlar Nadir şahın arxasına biləcəyi ümid yeri idi. Bu dəstənin 25 yaşlarında olan rəhbəri Əhməd xan Əbdali də göstərdiyi şücaət və sədaqətə görə Nadir şahın dərin etibarını qazanmış şəxslərdən biri idi. Nadir şah bu dəstəyə güvənməklə ətrafında olan şübhəli qüvvələrdən təmizlənmək istəyirdi. Keşiş Bazenə görə, Nadir şah əfqan sərkərdələrinə aşağıdakıları dedi: «Mən keşikçilərimdən razı deyiləm və onlara lazımı etimadım yoxdur. Sizin düzgünlüyünüz, fədakarlığınız, mənə münasibətiniz sübut olunduğu üçün sizə tapşırıram ki, sabah səhər tezdən bütün qızılbaş qoşun başçılarını tutun və qollarını bağlayın. Kimsə sizə müqavimət göstərmək istəsə onu öldürməyə haqqınız vardır. Kimsə bunun sorğu-sualını etməyəcəkdir. Əsas məqsəd mənim mühafizəmin təşkilidir. Mənim mühafizəmi sizə tapşırıram».¹

Nadir şah ümid edirdi ki, onun əfqan sərkərdələri ilə söhbəti gizli qalacaqdır. C.Hanveyin yazdığına görə, Nadir şahın bir gürcü xidmətçisi həmin söhbəti eşidib Nadir şahın qorçubaşısına çatdırdı.

C.Hanvey qəsd zamanı Saleh xanın, keşiş Bazen isə Məmmədqulu xanın fəallıq göstərdiyini yazırlar. Nadir şahın son gecəsinin şahidi olan keşiş Bazen yazır ki, xəbər Məmmədqulu xana çatan kimi qoşun sərkərdələrini və əyanları gözləyən real ölüm təhlükəsi barədə ilkin olaraq Saleh xana xəbər verdi. Bu iki nəfər də qəti hərəkətə keçməyi və Nadir şahı qətlə yetirməyi qərarlaşdırdılar. Birgə hərəkət etmələri barədə bir-birinə söz verib vədlərinə xilaf çıxmayacaqları barədə sənəd də imzaladılar. Sonra bu iki nəfər Nadir şahı qətlə yetirmək barəsindəki planlarını inandıqları digər şəxslərə də açıdılar və onları da bu qəsdə iştirak etməyə razı saldılar. Bu yolla 60 nəfər Nadir şaha qarşı qəsdə iştirak etmək barəsində sənədə imza atdı. Onlar hamısı razılığa gəldilər ki, səhər açılmamış Nadir şah qətlə yetirilsin. Əks təqdirdə Nadir şah onları həbs edəcəkdə. Qərara gəldi ki, gecə yarısından iki saat sonra Nadir şaha qarşı sui-qəsdin icrasına başlansın.

¹Lokkar L. Göstərilən əsəri, s. 348.

«Tarix-e cahanqoşa-ye Nader-i» və «Aləm Ara-ye Naderi»yə görə, Nadir şahın qətli belə baş verdi. Hicri-qəməri tarixi ilə 1160-cı il Cəmadül-Sani ayının 11-i axşamı (bazar gecəsi, 1747-ci ilin iyun ayının 20-də) Xəbuşan yaxınlığındakı Fəthabadda qurulan düşərgədə Məhəmməd bəy Qacar İrəvani, Musa bəy Əmirli Əfşar, Qoca bəy Kəndirli Əfşar, Saleh xan Qırxlının, keşikçibaşı Məmmədqulu xan Əfşarın və bir sıra digər keşikçilərin dəstəyi ilə gecəyarı Nadir şahın çadırına daxil oldular. Nadir şah həmin gecə arvadlarından – Məhəmməd Həsən xanın qızı Sitarənin (Cukinin) çadırında yatmışdı. Qətlçilər Nadirin hansı çadırda yatdığını öyrənib, gözətçini boğdular və Sitarənin çadırına daxil oldular və Nadirin üzünü gördükdə qorxu onları elə bürüdü ki, onlar qapıdan içəri girməyə cəsarət etmədilər. Amma Məmmədqulu xan və Saleh xan çadırı xəncərlə cırdılar və bir neçə nəfər içəri daxil oldu. Nadir şah yerindən atılıb, Saleh xanı görəndə kimi onu söydü. Qılıncı çəkib onu qovdu və onlardan ikisini qılıncı ilə vurdu. Bu vaxt ayağı çadırın ipinə ilişib yığıldı. Ayağa qalxana qədər Saleh xan onun kürəyinə bir qılınc vurdu. Bu zaman Məhəmməd xan Qacar gəlib əzəməti göylər qədər olan, qüdrəti aləmə sığmayan Nadir şahı qətlə yetirdi. («Tarix-e cahanqoşa-ye Nader-i» və «Aləm Ara-ye Naderi»).

Səhərin açılması ilə Nadir şahın qətlə yetirilməsi xəbəri bütün düşərgəyə yayıldı, aləm bir-birinə qarışdı. Başsızlıqdan istifadə edib qətl və qarətə rəvac verənlər çoxaldı. Fərsətdən yararlanmağa çalışanlar qarşısına çıxanları çapıb talamağa başladılar. Nadir şahın sədaqəti itirməyən 4 minlik əfqan dəstəsi xəbəri eşidəndə toplanıb şah çadırına tərəf hərəkət etdi. Nadir şahın mənsub olduğu əfşar soyundan və digər türk soylarından təşkil edilmiş bir dəstə əfqanlara qarşı çıxdı. Bu dəstənin sayı 6 min nəfər idi və ona görə də onların müqavimətini qırmaq əfqanlar üçün elə də asan deyildi. Hadisələrin şahidi olan keşik Bazen yazır ki, əfqanlar qarşısında olan güclü müqaviməti qıraraq özlərini Nadir şahın çadırına yetirdilər və həlak edildiyini görəndən sonra mübarizəni davam etdirməyin mənasız olduğunu anladılar. Bundan sonra əfqanlar öz yurdlarına doğru istiqamət götürdülər. Qiyamçı dəstələr onları təqib etməyə başlasalar da, bir nəticə əldə edə bilməyib geri qayıtdılar.

Nadir şahın ölüm xəbəri 40 minlik bir qoşun dəstəsi ilə dayanan qar-

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 496. M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c., s. 746.

daşı oğlu Əliqulu xana çatdırıldı. Nadir şahın öldürülməsinin Əliqulu xana yüyrək olaraq çatdırılması, onun bu sui-qəsdə birbaşa rəhbərlik etdiyini göstərir. Elə sui-qəsdin icraçıları da Nadir şahın öldürülməsindən sonra Əliqulu xanın Məşhədə qayıtmasını gözlədilər. Tezliklə Nadirin böyütdüyü və iqtidar sahibi etdiyi Əliqulu şah taxtına tələsdi.

5.2. Nadir Əfşar dövlətinin süqutu

Əliqulu xan Nadir şahın qətli xəbərini alan kimi dərhal Məşhədə yola düşdü və Nadir şahın öldürülməsindən 16 gün sonra özünü Məşhədə ölkə şahı elan etdi. Nadir şahın ətrafında olan hərbi qüvvələr də Əliqulu xanı müdafiə etdilər və bu ona imkan verdi ki, taxt-taca iddia edə biləcək Nadir şah övladlarının hamısını qılıncdan keçirsin. Bu məqsədlə o, gürcü Söhrab xanın rəhbərliyi altında bəxtiyarılərdən ibarət bir qoşun dəstəsini Kelata göndərdi. Bu qoşun dəstəsinin Kelata göndərilməsində bir məqsəd də Nadir şahın xəzinəsini ələ keçirib Məşhədə gətirmək idi. Göndərilən qoşun dəstəsi təxminən iki həftə Kelat qalasını mühasirədə saxladı. Mühasirənin 16-cı günü qalanı ələ keçirmək mümkün oldu.

Qala ələ keçiriləndə Nəsrulla Mirzə, İmamqulu və Şahrux Mirzə Mərvə tərəf qaçmağa cəhd göstərdilər. Rzaqulu Mirzə və Nadir şahın kiçik övladları və nəvələri isə Əliqulu xan tərəfindən göndərilmiş dəstənin əlinə keçdi.

Əliqulu xan Nadir şahın Kelatdan qaçmış övladlarının da tutulmasına göstəriş verdi. Onun Kelatda olan qardaşı Kazım Mirzə Nadir şahın övladlarını təqib etməyə yollandı. Amma Kazım Mirzə onlara çata bilmədi. Onda Kazım Mirzə uzun müddət Nəsrulla Mirzənin xidmətində olmuş Məhəmməd xan Çəhçəhəni Nadir şahın övladlarının təqibini davam etdirməyə göndərdi. Nəsrulla Mirzədən gördüyü nəvazişləri və qayğıyı bir anda unudan Məhəmməd xan Çəhçəhə dərhal ona verilmiş yeni tapşırığın icrasına yollandı və qismən həmin tapşırığı yerinə yetirə bildi. O, İmamqulu Mirzə ilə Şahruxu həbs etdi. Təqibdən yaxasını qurtara bilmiş Nəsrulla Mirzəni izləməyi isə Qurbanəli bəy adlı birisinə tapşırırdı.

İstər mənbələrdən və istərsə də tədqiqat əsərlərindən məlum olmur ki, təhlükədən qaçan şahzadələr onlara sadıq olan döyüşçülər tərəfindən müşayiət olunurdu, ya yox. Ona görə bu şahzadələrlə onları təqib edən qüvvələr arasında döyüşlərin olub-olmamasını söyləmək çətinidir. Bəzi

tədqiqatçılar Nəsrulla Mirzənin Qurbanəli bəylə döyüşə girdiyini və ondan canını qurtara bildiyini yazırlar. Amma bu qarşıdurmanın da əlbəyaxa və ya kütləvi şəkildə baş verdiyini təsəvvür etmək mümkün deyil. Məlum olan odur ki, Nəsrulla Mirzə Mərvin qarovul dəstələri tərəfindən tutuldu və Kelata gətirildi.

«Tarix-e cahanqoşa-ye Nader-i»yə görə, Əliqulu xanın əmri ilə Kelatda Rzaqulu Mirzə və Nadir şahın övlad və nəvələrindən daha 16 nəfəri qətlə yetirildi.¹ Qətlə yetirilənlər arasında Nadir şahın kiçikyaşlı övladları və nəvələri də var idi. Çox güman ki, bu qətl hadisəsi Nəsrulla Mirzə, İmamqulu Mirzə və Şahruxun ələ keçirilməsindən əvvəl baş vermişdi. Çünki adları çəkilən bu şəxslər həbs ediləndən sonra Məşhədə göndərildilər. Nəsrulla Mirzə ilə İmamqulu Mirzə də Əliqulu xanın əmri ilə orada qətlə yetirildilər. Amma Nadir şahın 14 yaşında olan nəvəsi Şahrux Mirzə öldürülmədi. Onu zindana atdılar. Lakin Əliqulu xan onun da öldürüldüyü barədə xəbərlər yaydırdı. Mövcud olan məlumatlara görə, Əliqulu xan Şahrux Mirzəni qəsdən öldürmədi. Onun anası Şah Sultan Hüseynin qızı idi və Səfəvilər nəslinə qan bağılılığı var idi. Əliqulu xan fikirləşirdi ki, ölkə əhalisi onun sağlığını yox, Səfəvilər taxt-tacının bərpa olunmasını tələb edərsə, onda Şahrux Mirzəni şah elan etdirər və onun yaşının kiçik olmasına görə dövlətin idarə edilməsini öz əlinə alar. Həmçinin Əliqulu xanın qızının Şahrux Mirzəni sevdiyi də bəzi tədqiqat əsərlərində yer almışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Nadir şahın böyük nəvəsi və Rzaqulu Mirzənin böyük oğlu Şahrux Mirzə bu kütləvi qətdən kənar qalsa da, rastlaşdığı məhrumiyyətlər onun da faciəli həyatına yol açdı.

Əliqulu xan isə özünü Məşhədə şah elan etdi. Özünün daha ədalətli şah olacağını qabartmaq üçün Əliqulu xan adını da dəyişdirdi və Adil şah adını öz üzərinə götürdü. Ona bəzən Adil şah kimi də müraciət olunurdu. Özünü şah elan edən kimi məscidlərdə onun adına xütbə oxundu və sikkə vuruldu. Bəzi tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə, taxta çıxandan sonra Adil şah vilayət hakimlərinə fərman göndərirdi. Həmin fərmanda bəyan etdi ki, Nadir şahın qətlə yetirilməsi onun əmri ilə həyata keçirilmişdir. Onun yazdığına görə, bununla bağlı Nadir şahın mühafizəsinin rəhbəri Məhəmmədqulu xanı da bu işə cəlb edə bilmişdi. Sonra əlavə edirdi ki, qoşun

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 249.

sərkərdələrinin və Məhəmmədqulu xanın xahişlərini nəzərə alaraq taxta çıxmağa razı olmuşdur. Guya, özünü şah elan etməkdə məqsədi ölkəni dağılmaqdan qorumaq və insanları pis günlərdən qurtarmaq idi.

Adil şah bildirdi ki, Nadir şahın zəngin xəzinəsi vardır və həmin xəzinənin hesabına ölkə xərclərini uzun müddət ödəmək mümkündür. Ölkə əhalisini üç illik vergilərdən azad etməklə, Adil şah böyük səxavətlik də göstərdi. Adil şah Nadir şahın xəzinəsindən xidmətçilərə, yaxınlarına, əyanlara 4-5 dəfə artıq məvacib verməyə başladı. Bu məqsədlə əvvəlcə Nadir şahın Kelatdakı xəzinəsi Məşhədə gətirildi. Xəzinədəki təkcə nağd pul 15 kurur miqdarında idi. Adil şahın əmri ilə Nadir şahın ləl-cəvahiratı və qiymətli daşları üçün Məşhəddə xüsusi bir bina tikildi. Bu binanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ətrafına dərin xəndəklər çəkildi, dövrəsi boyunca toplar düzüldü.

Mənbələrin yazdığına görə, Nadir şahın xəzinəsinin dağıdılması hesabına xam gümüş, qaynadılmış şəlgəm, təmiz gövhərlər isə saxsı və daş qiymətinə satılırdı. Hətta tayı-bərabəri olmayan «Tovuz taxtı» xırda hissələrə parçalanıb dağıdıldı.

Amma bu səxavətlik Adil şahın əsl sifətini ört-basdır edə bilmədi və çox tezliklə o, ciddi problemlərlə üzləşməli oldu. Taxt-tacın verdiyi səlahiyyətlər və əlində toplanmış olan hakimiyyət onun da iddialarını artırdı, zəkasını kütləşdirdi, vaxt ötdükcə qəlbində kin-küdurət qabarıqlaşmağa başladı, yersiz qürur onu üstələdi, əməllərində qəddarlıq və zülmkarlıq artdı və çox tezliklə insanların nifrət etdiyi bir şəxsə çevrildi. O yavaş-yavaş dövlət işlərindən uzaqlaşdı, eyş-işrətə qurşandı, ölkənin idarə edilməsi işləri isə məmləkət naibi Hüseynəli bəylə gürcü sərkərdəsi Söhrab xana etibar edildi. Qardaşı İbrahim xanı İsfahan hakimi təyin etdi. Nadir şahın vaxtilə İraqdan, Azərbaycandan Xorasana köçürdüyü əhali nizamsız şəkildə geri qayıtmağa başladı.

Çox tezliklə Adil şahın qarşı olan narazılıqlar kütləviləşməyə başladı. Nadir şahın xəzinəsi göyə sovrulduqdan sonra Məşhəddə ərzaq qıtlığı özünü göstərdi. Milliyyətə gürcü olan Söhrab xanın qoşunlara rəhbər təyin edilməsi qoşun sərkərdələri və döyüşçülər arasında narazılıqlara səbəb oldu. Vilayət hakimləri arasında müstəqilləşmə meyilləri gücləndi.¹

¹Jan Gevr. Göstərilən əsəri, s. 56.

Ərzaq çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün Adil şah Xəbuşan kürdlərinin üzərinə hücum çəkdi. Çünki Xəbuşan kürdləri müəyyən ərzaq ehtiyatlarına malik idilər və həmin ərzaq ehtiyatlarının ələ keçirilməsi Məşhəddə və bütünlükdə Xorasan vilayətində günü-gündən daha çox hiss edilən ərzaq qıtlığını aradan qaldıra bilərdi. Xəbuşan kürdləri ərzaq ehtiyatlarını könüllü şəkildə verməkdən imtina edəndə Adil şah qoşunla onların üzərinə hücum çəkdi. Kürdlər malik olduqları hərbi qüvvələrlə Qoçanda toplaşdı Adil şah müqavimət göstərməyə çalışdılar. Amma Adil şahın artilleriyası qarşısında onların bütün cəhdləri uğursuzluğa düşər oldu. Kürdlərin anbarlarda saxladığı taxıl ehtiyatları Məşhədə daşındı.¹

Adil şah Məşhədə taxıl ehtiyatı gətirməklə heç də problemlərin həllinə nail olmadı. Elə Xəbuşan istiqamətində olarkən ona qarşı da sui-qəsd hazırlanması barəsində məlumat aldı. Bu sui-qəsdin əsas təşkilatçılarından biri Nadir şah qarşı sui-qəsd təşkilatçılarından olan Məmmədqulu xan idi. Adil şah taxta çıxandan sonra da Məmmədqulu xan şahın mühafizə xidmətinin rəhbəri vəzifəsini icra edirdi. Onun Adil şah qarşı sui-qəsd təşkil etmək cəhdi keşiş Bazenin xatirələrində də öz əksini tapmışdır. Keşişin gümanınca, Məmmədqulu xanın ürəyindən taxt-tac sahibi olmaq keçirdi. Çox güman ki, Nadir şah kimi böyük sərkərdənin həyatına son qoyan Məmmədqulu xan Adil şahı asanlıqla aradan götürə biləcəyinə inanırdı. Xəbuşandan geri qayıdıandan sonra Adil şah onun həbs olunmasına və gözlərinin çıxarılmasına göstəriş verdi. Onun əmri dərhal yerinə yetirildi. Adil şah bununla da kifayətlənmədi. O, əmr etdi ki, Məmmədqulu xanı Nadir şahın xanımlarının cənginə versinlər. Nadir şahın xanımlarına və kənizlərinə isə bildirildi ki, onların ağasının qatili Məmmədqulu xandır və onu istədiyiniz kimi cəzalandıra bilərsiniz. Xanımlar və kənizlər Nadir şahın qatilini görəncə onu hərəmxananın kəndərində yerə yıxdılar və əllərinə keçən əşyalarla onu döyəcəlməyə başladılar. Sonra isə qayçı və bıçaqla onun bədənini doğradılar. Məmmədqulu xan buradaca həyatı ilə vidalaşmalı oldu.²

Adil şah taxt-tac sahibi olandan sonra İsfahanı dövlətin paytaxtı kimi görmək istəyirdi. Ona görə qardaşı İbrahimi İsfahanın hakimi kimi ora daha əvvəldən göndərdi ki, şəhərdə vəziyyəti nəzarət altına alsın. Lakin tezliklə

¹M.Süleymanov. Göstərilən əsəri, s. 523.

²M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 286.

İbrahimin qardaşı Adil şaha qarşı münasibətlərində dəyişiklik baş verdi və 1747-ci ilin sonlarında artıq ona qarşı müxalif mövqe tutdu. İbrahim xan da taxt-taca yiyələnmək niyyətinə düşdü ki, bu da iki qardaş arasındakı münasibətləri kəskinləşdirdi.¹

1747-ci ilin sonlarında İbrahim xandan başqa Mazandaran hakimi Məhəmməd Həsən xan Qacar da Adil şaha tabe olmaqdan boyun qaçırdı. Belə olanda Adil şah qərara aldı ki, əvvəlcə Mazandarana qoşun çəksin və oranı itaət altına gətirdikdən sonra qardaşı barədə fikirləşsin. Adil şahın başı Mazandaran hadisələrinə qarışdığı zaman isə İbrahim xan İsfahanda öz qoşunlarını möhkəmləndirməklə məşğul oldu. Adil şah İbrahim xana məktub göndərdi və onu müxalifət yolundan çəkəndirmək istədi. Adil şah yazdı ki, ona əziz olan qardaşının düşmənçilik və müxalifət yolu tutmasına inanmır. Onun fikrincə, iki qardaş arasında yarana biləcək nifaq onların hər ikisinin məhvi ilə nəticələnə bilərdi. Məktubun ardınca isə Adil şah Söhrab xanı İsfahana göndərdi və ona çatdırdı ki, İbrahim xanı tutduğu yoldan döndərmək üçün istənilən addımı atmağa səlahiyyətlidir.²

İbrahim xan qardaşı Adil şahın qoşunları ilə üzbəüz gələcəyinə şübhə etmirdi. Ona görə qoşunların gücləndirilməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdı. Hələ Nadir şahın sağlığında Allahyar xanın rəhbərliyi altında əfqanlardan təşkil edilmiş qoşun dəstəsi və Ataxanın rəhbərliyi altında olan özbək qoşun dəstəsi Azərbaycanın Şahrux məntəqəsinə göndərilmişdilər. Adil şah Mazandaranda olarkən adları çəkilən sərkərdələr qoşun dəstələri ilə birlikdə İsfahana gəldilər, qoşun dəstələrini orada qoyub özləri Mazandarana yollandılar. Adil şaha sədaqətli olduqlarını bəyan etdilər. İbrahim xan bu fürsətdən istifadə edib İsfahanda qalan özbək və əfqan qoşun dəstələrinin sərkərdələri ilə danışıqlar apardı və həmin dəstələrin hər ikisini öz tərəfinə çəkməyə müvəffəq oldu. Bu da onun qüvvələrini xeyli möhkəmləndirdi. Amma İbrahim xan bununla da kifayətlənmədi. O, Azərbaycan hakimi olan Əmiraslan xan Qırxlı ilə də danışıqlara girdi. O, Adil şaha itaət etmirdi. O, İbrahim xanın Adil şaha qarşı birgə mübarizə aparmaq təklifini dərhal qəbul etdi.

¹Jan Gevr. Xacə şah. Göstərilən əsəri, I c. Bakı, 1997, s. 78.

²T.Mustafazadə. Göstərilən əsəri, rus dilində, s. 184.

Kifayət qədər güclənəndən sonra İbrahim xan taxt-tacı ələ keçirmək üçün əməli fəaliyyətə başladı. Əvvəlcə, Adil şah tərəfindən ona nəzarət üçün göndərilmiş olan Söhrab xanı aradan götürdü. İbrahim xan təşkil etdiyi şərab məclisində sərxoş vəziyyətdə olan Söhrab xanın İsfahana gəlişinin məqsədini öyrəndi və sonra onun öldürülməsinə göstəriş verdi.¹

İbrahim xan bundan sonra Kirmanşaha qoşun çəkdi. İbrahim xan çətinlik çəkmədən Kirmanşah hakiminin qoşunlarını məğlub etdi və bu şəhərdə nəzarəti ələ keçirdi. Nadir şah dövründə orada anbarlara toplanmış toplar, silahlar, barıt və digər hərbi təchizat da ələ keçirildi.

Kirmanşahı nəzarət altına ala bilməsi İbrahim xanı daha da həvəsləndirdi. O, özünü, hətta İbrahim şah da adlandırmağa başladı. Mənbələrin verdiyi xəbərə görə, İbrahim xan Azərbaycana doğru hərəkət etməyi qərarlaşdırdı. Azərbaycan hakimi Əmiraslan xan ilə müttəfiqlik razılığı olandan sonra onun Azərbaycana doğru hərəkət etməsinin nə ilə bağlı olduğunu söyləmək çətinidir. Mənbələrdə bu barədə məlumat yoxdur. Onun Azərbaycana doğru hərəkətə başlamaq niyyəti Adil şahın təşvişini daha da artırdı. İbrahim xanın müxalifətçiliyinin qarşısını almaq üçün onunla döyüşə girməyi qərara aldı və Mazandarandan Azərbaycana doğru hərəkətə başladı. Qardaşının qoşunlarına üstün gəlmək üçün İbrahim xan Azərbaycan hakimi Əmiraslan xanı yenidən köməyə çağırırdı. Əmiraslan xan bu çağırışı qəbul etdi və İbrahim xanın qüvvələri ilə birlikdə Adil şahla qarşı döyüş qərarı verildi. İki qardaşın qoşunları Zəncanla Sultaniyyə arasında qarşı-qarşıya gəldilər.

Qoşunların mərkəzinə təyin edilmiş dəstələr Adil şahla tabe olmaqdan imtina etdilər və İbrahim xanın tərəfinə keçdilər. Bununla da, əslində, döyüşün taleyi həll olundu. Qalan qüvvələr isə döyüşə tab gətirməyərək qaçıb dağılıdılar. Adil şah da yanında olan digər üç qardaşı ilə Tehrana qaçdı. Tehran hakimi Adil şah tərəfindən təyin edilmişdi. Ona görə Adil şah orada qoruna biləcəyini güman edirdi. İbrahim xan onun ardınca bir dəstə göndərdi. Tehran hakimi İbrahim xanın əmrinə tabe oldu və Adil şahla onun yanındakılarını həbs edərək İbrahim xanın adamlarına təhvil verdi. İbrahim xan da 25 yaşında olan böyük qardaşı Adil şahın gözlərinin çıxarılmasını əmr etdi. Bu hadisə 1748-ci ilin iyulunda, yəni Nadir şahın qətlə

¹M.M.Kazım. Göstərilən əsəri, II c., s. 1124.

yetirilməsindən, demək olar ki, bir il sonra baş verdi. Nadir şahın həyatına qəsd edən bu insanın şahlığı cəmi bir il çəkdi.¹

Adil şahın kor edilməsi ilə İbrahim xanın taxt-taca yiyələnmək yolu açıldı. Bundan sonra İbrahim xanın ehtiyatlandığı şəxslərdən biri Azərbaycan hakimi Əmiraslan xan idi. Adil şahla döyüş başa çatandan sonra İbrahim xan Həmədana, Əmiraslan xan isə Təbrizə döndü. Əmiraslan xan döyüş başa çatan kimi, İbrahim xanla görüşmədən Təbrizə yola düşdü. Bu da İbrahim xanı bir qədər şübhələndirdi. Nadir şahın qan qohumu və böyük sərkərdələrindən biri olan Əmiraslan xan birgə fəaliyyətlərinin əvvəlində anladı ki, İbrahim xan da Adil kimi, Nadir şah kimi bir fəhəhin taxt-tacına sahib çıxmağa layiq olan bir şəxs deyildir. Ona görə Təbrizə qayıdan kimi müstəqilləşmək meylini həyata keçirməyə başladı.

İbrahim xan onun da üstünə qoşun çəkdi. Bu iki tərəfin qüvvələri Marağada qarşılaşdılar. Əmiraslan xan bu döyüşdə məğlub oldu. O, dostu Kazım xan Qaracadağının köməyi ilə Qaracadağa pənah apardı. Amma orada dostu Kazım xanın xəyanətinə tuş gəldi. Kazım xan onu tutub İbrahim xana təhvil verdi. İbrahim xan da onu və onun qardaşı Sarını Təbrizdə qətlə yetirdi.

Bundan sonra İbrahim xan ölkədə güc və ixtiyar sahibinə çevrilsə də, görünür, insanların çoxunun ona elə də böyük inamının olmadığını hiss edirdi. Ola bilsin ki, əhalinin fikrini yayındırmaq üçün bəyan etdi ki, ölkədə hakimiyyətə haqqı olan şəxs Şahrux Mirzədir. O, bildirdi ki, Şahrux Mirzə İsfahana gəlib taxt-taca yiyələnməlidir. Şahrux Mirzənin taxt-taca olan haqqını bəyan etməklə İbrahim xanın əsas məqsədi onu və Nadir şahın xəzinəsini İsfahana gətirmək, Xorasan vilayəti əhalisinin rəğbətini qazanmaq və sonra da Şahrux Mirzəni qətlə yetirərək hakimiyyətə təklikdə sahib olmaq idi. Bu məsələlərin həllinin sürətləndirilməsi üçün İbrahim xan öz qardaşı Hüseyn bəyi Xorasan hakimi təyin etdi və onu Məşhədə göndərdi. Həm Səfəvilər, həm də Nadir şah xanədanının nümayəndəsi olan, xoş xasiyyəti və rəftarı ilə fərqlənən Şahrux Mirzənin ölkənin şahı elan ediləcəyi barədə İbrahim xanın bəyanatı, doğrudan da, müəyyən dairələr tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Amma vəziyyəti daha dəqiqliklə qiymətləndirən əyanlar, tayfa başçıları, nüfuzlu şəxslər anladılar ki, Şahrux Mirzəni İsfahana

¹Jan Gevr. Göstərilən əsəri, s. 64.

cəlb etməkdə İbrahim xanın məqsədi onu qətlə yetirməkdir. Ona görə də Şahrux Mirzənin İsfahana getməsinə imkan verilmədi. Vilayət sərkərdələri, əyanları, nüfuzlu şəxsləri və əhalinin nümayəndələri bildirdilər ki, əgər İbrahim xanın söylədikləri doğrudursa, onda Şahrux Mirzənin Məşhəddə şah elan edilməsinə icazə versin. Bundan sonra onlar Şahrux Mirzənin dustaq saxlandığı qalaya yollandılar, onu azad etdilər və taxt-tacı qəbul etməsini xahiş etdilər. Şahrux Mirzə isə taxt-tacı qəbul etmədi. Onda vilayət xanları, əyanları və tayfa başçıları İmam Rza məqbərəsində toplantı təşkil etdilər və Şahrux Mirzənin hakimiyyətinə sədaqətli olacaqlarına and içdilər. Şahrux Mirzə daha təkid göstərmədi və Nadir şahın qətlindən təxminən il yarım sonra taxt-tacı qəbul etməyə razılıq verdi.¹

Vəziyyətin belə dəyişəcəyini gözləməyən İbrahim xan da Təbrizdə özünü ölkə şahı elan etdi və dərhal da adına sikkə kəsdirdi. Bundan sonra isə yolda İbrahim xanın qoşunları arasında parçalanma baş verdi. Heç şübhəsiz ki, ölkə daxilində baş verənlər qoşunlar tərəfindən də izlənilirdi. İbrahim xanın, yoxsa Şahrux Mirzənin daha çox şahlığa layiq olması qoşunları da biganə qoymurdu. Ona görə də İbrahim xanın qoşunlarının böyük bir hissəsi Şahrux Mirzənin qoşunlarına qatılmağa üstünlük verdi. Bir hissə isə İbrahim xana xidmətdən üz çevirib dağılışdı.

İbrahim xan gözləmədiyi halda mürəkkəb vəziyyətə düşdü. Ona sədaqətli qalan qoşunla Xorasana yollanmağın mənasız olduğunu anlayıb Quma qayıtdı.² Amma Qum qalasının müdafiəçiləri onu və onun qoşununu qalaya buraxmadılar. Onda İbrahim xan ətrafındakı qoşun dəstəsi ilə şimala doğru üz tutdu. O, Qəzvinlə Savə arasındakı Qalapur qalasına sığınmaq istəsə də, bu da ona qismət olmadı. Qaladakı qoşun dəstəsi onu həbs edib Şahrux Mirzəyə xəbər göndərdi. Şahrux Mirzə də əmr etdi ki, İbrahim xanı və Adil şahı Xorasana gətirsinlər. Xorasan yolunda olarkən İbrahim xan əvvəlcə kor edildi, sonra isə öldürüldü. Adil şah isə (Əliqulu xan) Məşhədə çatdırıldı. Lakin o da törətdiyi əməllərin cəzasına çatdı. Mövcud olan məlumatlara görə, Adil şah da Nadir şah hərəmxanasının qadınları tərəfindən didişdirilib məhv edildi.

¹Jan Gevr. Göstərilən əsəri, s. 67.

²Yenə orada, s. 68.

Bununla belə, Şahrux Mirzənin hakimiyyəti uzun sürmədi. Bir müddətdən sonra Şah Sultan Hüseynin bacısının əri, Seyid Məhəmməd adlı birisi Şahrux Mirzənin sünniliklə bağlı olması bəhanəsi ilə ona qarşı təbliğata başladı və ətrafına xeyli adam toplaya bildi. Onun tərəfdarları o qədər çoxaldı ki, hətta Şahrux Mirzənin üzərinə qoşun da çəkdi. Seyid Məhəmməd öz tərəfdarları ilə birlikdə Şahrux Mirzəyə üstün gəldi. Şahrux Mirzə həbs edilib gözləri çıxarıldı. Seyid Məhəmməd özünü Süleyman şah adı ilə şah elan etdi. Bununla da, əslində, ölkə daxilində yenidən hərəmərclik yaranmasına rəvac verildi. Çox keçmədi ki, Şahrux Mirzənin sərkərdələrindən olan Yusifəli adlı birisi Süleyman şahın üstünə qoşun çəkdi. Onu öldürdü və Şahrux Mirzə yenidən şah elan edildi. Qısa müddətdən sonra Xorasanda güclənən çəkişmələr nəticəsində Şahrux Mirzə bir daha taxt-tacdan uzaqlaşdırıldı. Əhməd xan Əbdali Dürraninin rəhbərliyi altında olan əfqanlar hücumla Məşhədi tutub Şahrux Mirzəni yenə taxta çıxardılar. Qızıışan bu daxili çəkişmələr ölkənin parçalanmasına səbəb oldu və Şahrux Mirzənin hakimiyyətini yalnız Xorasan vilayəti ilə məhdudlaşdırdı. Digər vilayətlərin hakimləri isə Şahrux Mirzə hakimiyyətini tanımaq istəmirdilər. 1796-cı ildə Xorasan vilayəti də Ağa Məhəmməd xan Qacarın hücumuna məruz qaldı. Ağa Məhəmməd xan Şahrux Mirzəyə işgəncələr verməklə Nadir şahdan qalan xəzinəni onun əlindən aldı və özünü də taxtdan salıb Tehrana göndərdi. Yolda ikən Şahrux Mirzə dünyasını dəyişdi. Ağa Məhəmməd xanın ölümündən sonra Şahrux Mirzənin oğlu Nadir Mirzə əfqanların köməyi ilə 1800-cü ildə Xorasanda özünü hakim elan etdi. 1802-ci ildə o, Fətəli şah Qacar tərəfindən qətlə yetirildi. Bununla, Nadir şahın ölümündən 55 il sonra onun yaratdığı Əfşar imperiyasının 66 ilində (1736-1802) varlığına son qoyuldu.

Nadir şahın qətlindən sonra Əfşar dövlətinin Azərbaycan bəylərbəyliyi bir sıra xanlıqlara parçalandı. Belə ki, Qarabağ, Şəki, İrəvan, Dərbənd, Gəncə, Şamaxı, Quba, Cavad, Lənkəran, Qarabağ, Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Zəncan, Gilan, Xoy, Naxçıvan və Urmiya xanlıqlarına və Borçalı, Qazax, Şəmşəddil, Car-Balakən, İlisu sultanlıqlarına, inzibati ərazilərə bölündü. Urmiya xanlığının əsasını Nadir şahın əmisi oğlu Fətəli xan Əfşar qoymuşdu. Fətəli xan Əfşar Əmiraslan xan Qırıqlının qətlindən sonra Təbrizi, Xoyu, Marağanı, Qaradağı, Sərab xanlıqlarını birləşdirib, Urmiya xanlığını yaratdı. Lakin xanlıqlar arasındakı çəkişmələr 1763-cü ildə Fətəli xanın

qətli ilə nəticələndi. Bu da Nadir Əfşar xanədanlarının biri kimi Fətəli xanın ölümü ilə Urmiya xanlığı da yenidən xanlıqlara parçalandı.

Məmləkətdə vəziyyət tədricən idarəolunmaz bir vəziyyətə gəlib çıxdı. Saray çevrilişləri sanki adi məişət hadisəsinə çevrildi. Nadir şah xanədanının dağılmasına və tayfasının ən müxtəlif yerlərə səpələnməsinə səbəb olduğundan bu çoxsaylı mənbələr əsasında tarixi prosesin mənzərəsinin təfsilatı ilə təqdimatını məqsədəuyğun hesab edirəm.

Nadirə sədaqətini ən çirkin yoldaşlıq və fitnə ilə pərdələyənlərdən biri Əliqulu Mirzə idi. Nadir qətlə yetiriləndə Əliqulu Mirzənin iyirmi üç yaşı vardı və Əfşar şahzadələrinin içərisində ondan lovğası yox idi. Nadir şah bilirdi ki, Əliqulu Mirzə sərt adamdır, ona görə onu öz yerində qoyurdu ki, heç kəs qiyam etmək fikrinə düşməsin. Bəs niyə Nadir şah paytaxtın hökmranlığını öz oğlanlarından birinə yox, qardaşı oğluna tapşırırmışdı. Məsələ belə idi; Nadir öz böyük oğlu Rzaqulu Mirzənin gözlərini çıxartdırmışdı, o biri uşaqları isə hələ cavan idilər, onları öz yerinə canişin qoymaq məsləhət deyildi. Mən burada Nadir şahın həyatını tam təfsilatla yazmaq istəmirəm, lakin bunu demək lazımdır ki, Nadir şahın igid, cavan oğlu Rzaqulu Mirzəni kor etməsinin səbəbkarı həmin bu Əliqulu Mirzə və onun ətrafının fitvası olmuşdur.

M.M.Astrabadi öz məlum əsərində yazır: «Nadir şah Mazandaran meşəsindən atla keçərkən ona güllə atıldı. Güllə Nadirin sağ qolunu yaralayıb, sol əlinin baş barmağının dərisini soyaraq atının boynuna dəydi, at yıxıldı. Hamin gecə Nadirin alaçığından bir məktub tapıldı. Məktubu sol əllə yazmışdılar ki, tanınmasın. «Əgər istəsən biləsən kim səni öldürmək istəyirdi, fikirləş gör, sənin ölümündən kim daha çox istifadə edəcək və İranın padşahı olacaqdır».¹

Nadirin sağlığında heç kəs bilmədi ki, məktubu kim yazmışdır. Nadir şah öldürüldükdən sonra həmin Əliqulu Mirzə öz dili ilə demişdi ki, o məktubu mən yazıb şahın çadırına tullamışdım, istəyirdim ki, Nadir oğlundan bədgüman olsun.²

Beləliklə, Nadirin ölümü ölkənin və Nadirin mənsub olduğu nəslin həyatına böyük sarsıntılar gətirdi.

¹M.M.Astrabadi. Göstərilən əsəri, s. 278

²Yenə orada.

Ser Con Mal Koln yazır: «Asiya şahlarının heç biri bu böyüklükdə fəthliyə nail olmayıbdır. Hindistandan gətirdikləri ilə İrənin qədim cah-cəlal və şöhrətini bərpa edib, İrə əhalisinin başını ucaldı. Buxaranın alınması, öz mərdənəliyi, səxavəti ilə Hindistan və Buxara şahlarına tac bağışlaması, İrə və İraq xalqlarının əzəmətini və şöhrətini artırdı. Öz qüdrətinin bünövrəsini möhkəmləndirməyi ölkənin ərazisini genişləndirmək və şahlığı möhkəmləndirməkdə deyil, qılıncının şöhrətində, ağıllı tədbirdə görürdü».

Buna görə də işinin əvvəlindən onun şücaəti, mətanəti bütün həyatı boyu, insafı, mürvəti, mərdənəliyi, qoyub getdiyi abidələri hər cəhətdən təqdirə, afərinə, böyük hörmətə, ehtirama və sitayişə layiqdir. Onun gördüyü işləri İrə şahlarının heç biri görə bilməmişdir¹.

Azərbaycan Nadir Əfşar dövlətinin salnaməsi haqqında deyilən sözlərimin yekununda bir daha onu demək istəyirəm ki, Nadir şah Əfşar XVIII əsrdə Şərq dünyasında və demək olar ki, həmin vaxt bütün dünyada ən böyük sərkərdə olmuşdur. O, Azərbaycan xalqının oğlu olmaqla Türk-İslam dünyasında xüsusi bir yeri olmuş, böyük bir Əfşar imperiyası yaratmış, ərazisi təxminən 5,5 milyon kvadrat kilometrədən artıq olmuşdur. Həmin imperiyanın tərkibində olan bu gün onlarla dövlət mövcuddur. Həmçinin Azərbaycan bəylərbəyliyi dövlətinin o dövrdə ərazisi təxminən 700 min kv. km-dən artıq olmuşdur. Həmin əraziyə Dağıstan, Gürcüstan, indiki Ermənistan, Azərbaycan Respublikası və bu gün İrə ərazisində qalmış Cənubi Azərbaycan ərazisi daxil idi.

5.3. Nadir şahın xanədanı və şəcərəsinin davamçıları

Nadir şahın ölümündən sonra özünü şah elan edən qardaşı oğlu Əliqulu orta əsr qaydalarına uyğun olaraq, Nadirin nəslinin davamçılarını «soyqırırma» məruz qoydu. O, anlayırdı ki, Nadirin hər hansı bir davamçısı ölkədə gedən çətin ictimai-siyasi hadisələrdən istifadə etməklə şahlıq iddiasında ola bilər. Həmçinin böyük bir imperiyada hər hansı bir əyalət ona qarşı çıxmaqla Nadir şahın övladlarının hakimiyyətə gətirilməsini tələb edə bilərdi. Ona görə az bir zaman ərzində Əliqulu şah Nadirin övladlarının qətlə yetirilməsi haqqında göstəriş verdi. Tarixi ədəbiyyatda, habelə Astra-

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s.211.

badi, Məhəmməd Kazım Mərvi, keşiş Bazen, Ceyms Freyzer, Lokkart və bir sıra tarixçilərin əsərlərində buna geniş yer verilmişdir.

Nadirin ilk xanımı, yəni Baba Əli bəyin böyük qızından onun böyük oğlu Rzaqulu Mirzə anadan olmuşdu. İlk xanımı dünyasını dəyişdikdən sonra Nadir Baba Əli bəyin ikinci qızı olan Gövhərşad ilə nikah kəsdirir. Gövhərşaddan da Nadirin iki oğlu olur. Bu oğlanlardan birinin adı Murtuzqulu (Rəsulullah Mirzə), o birisinin adı isə İmamqulu idi. Nadir şahla bağlı olan ailə şəcərələrində onun yalnız dörd xanımının adı göstərilmişdir. Bu şəcərələrdə xatırlananlar Baba Əli bəyin iki qızı, Şah Sultan Hüseynin qızı Rəziyyəbəyim xanım və Buxara hakimi Əbülfəz xanın qızıdır. Bu izdivacdən da Nadirin Çingizxan (1742), Məhəmmədxan (1746) adlı oğlanları anadan olmuşdu. Amma qeyd edildiyi kimi, Nadir şahın xanımları yalnız bunlardan ibarət deyildir.

Tarix kitablarında Nadir şahın atası İmamqulu haqqında da ziddiyyətli məlumatlara rast gəlinir. Avropalı müəlliflər Ceyms Freyzer, Uliam Koker Nadir şahın atasının dövlətli, Kelat qalasının rəisi, Əfşarlar tayfasının başçısı olduğunu bildirirlər. Nadir şah həyatının tədqiqatçılarından olan Əbdül Hüseyn Mərvi isə Nadirin kasıb bir ailədə doğulduğunu qeyd edir. Nadir şahın atası İmamqulunun dəri əşyalarının tikilməsi və dəvə otarması ilə məşğul olduğunu deyənlər də vardır. Məhəmməd Hüseyn Qüddusi isə Nadirin atası İmamqulunun maldarlıqla məşğul olmasını qeyd etmişdir. İmamqulunun əcdadları barəsində isə tarixi mənbələrdə hər hansı bir məlumata rast gəlmək mümkün deyil. Lakin İmamqulunun atası, yəni Nadirin babasının adı Nadirqulu olmuşdur. Nadirin anasının isə Həcər adlı bir Əfşar qızı olması tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Məhəmməd Kazım Mərvi İmamqulunu ağıllı, xoş əxlaqlı, həmişə Allahın adını zikr edən bir insan kimi xarakterizə edir. Onun yazdığına görə, İmamqulu son dərəcə qonaqpərvər, heç kəsin arxasınca danışmayan, onun-bunun haqqında qeybət etməyi özünə rəva bilməyən, təkəbbürdən, paxıllıq hissindən, yalan danışmaqdan uzaq bir insan idi. M.K.Mərvi onu da qeyd edirdi ki, İmamqulu həmişə kasıba əl tutar və müqəddəslərin qəbirlərini ziyarət edərdi. M.K.Mərvi İmamqulunun iki övladının olmasını qeyd edir. Nadirqulu ailənin böyük oğlu, Məhəmməd İbrahim isə onun kiçik qardaşı olmasını yazır. Astrabadinin «Aləm Ara-ye Nadiri» əsərində özbək atlılarının hücum

edərək Dərgəzdən xeyli əsir götürdükləri haqqında məlumat da öz əksini tapmışdır. Belə bir tarixi rəvayət də var ki, Nadir anası və qardaşı İbrahimlə birlikdə özbəklər tərəfindən əsir aparılırlar, lakin bir qədər sonra Nadir qardaşı ilə birlikdə əsirlikdən qurtula bilir. Nadirinin atası İmamqulunun həyatdan tez köçməsi barəsində də tarixi ədəbiyyatda bəzi ziddiyyətli məqamlar vardır. Belə ki, bəzi ədəbiyyatlarda İmamqulunun hələ Nadirin uşaqlıq illərində həyatdan köçməsi, bəzilərinə isə Nadirin 20-22 yaşlarında olarkən vəfat etməsi göstərilir.

M.K.Mərvinin yazdığına görə, İmamqulu Əbivərd hakimi Baba Əli bəyin torpaq sahələrinin idarə edilməsində çalışmış. Baba Əli bəy gənc Nadirin bacarıq və əzmkarlığının şahidi olub, onu da öz yanında işə götürmüş. Bundan sonra Nadirin həyatı Baba Əli bəy ilə bağlı olur.

Nadir İsfahanı azad etdikdən sonra öz oğlu Rzaqulu üçün Təhmasib Mirzənin qızı Fatiməsultan bəyimi aldı. Tarixi mənbələrdə 1718-ci ildə doğulmuş Rzaqulu Mirzənin ilk oğlu Şahrux Mirzənin anadan olmuşdur.

Tarixi ədəbiyyatda Rzaqulu Mirzənin 6 oğlunun olması göstərilir. Şahrux Mirzə, Fətəli, Əhmədqulu, Humayu, Bisütun, Mahmud xan. Şahrux Mirzədən başqa yerdə qalan 5 oğlu və özü 1747-ci ildə Əliqulu xanın göndərdiyi adamlar tərəfindən qətlə yetirildilər. Rzaqulu Mirzə Məşhəddə Nadir şahın yanında dəfn edilmişdir. Şahrux Mirzənin isə (1734-1796) 4 oğlunun olması haqqında tarixdə məlumat vardır. Bunlar isə Nadir Mirzə, Abbas Mirzə, Nəsrullah Mirzə, İmamqulu Mirzədir.

İmamqulu Mirzədən sonra İsmayıl Mirzə, Davud Mirzə, İsmayıl Mirzə, Qulamrza Nadir adında Rzaqulu Mirzənin davamçıları İranda yaşamışdır. Davud Mirzə Tehrandə poçt departamentində işləmiş, 1992-ci ildə vəfat etmişdir. Ondan isə 3 oğlan, 2 qız övladı qalmışdır.

Nadirin ikinci oğlu Nəsrullah Mirzə 1721-ci ildə ikinci xanımı Kövhərşahdan anadan olmuşdur. Nəsrullah Mirzənin ilk adı Murtuzqulu olmuşdur. Hindistan müharibəsində göstərdiyi şücaətə görə, Nadir tərəfindən ona Nəsrullah Mirzə adının verildiyi deyilir. Hindistandakı qələbədən sonra Nadir şah Hindistan şahı Məhəmmədin qızını oğlu Nəsrullah Mirzə ilə evləndirir. Tarixi ədəbiyyatda Nəsrullah Mirzənin qətlə yetirilən oğlanlarının adı çəkilir: Yıldız xan, Mustafa xan, Teymur xan, Söhrab sultan, Murtuzqulu xan, Oğuzlu xan və Əsədullah xan. Bunlar da 1747-ci ildə

Əliqulu şah tərəfindən ataları Nəsrullah Mirzə ilə yanaşı qətlə yetirildilər.

Nadirin üçüncü oğlu İmamqulu təxminən 1725-ci ildə anadan olmuşdur. Nadir şah 1745-ci ildə Qarsda osmanlıları ağır məğlubiyyətə düşür etdikdən sonra osmanlılar ilə sülh müqaviləsi bağladı. Nadir 3-cü oğlu İmamqulu Mirzəyə cah-calal ilə toy etdi. (İmamqulu Mirzəni Azərbaycan bəylərbəyi olan bibisi oğlu Əmiraslan xanın qızı ilə evləndirdi.)

İmamqulu Mirzənin 1746-cı ildə Hüseynqulu adlı bir oğlu anadan olmuşdu. Həmin qarışıqlıqlar vaxtı Əmiraslan xanın qızının, hansısa səbəbdən oğlu Hüseynqulu ilə Təbrizdə olması güman edilirdi. (Bu onların məlum hadisələrdəki qətlinin qarşısını aldı). Əmiraslan xan Nadirin qətlini eşidib, Əliqulu xana tərəf müxalifətə keçdi və Azərbaycan bəylərbəyliyi hakimi kimi Əliqulu şah qarşı müxalifətdə olan qardaşı İbrahim xan ilə birləşib, ona qarşı mübarizə apardılar. Bu müharibədə Əliqulu şah məğlub oldu, lakin daha sonra Əmiraslan xan İbrahim xanın niyyətini anladı. (İbrahim xan da şahlıq iddiasına düşüb, İmamqulunun övladlarının tapılıb, qətl olunmasını tələb etdi). Əmiraslan xan belə bir halda İbrahim xan ilə müqaviləni pozub, Təbrizə doğru geri çəkildi və İbrahim xana qarşı müxalifətə keçib, Azərbaycan bəylərbəyliyi müstəqilləşməsi uğrunda mübarizəyə başladı. Az sonra onların qoşunları Marağada üz-üzə gəldi. Bu döyüşdə Əmiraslan xanın qoşunları məğlub oldu. İbrahim xanın əmri ilə yaxın qohumu (atasının bibisi oğlu) Əmiraslan xan və onun qardaşı Sarı xan Təbrizdə qətlə yetirildilər.¹

Bir tarixi fakt da qeyd etmək istəyirəm. M.Kazimi, Keşiş Bazen və Lokkart Nadir şahın 15 oğul nəvəsinin olduğunu öz əsərlərində qeyd edirlər, lakin onların yalnız 13-nün adı və taleyi barəsində məlumat verilib. İki nəvənin həyatı və taleyi barəsində isə heç bir tarixi mənbədə məlumat tapmaq mümkün olmamışdır.

Bir qədər geriyə qayıdıb, bu tarixi araşdırmaya bir aydınlıq gətirmək istəyirəm. Belə ki, Məmməd Kazimi, Keşiş Bazen, L. Lokkart və başqa tarixçilər Nadir şahın 15 oğul nəvəsinin olduğunu öz əsərlərində qeyd etmişlər, lakin onların yalnız 13-nün adı və taleyi barəsində məlumat verilməmişdir. İki nəvənin həyatı və taleyi barəsində isə tarixi mənbələrdə heç bir məlumat tapmaq mümkün olmamışdır.

¹M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri, s. 215.

Bazen yazır ki, Nadir şah Girmandan Məşhədə son səfərini edərkən Xorasan vilayətinin girişindəki Təbəş məntəqəsində bütün övladlarını hüzuruna çağırırdı və onlarla görüşdü. Keşişin sözüünə görə, onların sayı 13 nəfər idi. Ona görə Nadir şahın 15 oğlan nəvəsi olması barədə verilən məlumatlarda məhz həmin 2 nəvəsi (Hüseynqulu və İmanqulu) barəsində bilgi verilməmişdir. (Bəlkə onların haqqında məlumat verilsəydi, bu uşaqların da talei acınacaqlı olardı).

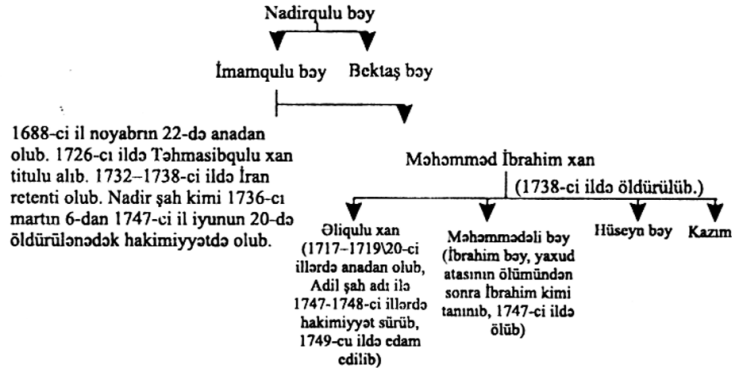
M.M.Kaziminin «Aləm Ara-ye Naderi» əsərində də Əliqulu xanın göstərişi ilə qətlə yetirilən Nadir şah övladlarının siyahısı verilmişdir. Həmin siyahıda aşağıdakıların adları vardır: Böyük şahzadə Rzaqulu Mirzə – 29 yaşında, şahzadə Nəsrulla Mirzə – 23 yaşında, şahzadə İmamqulu Mirzə – 18 yaşında, Çingiz xan – 3 yaşında, şahzadə Məhəmmədulla xan – 7 aylığında. Şahzadə Rzaqulu Mirzənin övladları Fətəli Mirzə – 12 yaşında, Vahidqulu Mirzə – 11 yaşında, Humayun xan – 6 yaşında, Bisütun xan – 3 yaşında, Mahmud xan – 3 yaşında. Nəsrulla Mirzənin övladları Ulduz xan – 7 yaşında, Mustafa Sultan – 4 yaşında, Söhrab Sultan – 4 yaşında, Timur xan – 4 yaşında, Murtuzqulu xan – 2 yaşında, Uğurlu xan – 2 yaşında, Əsədulla – 2 aylığında.¹

Hər iki mənbə kimi göstərilən bu siyahıda həmin İmamqulunun övladları barəsində heç bir məlumat verilməmişdir. Bu fakt onu göstərir ki, ya onlar təbii ki, bunu məxfiçiliyə (konsprasiya) görə, ya da məlumatlarının olmamasından irəli gəlmişdir. Yuxarıda vurğuladığım kimi, ancaq bu həmin uşaqların həyatının gələcəkdə də qorunması üçün və ya bilməməzlikdən Nadir şah dövrünün salnaməçiləri Kazimi və Bazen tərəfindən bu nəvələr qeyd olunmamışdır.

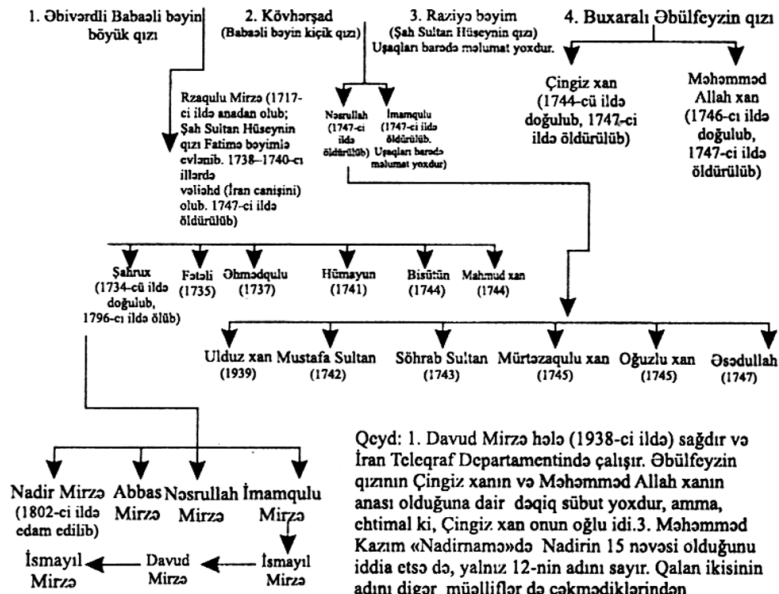
Apardığım araşdırmalar, tədqiqatlar nəticəsində, məlum olur ki, Nadir şah Muğan qurultayından sonra (1736) Xorasanda böyük tayfalardan biri olan Zülqədər tayfasına (bu tayfa da Əfşar boyundan idi) Qarabağ xanlığı ərazisindən böyük xəzinə torpaqları pay vermişdi. Zülqədər nəslinin tarixi kökləri haqqında 1988-ci ildə İstanbulda çap olunmuş «İslam ensiklopediyası»nda geniş və hərtərəfli məlumat verilmişdir. Bu türk Əfşar sülaləsi haqqında XIV əsrdən ərəb, fars və türk mənbələrində də xəbər verilir.

¹M.M.Kazım. Aləm Ara-ye Naderi. c., III, 8 1197-1198

NADİR ŞAH VƏ ONUN NƏSİL ŞƏCƏRƏSİ

Nadirin evləndiyi qadınlar:

Qeyd: 1. Davud Mirzə hələ (1938-ci ildə) sağdır və İran Teleqraf Departamentində çalışır. Əbülfeyzin qızının Çingiz xanın və Məhəmməd Allah xanın anası olduğuna dair dəqiq sübut yoxdur, amma, ehtimal ki, Çingiz xan onun oğlu idi. 3. Məhəmməd Kazım «Nadirmamə»də Nadirin 15 nəvəsi olduğunu iddia etsə də, yalnız 12-nin adını sayır. Qalan ikisinin adını digər müəlliflər də çəkmədiklərindən Rzaqulunumu, Nəsrullahınımı, İmamqulunumu övladları olduğu məlum deyil, ona görə də onları şəcərəyə daxil etmədim. 3. Məhəmməd Kazım «Nadirmamə»də Nadirin 15 nəvəsi olduğunu iddia etsə də, yalnız 12-nin adını sayır. Qalan ikisinin adını digər müəlliflər də çəkmədiklərindən Rzaqulunumu, Nəsrullahınımı, İmamqulunumu övladları olduğu məlum deyil, ona görə də onları şəcərəyə daxil etmədim.

*Nadir şah Əfşarın nəsil şəcərəsi L.Lokkartın
«Nadir şah» kitabından götürülmüşdür.*

Allahyar bəy Zülqədər

XVII əsrdə İrannın tarixi həyatında Zülqədərlərin çox böyük rolu olmuşdur. Nadir şahın dövründə Zülqədərələr şimal-qərbi Azərbaycana köçürülmüşlər.¹ Onlara Qarabağ xanlığı ərazisindən, həmçinin Şəmkir, Zəyəm, Xınna və b. yaşayış məntəqələrində geniş torpaq sahələri verilmişdir. Bu nəslin nümayəndələrindən olan Allahyar bəy Zülqədər həyat yoldaşı Seyid Nisə və qızları ilə birlikdə XX əsrin 20-ci illərində sovet inqilabçıları tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Onların məzarları Xınna dərəsindədir. Onun sağ qalan övladları isə müxtəlif ölkələrə səpələnmişlər.²

Nadir şah bu ərazilərdən keçərkən Zülqədərələr tayfasının qonağı olmuşdur. Həmin vaxt Zülqədərələr tayfası Nadir şahı böyük təmtəraqla qarşılamışdılar.³ Hətta yerli əhali dağlarda bitən xına otu ilə əllərini xınalayaraq, Nadiri qarşılamışdılar. Rəvayətə görə, həmin ərazinin Xınna adı alması burada olan təbii xına otunun adı ilə bağlı qalmışdır. Hətta bildirilir ki, Nadir şah həmin dövrdə Xınna ərazisində yerləşən Həzrət İmam Əlinin adı ilə bağlı olan Haça-Qaya ziyarətgahını da ziyarət etmişdir.⁴

Zülqədərələr nəslinin məşhur Aşurbəyovlar nəslinə də yaxın qohumluq əlaqələri olmuşdur. Aşur bəy Əfşar türk tayfasından olmuşdur. Abbasqulu ağa Bakıxanov əsərində Aşur xan haqqında məlumat verərək yazır ki, Azərbaycan sərdarı Aşur xan özünü Hüseyn şahın oğlu kimi qələmə verən fırıldaqçı Sam Mirzə ilə mübarizə aparmaq üçün Fətəli xan Əfşarla (Nadir şahın əmisi oğlu) birgə öz qoşunu ilə İrəvandan getdi. 1743-cü il dekabrın 24-də Qazıqumluqlu Surxay xanın oğlu Məhəmməd Ləzgi və Şirvanın qeyri nizamı qoşun dəstələri ilə Aşur xanı və Fətəli xanı Ağsu şəhərinin yaxınlığındakı Şah bağının yanında qarşılaşdı. Burada döyüş başlandı. Fətəli xan

¹«İslam ensiklopediyası». İstanbul, 1988.

²Ç.Əfəndiyev. «O nəslin davamı var» məqaləsi. «Odlar Yurdu» qəzeti.

³M.H.Qüddusi. Göstərilən əsəri.

⁴Ramiz Məsimov. Allahyar bəy Zülqədər. Bakı, 2008.

və Aşur xan düşməyə qalib gəldilər. Məhəmməd Ləzgi min nəfərə yaxın itki və əsir verərək yaralı halda Dağıstana qaçdı. Yalançı Sam Mirzə isə Gürcüstana çəkildi. Bu qələbədən sonra Aşur xan və Fətəli xan azsaylı ləzginin sığındığı Ağsu şəhərini mühasirəyə alıb, bu şəhəri ələ keçirdilər. Aşur xan nəslinin 1743-cü ilə aid olan xronikasında daha sonra

Haça-Qaya ziyarətgahı

xəbər verilir ki, Nadir şah Abşeronda 3 kəndi – Sabunçu, Zabrat və Keşlə kəndlərini Aşur xana bağışlamışdır. Beləliklə, həmin neft verən torpaqlar Aşur xanın rus çarizmi Azərbaycanı işğal etdikdən sonra da rus inzibati orqanları tərəfindən Aşurbəyovlar soyadı ilə zadəgan nəslə kimi qeydə alınan törəmələrinin mülkiyyəti kimi təsbit olunmuşdur.

Aşurbəyovlar nəslə Nadir şah tərəfindən Bakı xanlığı ərazisində xeyli mal-mülk, torpaq sahələri əldə etmişdilər. Bu nəslin də Nadir şahla yaxın münasibətləri və qohumluq əlaqələri tarixdə məlumdur.

Aşur xanın nəslinin nümayəndələri Nabatxanım (1795-1912) xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə tanınmışdır. Şollar su kəmərinin çəkilməsində iştirak etmiş, Sabunçu xəstəxanasını, Bakı yoxsulları üçün hamam və 1914-cü ildə Təzə Pir məscidini və s. tikdirmişdir. Həmçinin bu nəslin davamçısı Hacı İbrahim Əjdər bəy (1858-1923) Təzə Bazarın yanındakı Göy məscidi inşa etdirmişdir. Ümumiyyətlə, bu nəslin davamçıları da sovet hakimiyyəti qurulana qədər Bakıda böyük xeyriyyəçilik və maarifçilik işləri ilə məşğul olmuşlar. Sovet represiyası zamanı isə bu nəslin nümayəndələri də represiyalara məruz qalmışlar.¹ Sağ qalanlar isə dünyanın müxtəlif zərəzilərinə səpələnmişdir.

* * *

¹Sara Aşurbəyli. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 2006. s. 325-326.

HAŞİYƏ (Şəcərəyə əlavə)

Hörmətli oxucum!

Bu bölməyə kiçik bir əlavə etmək özümə borc bilirəm. 2012-ci ildə qələmə aldığım «Ömürdən anlar» xatirələr kitabımı yazarkən nəsil-şəcərəmin Nadir şahla bağlılığını vurğulamışdım. Kitaba «Ön söz» yazan tarix elmləri doktoru İlham Həsənov bu faktların araşdırılmasını göstərmişdir. Kitabım çap olunduqdan sonra Azərbaycanda və Türkiyədə çox maraqla qarşılandı. Onlarla insan həm atam Hüseyn Hüseynovun «Qalxın! Məhkəmə gəlir», həm də mənim «Mənim xidməti və siyasi fəaliyyətim» adlı kitabımız barəsində çoxlu müraciətlər olundu. Mən belə bir qərara gəldim ki, Nadir şahla bağlılıq şəcərəmizi elmi faktlarla araşdırım. Nadir şah haqqında onlarla kitab əldə edib, tədqiqatlar və araşdırmalar apardım. Və sonda belə bir əsəri ərsəyə gətirdim. Bir daha vurğulayıram ki, kitabı yazmaqda məqsədim heç də Nadir Əfşarla sülalə bağlılığımı nümayiş etdirmək deyildir. Bu tarixi şəxsiyyətin Azərbaycanda açılmamış, yazılmamış Nadir Əfşar dövlətinə kiçik də olsa bir töhfə vermək, möhtəşəm tariximizi Azərbaycan xalqına tanıtmadır. Şəcərə bağlılığımı əsərimdə verib-verməmək haqqında da çox götür-qoy etdim. Sonda belə bir nəticəyə gəldim ki, bu bir elmi əsər olsa da, həm də keçmişimizə, bu günümüzdə ekskursdur. Və mahiyyətcə gələcəyə ünvanlanmış bir tarixdir. Məhz buna görə də şəcərə bağlılığımı bu kitabın sonuna əlavə etdim. Bunlar uzun illər nəsil-şəcərəmizdə, ailəmizdə, el içində gedən söz-söhbətlərdən doğmuşdur. Bunları araşdırmaq uzun illər nəslimizin nümayəndələrinin arzusu və istəyi olmuşdur. Lakin sovet dövründə bunları araşdırmaq hətta danışmaq belə mümkün deyildi. Atam Hüseyn Hüseynov da bunların araşdırılmasını mənə tövsiyyə və vəsiyyət etmişdir. Bu apardığım araşdırmalar, tədqiqatlar sonunda belə qənaətə gəldim ki, 1747-ci il məlum hadisələrdən sonra Nadir şahın kiçik oğlu İmamqulunun 2 oğlu (Hüseynqulu və İmamqulu) Əmiraslan xanın qətlindən sonra onun yaxın adamları tərəfindən Avar xanlığı ərazisinə qaçırılmışlar. Onlar xeyli müddət həmin ərazidə sığınmış, gizlin yaşamışlar. Çar Rusiyasının Qafqaza doğru irəliləməsindən və Dağıstanda gedən ixtişaşlar vaxtı həmin insanlar daha etibarlı yer hesab etdikləri şimal-

qərbi Azərbaycanın Xınna dərəsi adlanan ərazisinə köç etmişlər.

Zülqədərlər ilə olan bu yaxın münasibətə görə, Hüseynqulu ailəsi ilə birgə XIX əsrin əvvəllərində Əfşarların əzəli məskənləri olan şimal-qərbi Azərbaycana – Xınna dərəsinə gəlmiş və burada sığınmışlar. Onlar burada gizli yaşamışlar. Hüseynqulunun ailəsində Ocaqqulu təxminən XVIII axırlarında anadan olmuş və həmin ərazidə yaşamışdır. Ocaqqulu ərazidə çox böyük nüfuz sahibi olmuş, el camaatı onu «ocaq» kimi ziyarət etmişlər. Onun haqqında bu gün də xeyli rəvayətlər qalmışdır. Onlardan birini mən burada xatırlatmaq istəyirəm, bir gün Ocaqqulunun üstünə bəy hansı səbəbdənsə qəzəblənir və hətta onu

*Ata babam Cahangir
Hüseyn oğlu*

cəzalandırmaq istəyir. Lakin bu vaxt hansı səbəbdənsə, bəyin evi od tutub yanır. Bu hadisədən sonra Ocaqqulunun hikmətinə el arasında olan inam daha da artır. Belə rəvayətlər onun haqqında indi də danışılır. Ocaqqulunun ailəsində mənim atamın babası Hüseyn təxminən XIX əsrin ortalarında dünyaya gəlmişdir. O da nüfuzlu bir insan olmuş, həmin zamanda Kərbəladə İmam Hüseynin qəbrini ziyarət etmiş və buna görə ona Kərbəlayi Hüseyn deyirdilər. Mömin və el ağsaqqalı olmuşdur. Kərbəlayi Hüseynin ailəsində 11 uşaqdan mənim babam Ocaqquluyev Cahangir Hüseyn oğlu 1882-ci ildə anadan olmuşdur. O da qoçaq, cəsur ad qazanmış, mahir bir atıcı olmuşdur. Allahyar bəyin eşikağası işləmişdir. Sovet hakimiyyəti qurulduqda əvvəlcə var-dövlətləri talan edilmiş, 1932-ci ildə isə, «troyka» – üçlüyün hökmü ilə güllələnmişdir. Atam onun 8 oğul uşaqdan biri olmuşdur. Ümumiyyətlə, bu nəsil bu gün də «qaçqılar» adlanır. Yəni ki, qaçıb sığınanlar adı ilə hazırda da Xınna dərəsində – Gədəbəy rayonunun Nərimankənd ərazisində yaşamaqdadırlar.

Sovet dövründə də bu nəslin xeyli sayda nümayəndəsi sovet repressiyasının qurbanları oldu. Bəziləri Sibirə sürgün edildi, bir çoxları həbs olub və güllələnib. 1941-ci ildə böyük Cahan müharibəsi başlayarkən bu nəsildən onlarla insan cəbhəyə gedib, Vətənin qorunması üçün mübarizə

Qaçqular nəslinin nümayəndələrindən bir qismi

apardılar. Onların da bəziləri itkin düşdülər, bəziləri isə xəsarət alıb, geri qayıtdılar.

Sovet quruculuğu dövründə də bu nəslin onlarla nümayəndəsi müxtəlif sahələrdə (partiya sovet, təsərrüfat, təhsil, hüquq mühafizə sahəsində) və s. hətta Əlcəzair, Tunis, İraq, Hindistan, Vyetnam, Əfqanıstan və s. ölkələrdə çalışmaqla dövlətimizə şərəflə xidmət etmişlər.

1988-ci il Qarabağda başlayan erməni seperatçılarının xain niyyəti Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatına təkan verdi və bu mübarizə sovet imperiyasının dağılması ilə başa çatdı. Bu dövrdə də AXC təşkilat şöbəsinin sədri işləyən bu nəslin nümayəndəsi, daxili xidmət kapitanı rütbəli Arif Abdullayev (onun qardaşı hərbi tərcüməçi Cavanşir Abdullayev də 1981-ci ildə Əfqanıstanda qəhrəmancasına həlak olmuşdur) 1990-cı ilin yayında Parlament seçkiləri öncə faciəli şəkildə siyasi qətlə yetirilmişdir (onun bu qətlinin səbəbi bugünə qədər də açılmamışdır).

Bütün təqiblərə, təzyiqlərə baxmayaraq, 1991-ci il 18 oktyabrda Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdi. Bu kitabın müəllifi də Ali Sovetin deputatı kimi həmin müstəqillik aktına səs vermişdir. Mən bununla qürur hissi keçirirəm. Əlbəttə, müstəqilliyə gedən yol heç də asan olmadı. Xalqımızın 20 Yanvar faciəsi, Dağlıq Qarabağın ermənilər tərəfindən işğalı, Xocalı

soyqırımını, Azərbaycan Respublikasının 7 rayonunun da zəbt edilməsi və XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın yenidən parçalanma təhlükəsi ilə üzləşməsi, axır ki, Ulu Öndər H.Əliyevin 15 iyun 1992-ci ildə yenidən Azərbaycan Respublikasının Ali Məclisinin sədri seçilməklə bir daha respublikamızın başı üzərini almış qara buludları dağıda bildi.

Lakin 1994-cü ildə «Əsrin müqaviləsi»nin bağlanması ərəfəsində xarici qüvvələrə arxalanan daxili seperatçılar respublikada yenidən aranı qızıışdırıb, hakimiyyətə gəlmək iddiası ilə 1994-cü ilin oktyabr, 1995-ci ilin mart hakimiyyət çevrilişi etmək planları boşa çıxdı. Ulu Öndər H.Əliyevin müdrik zəkası, polad iradəsi həmin qüvvələrin qarşısını aldı. Həmin dövrdə Abşeron Rayon Polis Şöbəsinin rəisi kimi (bu təyinat 30 iyun 1993-cü ildə Ulu Öndərin tövsiyəsi ilə baş tutmuşdu) mənə və mənim ailə üzvlərimə qarşı 1994-cü ilin iyul-avqust aylarında sabitliyi pozmaq, aranı qarışdırmaq məqsədi ilə banditlərin terror hadisələri baş verdi. Ulu Tanrı mənim həyatımı saxladı, lakin azyaşlı oğlum Hüseyin, əmim oğlu və yeznəm Hüseyinov Gündüz faciəli şəkildə qətlə yetirildi.

Bu təzyiqlərə, təsirlərə, represiyalara, qəsdlərə baxmayaraq, bu nəslin bu gün onlarla tanınmış nümayəndələri vardır. Belə ki, elm sahəsində (1 akademik, 5 elmlər doktoru, 40-a yaxın fəlsəfə doktoru), qanunvericilik orqanında (Ali Sovetin 2 deputatı və Milli Məclisin üzvü), məhkəmə hakimiyyətində, prokurorluq orqanlarında, icra sturukturunda (nazir və

Qədir Hüseyinov Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevlə

nazir müavinləri), hüquq mühafizə sahəsində (onlarla zabit), Prezidentin Xüsusi Mühafizə xidmətində və başqa xidmət sahələrində çalışırlar.

Bir onu demək istəyirəm ki, nəslin nümayəndəsi Qədir Hüseynov (əmi nəvəsi) 1994-cü ildə Ruminiyada keçirilmiş Avropa çempionatında I yeri tutaraq 8 yaşında qazandığı bu nəaliyyətə və dünya şahmat tarixində ilk dəfə olaraq «Fide ustası» adına təltif olunduğuna görə yeganə Azərbaycan vətəndaşıdır ki, «Ginnesin rekordlar» kitabına düşmüşdür (həmçinin, o, 2 dəfə Rusiya, 2 dəfə Moskva və 3 qat Avropa çempionudur).

Mənim «Ömürdən anlar» kitabımda və Qəmət Hüseynovun «Kəndimizin alim ziyalıları» (Bakı, 2008-ci il) kitablarında nəslimiz barəsində ətraflı məlumatlar verildiyinə görə bununla kifayətlənirəm.¹

Bunları bu fəsildə qeyd etməkdə məqsədim bu nəslin səcərəsinin və əcdadlarımızın Azərbaycanımızda gedən bütün ictimai-siyasi proseslərdəki iştirakını qısa da olsa xatırlatmaqdır.

¹ Cahangir Hüseynov. «Ömürdən anlar» səh. 183-186.

XÜSUSİ HİSSƏ

NADİR ŞAH VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ

Mən həmişə fəxr etmişəm, indi də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. (Dünya azərbaycanlılarının I qurultayındakı nitqində)

Heydər Əliyev

Sübhəsiz ki, sırf tarixi tədqiqat əsəri yazmaq iddiasında olmasam da, əslində, orta həcmli bir elmi mətnin ərsəyə gəlməsinin fərqi deyəm. İxtisasca hüquqşünas olsam da, milli tariximizin mühüm bir dövrünü ciddi və ardıcıl müəllimlərim zəminində, qismən olsa belə, öyrənməyə müvəffəq oldum. Nadir Əfşarın üzərinə kölgə salınmış böyük şəxsiyyətini özüm üçün aydınlığa çıxara bildim və onu milli aydınlarımızın diqqətinə, mühakiməsinə, bacardığım səviyyədə, təqdim etdim. Daha çox Nadir Əfşarın hərbi dühasının və xarakter keyfiyyətlərinin ədalətli olaraq ifadə olunduğu araşdırmalarımın belə bir qənaətə gəldim ki, Nadir nə qədər böyük, sərhəd tanımayan hərbi istedad müəccəssəməsi idisə, bir o qədər də milli heysiyyət daşıyıcısı, mütləq azərbaycançı idi.

Türkçülük, turançılıq və azərbaycançılıq Nadirin əməlinə öz parlaq təcəssümünü toplamışdı. Yəni son məqamda Nadir əvəzolunmaz bir azərbaycançı idi. Ona görə də burada Nadir şah və azərbaycançılıqla bağlı fikirlərimi nisbətən geniş rəkrusda hörmətli oxucularımla bölüşmək istəyirəm.

Ümumiyyətlə, Sovet tarix ədəbiyyatında Nadir şahla bağlı ağılasız böhtanlar, «dürlü yalanlar» mövcuddur. Beyinlərdə iz salmış məkrli fikirləri aradan qaldırmağa isə güclü təbliğat işi və zaman lazımdır.

Mən öz azərbaycançılıq düşüncələrimin təqdimatına keçməkdən əvvəl böyük ədəbiyyatşünas alimimiz mərhum akademik Bəkir Nəbiyevin Hüseynbala Mirələmovun Nadir şahla həsr etdiyi «Sonuncu fateh» tarixi romanına¹ yazdığı dərin məzmunlu ön sözdən təəccüb və təəssüflə aşılan-

¹Hüseynbala Mirələmov. Sonuncu fateh. Bakı, «Nurlan», 2012, s. 680.

mış fikirləri diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm. Akademik yazır ki, Sovetlər dövründə tarixi hadisələrə və tarixi simalara münasibətdə bir çox hallarda «İcazə məqamları» özünü göstərirdi. Xüsusən görkəmli din xadimləri, dövlət başçıları və sərkərdələr ya ümumiyyətlə, gündəmə gətirilmir, ya sosializm ideologiyasının tələbləri baxımından kəskin tənqid və ifşa olunurdular. Bəzi dövlət və ictimai xadimlərin fəaliyyətindən bir sıra çox mühüm çətinliklərin üstündən sükutla keçilirdi. Bu axırıncılardan biri məşhur dövlət xadimi və sərkərdə Nadir şahdır (1689-1747). Məsələn, 1980-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş həcmcə çox sanballı (1600 səhifəlik) «Sovetskiy Ensiklopediçeskiy slovar»da Nadir şah haqqında bir kəlmə də söz yoxdur. «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nın bu mövzuya həsr olunmuş məqaləsində isə onun, Əfşarlardan olduğu, Xorasanın Dərəgiz qəsəbəsində doğulduğu göstərilir, tərcümeyi-halından bəzi faktlar sadalanan sonra deyilir: «Nadir şahın vaxtında Azərbaycan ərazisi də İran dövlətinin tərkibində idi. Müharibələrin xərcini ödəmək üçün qəddar iqtisadi siyasət yeritmiş, vergilərin miqdarını müntəzəm olaraq artırmış, bununla da zəhmətkeş əhəlinin geniş narazılığına səbəb olmuşdu».

Bəkir Nəbiyevin bizim nəşr olunmuş ilk ensiklopediyamızdan gətirdiyi iqtibası nisbətən təfərrüatı ilə təkrarlamaqda çox önəmli bir məqsədim var. Demək olar ki, məğlubiyət acısını dadmayan böyük sərkərdə və hökmdar Nadir şah haqqında ensiklopediyada verilmiş bu xırda arayışda onun ulu babalarından bəri türk-azərbaycanlı olması barədə bir kəlmə də yazılmamışdır. Yazılmamışdır ki, soydaşlarımızın daha sıx yaşadığı Cənubi Azərbaycandandır. İndi də İran adlanan torpağın bu yerlərində Azərbaycan kökənli əhali böyük əksəriyyət təşkil etməkdədir. Məqaləni hazırlayıb çap edənlərin qürur mənbəyi ola biləcək bir tarixi faktı vermədiklərinə təəccüb etməsəm də, rəsmi Sovet ideoloji yasaqları ucbatından Nadir şahı – feodal-patriarxal münasibətlər üzərində dayanan nəhəng bir dövlətin başçısını azərbaycanlı kimi təqdim etmədiklərinə görə təəssüf hissi ilə onları anlamağa çalışdım. Axı bir «təmiz qəlbləli azərbaycanlı» dünya fəthləri sırasında mətinliklə dayanmaqla Asiyanın son fəthi olduğunu göstərmək ideoloji cəbhədə müəyyən problemlər yarada bilərdi.

Qəribədir ki, haqqında danışdığım ensiklopediyanın VII cildində XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş fransız sərkərdəsi və imperatoru (1804-cü ildən) Napoleon gen-bol təriflən-

mişdir.¹ Deməli, qərəzli yanaşma belə imiş ki, rus və avropalıların tarixi simalarını istədiyən qədər vəsf etmək, türk-müsəlman xalqlarının tarixini isə eybəcərcəsinə saxtalaşdırmaq olarmış.

Nadir şahın azərbaycanlıların etnik formalaşmasında müstəsna rol oynayan əfşarlara mənsub olması, ola bilsin ki, başqaları tərəfindən məhdud miqyaslı, lokal hadisə kimi qiymətləndirilsin və qabardılmasın. Lakin ASE-də üstündən sükutla keçilən digər çox mühüm bir fakt isə mənə elə gəlir ki, qlobal mahiyyət daşıyır. Yalnız ardıcıl tədqiqatçılara məlumdur ki, Nadir şah islam dininə zədə vuran, əsrlər boyu onu zəiflədən, bu gün də antiislam ünsürlərinin dəyirmanına su tökən məzhəb ayrılığına, sünni-şiə ixtilafına qarşı mütəmadi mübarizə aparmış, bu sahədə çox böyük məhrumiyyətlər yaşayıb ciddi maneələrlə qarşılaşmış, lakin öz iqtidarı daxilində mübarizəni ardıcıl olaraq davam etdirmişdir. «Bəlkə də, bu problem məhz dinlə bağlı olduğu üçün dini bəşəriyyətin tiryəki adlandıran Leninin (oxu: Marks – C.H.Ə.) ardıcılıarı Nadir şaha və onun nəsilərinə baş ucalığı gətirən həmin məsələdən də sərf-nəzər etməyi üstün tutmuşlar».² Halbuki Qədim Şərq, ələlxüsus İran və Türkiyə müsəlmanlarının, tarixin müxtəlif çağlarında bu iki imperiyanın tərkibində olmuş bir sıra digər xalqların inkişafına ciddi surətdə mane olan bu islam daxili problemin aradan qaldırılması məqsədilə dövlət səviyyəsində təşəbbüs göstərən bu yolda ardıcıl mübarizə apardığı üçün Nadir şaha rəhmət oxuyub ona heykəl qoymaq lazımdır. Təəssüflər olsun ki, bu vaxta qədər onun adına heç bir küçə də qoyulmamışdır.

Amma İran İslam Respublikasının Məşhəd şəhərində VIII şiə imamı Rzanın məqbərəsinin yaxınlığında dəfn edilmiş Nadir şahın qəbri üzərində onun möhtəşəm məqbərəsi və əzəmətli heykəli ucaldılmışdır. Bu məqbərə hələ Nadir şahın sağlığında özü və ailəsi üçün hazırlanmışdı. Lakin mövcud hadisələr zamanı həmin məqbərə dağıdılmışdı. 1884-cü ildə Qavam Sultan dövründə yenidən bu məqbərə bərpa olunmuşdu, lakin bugünkü bu möhtəşəm məqbərə İran ictimaiyyətinin təzyiqi ilə 1923-cü ildə Hüşəngi Ceyhunun layihəsi əsasında 1546 kv.m.lik ərazidə Nadir şah Əfşarın məzarı, iki zal və koridordan ibarət muzeyi, həmçinin bürüncdən tökülmüş

¹ASE. VII cild. Bakı, «Azərneşr».

²H.Mirələmov. «Sonuncu fateh» romanına B.Nəbiyevin yazdığı «Ön söz», Bakı, 2012, s. 9.

*Nadir şahın məqbərəsinin görünüşü.
Heykəltəraş Əbdülhəsən Sadiqi*

etmiş, iranlı və fars anlayışı arasında, demək olar ki, bərabərlik işarəsi qoymuşlar. Beləliklə də, azərbaycanlı Nadiri iranlı Nadir adı ilə ört-basdır etmişlər. Reallıq budur ki, indiki coğrafi hədd daxilində mövcud olan İran, ilk növbədə, azərbaycan türklərinə, xüsusilə Nadir şaha minnətdardırlar.

Vaxtilə bizim dərslərimizdə, ara-sıra çap olunmuş məqalələrdə, ilk növbədə, Nadir şah tipik bir şərq despotu, sonra isə etnik kökünə hörmət etməyən kosmopolit kimi təqdim olunmuşdur. Amma tarixi gerçəkliyə çağdaş prizmadan nəzər yetirəndə belə bir qənaətə gəlicən ki, azərbaycançılıq məfkurəsinin özündə ehtiva etdiyi təməl prinsiplərinin

əzəmətli at belində heykəli qoyulmuşdur. Bu heykəl Əbdülhəsən Sadiqinin layihəsi və heykəltəraşlığı ilə İtaliyanın məşhur Broni zavodunda hazırlanmışdır. Mən həmin məqbərəni 2013-cü il oktyabr ayının 26-da ziyarət etdim, abidənin kitabxanasından Nadir şaha aid bir neçə sanballı əsər əldə etdim. Düşündüm ki, rəsmi hakimiyyətdə farsların dayandığı İranda Nadir şaha belə bir abidənin ucaldılması nə ilə bağlıdır.

Farslar da bilirlər ki, Nadir azərbaycanlıdır, əfşarlardandır. Burada incə bir mətləb gizlənmişdir. Belə ki, farslar Nadiri həmişə İran şahı kimi təqdim

Kitabın müəllifi Cahangir Hüseyn Əfşar Nadir şahın qəbri önündə. Məşhəd şəhəri. 2013

hamısı Nadir şahın əməli fəaliyyətində özünü büruzə vermişdir.

XVIII əsrdə azərbaycançılığın nəzəri-ideoloji əsasları hələ hazırlanmamışdı. XIX əsrin sonlarından yaşadığımız dövrə qədər bu barədə çoxsaylı nəzəri mülahizə və postulatların yer aldığı çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. Yadımda qalanları saysam belə bir siyahı alınar:

Cahangir Hüseyin Əfşar Nadir şahın mavzoleyində. Məşhəd şəhəri

M.Ə.Rəsulzadənin «Panturanizm haqqında» və «Böşeviklərin Şərqi siyasəti», Anarın «Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr», Ramiz Mehdiyevin «Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi», «XXI əsrdə milli dövlətçilik», «Azərbaycanda geosiyasət dünən, bu gün, sabah», Yaşar Qarayevin «Milli «mən» şüuru və etnik yaddaş – azərbaycançılıq», Azad Nəbiyevin «Azərbaycançılıq – estetik dəyərləri milli ideologiyaya», Nizami Cəfərovun «Azərbaycançılığa giriş», Yadigar Türkelin «Azərbaycan və azərbaycançılıq», Əlikram Tağıyevin «Milli ideya və milli ideologiya», Asif Atanın «Azərbaycançılıq – türkçülük birliyi», Akif Hüseyinovun «Ədəbiyyat və ideologiya», Rəhim Əliyevin «Azərbaycançılıq – dünən, bu gün, sabah», İsa Həbibbəylinin «Azərbaycan məfkurəsi yollarında», «Möhtəşəm azərbaycançılıq dərsləri», Nazif Ələkbərlinin «Türkçülük, yoxsa azərbaycançılıq», Səlahəddin Xəlilovun «Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi», Sona Vəliyevanın «Azərbaycançılıq: milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi» və «Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və Xalq Cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq ideyası», Canpolad Musayevin «Azərbaycan dövlətçiliyi ideologiyası», Nizaməddin Şəmsizadənin «Azərbaycançılıq» və s. Göründüyü kimi, artıq bir mükəmməl azərbaycançılıq elmi formalaşmışdır.

Azərbaycançılığın dövlətçiliyə tətbiqi Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. İlk dəfə o, 2001-ci ildə Dünya Azərbaycanlılarının

I qurultayında azərbaycançılığı Azərbaycanın milli dövlət ideologiyası kimi təsdiq etdi. «Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı, öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq».

Bu gün bütün dünyada azərbaycançılığın qüdrət mənbəyi və qarantı Azərbaycan Respublikası və onun prezidenti İlham Əliyevdir.

Bu gün azərbaycançılıq dövlət siyasətinin bütün təzahürlərində, əxlaq normalarımızda, ailə kultunda fəal bir şəkildə davam və inkişaf etdirilir, hər bir azərbaycanlının fərdi və ictimai fəaliyyətinin rakusuna çevrilir.

Mütaliə etdiyim ədəbiyyatlardan əxz etdiklərim və öz müstəqim düşüncəmlə belə bir məntiqi nəticəyə gəldim ki, Azərbaycan dövlətinin yaşaması və möhkəmlənməsi azərbaycançılıq məfkurəsi zəminində mümkündür. Azərbaycançılıq – dövlətimizin mövcudluq formasıdır. Azərbaycançılıq, həmçinin ögey olanın doğma üzərində hökmranlığına müqavimət göstərən «milli fikir tərzidir».¹

Milli yaddaşın, gen və qan yaddaşının sapdırılmasında ən amansız mərhələ XIX əsrin I qərinasinə aid olursa da (Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə), bu faciəyə gətirən yol daha əvvəldən başlamışdı. Dünya Cahangirləri arasında yeri olan Əmir Teymur «Türk dühasını boğan türk» (Ə.Hüseynzadə) idisə, Şah İsmayıl Səfəvi türkün islami birliyini parçalayan türk idi.

Əmir Teymurla İldırım Bəyazidin, Şah İsmayıl Sultən Səlimin bir-birinə silah qaldırması qan yaddaşının, din yaddaşının, tariximizin faciələri idi.

Türkün ruhi əzəməti, fiziki gücü o qədər möhtəşəm olmuşdur ki, onu yalnız özünün sərəncamında olan potensialları qarşı-qarşıya qoymaqla zəif salmaq olardı. Aparılan belə siyasətin kökləri nisbətən qədimlərə gedib çıxsada, onun antitürk konsepsiyası kimi formalaşması I Pyotrun «Vəsiyyətnaməsi» ilə qəddar və təhlükəli xarakter almağa başladı. Rusiya I Pyotrun əli ilə 1721-ci ildə imperiya elan edildi və bundan sonra o, əhatəsindəki

¹N.Şəmsizadə. Azərbaycançılıq. Bakı, «Nurlar», 2006, s. 5.

xalqlara qarşı işğalçı imperiya siyasəti yeritməyə başladı. İstisna ondan ibarət idi ki, xristian inamlı gürcülər və ermənilər deyil, xüsusilə türk mənşəli, müsəlman inamlı türklər bu siyasətdə başlıca hədəfə çevrildilər. I Pyotrın məxfi «Vəsiyyətnamə»sinin I bəndində deyilirdi: «Rus dövləti həmişə müharibə müvazinətini hazırlamalı və çalışmalıdır ki, bu hazırlıq Rusiyanın tərəqqisinə səbəb olsun».¹

«Vəsiyyətnamə»nin digər bir bəndində utanmaz bir ısrarla deyirdi ki, İstanbula sahib olan hökmdar dünya hökmdarı olacaqdır.² Bu sətirlər Nadiri zirvəyə aparən yolun başlanğıcında – 1725-ci ildə – I Pyotrın ölümü ərəfəsində yazılsa da, 1738-ci ildə elan olunub. Amma o, 275 ilin yox, həm də bu günün siyasətini müəyyənləşdirməkdədir.

I Pyotr başa düşmüşdü ki, Avropanın və Şərqi dövlət quruluşlarında problem vardır. Rus sultanətini inkişaf etdirmək üçün müharibədən başqa maarif də lazımdır. Ona görə də XVIII əsrdən başlayaraq Avropa elmi və qaydaları ilə bərabər, şərqi həyatı, elmi düşüncəsi, dövlət idarəçiliyi, xüsusilə zəngin fəlsəfəsini öyrənmək üçün Rusiyada şərqişünaslıq elminə xüsusi diqqət yetirilirdi, bu işə bilavasitə imperiyanın istilaçılıq məqsədlərinə xidmət edirdi.³

Rus şərqişünası N.A.Smirnovun aşağıdakı fikri bu mənada ibrətamizdir: «Öz düşmənlərini öyrənmək cəhdi rus hökumətində türklər və Kırım tatarları haqqında məlumatları xüsusi olaraq toplamaq fikri doğurmuşdu. Bu məqsədlə rus dövləti həmin xalqlara öz səfirlərini türklərin və tatarların tarixinə, dövlət quruluşuna dair Avropa ölkələrində mövcud ədəbiyyatlarla tanışlıq üçün mütəxəssislər göndərmişdi».⁴ Göründüyü kimi, söhbət təkcə torpaqların deyil, mənəviyyatın, zəkanın fəthindən gedirdi. Bu söylədiklərimdən belə qənaətə gəlmək olar ki, azərbaycançılığın birinci özülü, təməli türkçülükdür.

Türkçülük öz mahiyyətini bizim bəhs etdiyimiz regionda Azərbaycan türkçülüüyü vasitəsilə təsbit etmişdir. Azərbaycan yalnız Asiya ilə Avropanın qovşağında yerləşən, özündə mövcud iqlimdən 9-nu əhatə edən, coğrafi ərazinin adı deyil. Azərbaycan ikiyə bölünmüş, dünyanın çox yerinə

¹«Aydınlıq» qəzeti, 31 dekabr 1991.

²Yenə orada.

³ Вах: N.Şəmsizadə. Azərbaycançılıq, s. 120.

⁴ Н.А.Смирнов. Очерки истории изучения Ислама в СССР. Москва, 1954, с. 17.

səpələnmiş təxmini hesablamalara görə 50 milyon civarında olan Azərbaycan əhalisini birləşdirən vətənin adıdır. Bu ibrətamiz bir həqiqətdir ki, vətəni bölmək, onu işğal etmək, torpağının bir hissəsini zəbt etmək olar, amma onun vətən haqqını danmaq və tarixdən silmək olmaz. Ona görə də azərbaycançılıq yalnız Azərbaycana məhəbbət deyil, onun dünyadakı milli, tarixi-siyasi, iqtisadi, dini-əxlaqi mövqe və mahiyyətini əks etdirən ictimai şüur formasıdır.

Azərbaycançılıq, öz növbəsində türkçülüyə – turançılığa bağlı olanda güclü ola bilər, türk-turançılığa bağlı olanda Azərbaycan məfhumu təkcə coğrafi mənada deyil, fikir və əməl şəklində təcəssüm edir.

Ümumiyyətlə, türklər üçün Vətənin simvolu hər zaman torpaq olmuşdur. Yeri gəlmişkən bu Nadirdə xüsusi bir vüsətlə özünü göstərirdi.

Hun-türk imperiyasının yaradıcısı Mete deyirdi ki, torpaq dövlətin təməlidir, onu heç kəsə vermək olmaz.

Türkün torpaq müqəddəsliyi ilə bağlı düşüncəsi İslam məfkurəsi ilə yeni bir pafos kəsb etməyə başladı. İslamın qəbulundan sonra bütün möhtəşəm türk yürüşləri və hərəkətləri İslam bayrağı altında keçmişdi. Türklərin siyasi məğlubiyyəti, əslində, müsəlman dünyasının, şərqi məğlubiyyəti demək idi.

Türk təfəkkürünün qüdrəti bir də onun cəvharını ümumbəşəriyyətin təşkil etməsindən ibarət olması idi. Türklər həm də tolerant idilər. K.Marks «XVIII əsrin gizli diplomatiyası» əsərində yazırdı ki, türk hökmdarları və başçıları bütün məzhəb və dinlərə eyni gözlə baxırdılar. Bu türk ruhunun azadlığından irəli gəlməklə onların yalnız Şərqdə deyil, Avropaya da nüfuz edə bilmələrini şərtləndirirdi.

Türk mühitinin böyüklüyü bir də onun xalqın iradəsinə əsaslanmasında, dövlətin və qalibiyyətin mayasını xalqda görməsində idi.

Türkün şücaəti, bir qayda olaraq, işğalçılıq niyyətlərindən törənirdi. Oğuz türkləri həmişə öz azadlıqlarına qarşı çevrilmiş qəsdlərə müqavimət göstərirlər. Böyük türklərdən biri Mahmud Kaşğari «Divani lüğətit türk»də göstərir ki, türk böyük qəhrəmanlıqlar və fədakarlıqlar etdiyi zaman böyük bir iş gördüyünü nəzərə çatdırmırdı. Yəni türk üçün qəhrəmanlıq fəvqəladə deyil, adi bir iş, peşə və məşğuliyyət idi. Türkün rəşadəti isə onun əxlaqına söykənirdi. Əxlaq, xüsusilə Vətən əxlaqi bütün türkləri ətrafında toplayan başlıca qayə idi. «Türkçülü» ideoloji sistem halına gətirmiş Z.Göyalp

«Türkçülüyn əsasları» əsərində yazır: «Böyük millətlərdən hər biri mədəniyyətin xüsusi bir sahəsində birinciliyə çatmışlar. Əski yunanlar estetikada, romalılar hüquqda, israililər və ərəblər dində, fransızlar ədəbiyyatda, anqlosakslar iqtisadda, almanlar musiqi ilə metafizikada (fəlsəfədə), türklər isə əxlaqda birinciliyi qazanmışlar.

Türk tarixi başdan-başa əxlaq üstünlüklərinin sərgisidir. Türklərin məğlub, yenilmiş millətlərə, onların milli və dini varlıqlarına dini və ictimai muxtariyyət verməsi hər cür təqdirdən yüksəkdə durur».¹

Türk təfəkkürü üçün xarakterik olan bir ziddiyyətli, həm də məntiqi məqamı da vurğulamaq istəyirəm. Türk fikri tam olaraq gələcəyə yönəlmişdi, ona görə də keçmişə biganə idi Unutmaq qorxusundan əndişəli deyildilər. Elə buradaca qeyd edirəm ki, Nadir bu mənada istisna təşkil edirdi və özü üçün iki nəfəri – Mirzə Məhəmməd Mehdi Astrabadini və Məhəmməd Kazım Mərvlini özünə şəxsi tarixçi götürmüşdü. Bu bir tərəfdən onun qüdrətinin əlaməti idisə, digər tərəfdən onun faciəsi və sonrakı məğlubiyyətlərinin səbəbi idi. XVIII əsr fransız maarifçi-filosofu Monteskye yazırdı ki, «dünyanın heç bir xalqı fəthlik şöhrəti və əzəməti ilə türklərlə yarışa bilməz... Bu müzəffər xalqın yalnız tarixçiləri çatışmayıb ki, onların ağlagəlməz qələbələrinin şöhrətini yaysınlar, nə qədər ölməz əməlləri əbədilik dəfn olunub. Türklər tarixlərini bilmədiyimiz nə qədər dövlətin əsasını qoyublar».²

Tarixi keçmişə qələmə almaq və yaxud yazdırmaq mənasında türkün hərəkətsizliyinin yuxarıda göstərdiyimiz bir məntiqi də mövcud olmuşdu. Yəni türklər yaratdıqları tarixin nə vaxtsa yox olacağına qorxusunu yaşamamışlar, ona görə də onu yazıb tarixləşdirmək zorunda olmamışlar. Fransızların ibrətamiz deyimində göstəriləyi kimi «xoşbəxt xalqların tarixi olmur».

Təfərrüatına vardığımız məsələləri ümumiləşdirsək azərbaycançılığın üç təməlini belə ifadə etmək olar: «Türk millətindənəm, İslam hümmətindənəm, Azərbaycan məmləkətindənəm». Hazırkı mərhələdən baxanda bu şüar mahiyyət etibarilə elmi-nəzəri, milli-psixoloji əhəmiyyət kəsb edir və azərbaycançılığın düsturu kimi gəldiyimiz nəticəni təsbitləşdirir.

¹Z.Göyalp. Türkçülüyn əsasları. Bakı, 1991, s. 48.

²İqtibas N.Şəmsizadənin «Azərbaycançılıq» kitabından edilmişdir, s. 135.

Təbii ki, Nadir şah və onun tarixçiləri nəzəriyyəçi deyildi. Amma cəsarətlə söyləmək olar ki, Nadir şah öz əməli fəaliyyəti ilə azərbaycançılıq konsepsiyasının sövq-təbii olaraq praktiki idi. Onun elə bir əhəmiyyəti ilə seçilən işi yoxdur ki, azərbaycançılığa xidmət etməsin.

Məlumdur ki, Nadir öz hərbi-siyasi karyerasını qazanmağa başlayanda, ilk növbədə, konkret olaraq dövlətlərarası münasibətləri nəzərə alırdı. Bu münasibətlərin kontekstində Rusiya və Türkiyə xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Nadir başa düşürdü ki, Rusiya və Türkiyə Səfəvilərin fərsiz hökmdarları Şah Hüseyn və II Təhmasibin vaxtında dövlətin xeyli ərazisini işğal etmişdilər. Rusiya uzununa 600 km., eninə 100 km olmaqla Dərbənddən Gilana qədər böyük bir yeri tutmuşdu.¹ Türkiyə Qərbi Azərbaycanı, Qarabağı ələ keçirmişdi. Nadir kimi böyük sərkərdənin tarix səhnəsinə çıxması Rusiyayı yeni diplomatik güzəştlərə məcbur etdi. Rusiya 1729-cu ildə I Rəşt, 1732-ci ildə isə II Rəşt müqaviləsi ilə, demək olar ki, Nadirin bütün tələblərini, ərazilərin geri qaytarılması istəklərini yerinə yetirdi. Rusiyanın mövqeyində əsas cəhd müqavilənin bütün ruhunu Türkiyənin əleyhinə yönəltməkdən ibarət idi. Nadir Türkiyə ilə yağı olacağı ilə bağlı Rusiyanın istəkləri ilə fələn razılaşırdı. Bu razılaşma 10 mart 1735-ci ildə Nadir ilə Rusiya arasında bağlanmış Gəncə müqaviləsi ilə bir az da möhkəmləndi. Müqaviləyə görə, Şimali Xəzəryanı torpaqlar – Salyan, Bakı, Dərbənd şəhərləri ilə Nadirə qaytarıldı. Yeni müqavilə də bütünlüklə Türkiyəyə qarşı yönəlmiş idi. Onun mətnində yazılmışdı: «İran dövləti Rusiya imperatorluğu ilə əbədi ittifaqda bulunmağa, Rusiyanın dostunu dost, yağısını yağı sanacağına bərk söz verir və əgər kimsə bu iki yüksək saraylardan birinə qarşı savaş başlasa: hər iki yüksək saraylar o yağıya qarşı birgə savaş aparmalı və bütün belə hallarda bir-birinə yardım etməlidirlər». ² Bununla belə, İran üzərinə birtərəfli öhdəlik qoyulurdu. İran dövləti hər cür səy göstərərək düşməyə (Türkiyəyə) qarşı başladığı savaşı gərgin çalışma və dönməzliliklə davam etdirib haqlı öc almalıdır». ³

Rusiya diplomatiyası İranla «ədəbi ittifaqı» bu dövlət ilə Türkiyə arasında «əbədi düşmənçilik» vasitəsinə çevirməyə çalışırdı. Gəncə bağlaş-

¹Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı, «Azərneşr», 1996, s. 489.

²Azərbaycan tarixi, 1996, s. 493.

³Yenə orada.

ması üzrə İran Rusiyanın razılığı olmadan Türkiyə ilə təkbaşına barışıq bağlaya bilməzdi. İranın Türkiyə ilə danışıqlarında Rusiya iştirak etməli idi. Ancaq türk oğlu kimi Nadir birçə il sonra bununla da hesablaşmadı. O, İngiltərəni vasitəçi olmağa çağırıb, onun köməyi ilə Türkiyə ilə danışıqlara başladı və tezliklə barışıq imzaladı. Türkiyə dövləti Azərbaycanı bütünlüklə və Gürcüstanla indiki Ermənistanın şərq bölgələrinin İrana verilməsi ilə razılaşmalı oldu. Hərbi və diplomatik mürəkkəbliklər şəraitində bu, Nadirin zahiri gedişlərinə rəğmən, onun daxilən türkçülüynün və türk təəssübkeşliyinin təzahürlərindən biri idi.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, qış aylarında Dağıstanda baş verən üsyanın yatırılması ilə məşğul olan Nadir atının ağzını Muğan düzünə çevirdi. Qubanın «Həsənqalasına» yetdikdən sonra ordudan qabağa düşüb altı mənzillik yolu bir gecə-gündüzə keçdi. Ağsu (Yeni Şamaxı) qalasından yanvarın 13-də Muğandakı ordugahına yetişdi. Bu məsələ mənim təqdim etdiyim «Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti» əsərində kifayət qədər müfəssəl işıqlandırılmışdı. İndi xatırlatmaqda məqsədim odur ki, Nadir bu zamanda ardıcıl əqidəli bir türk-azərbaycanlı kimi hərəkət edir. O, şahlıq tacını məhz Azərbaycanda öz başına qoymaq istəyirdi. Çünki o, Azərbaycanı yaratdığı böyük imperiyanın dayağı, nüvəsi, azərbaycanlıları isə başlıca zərbə qüvvəsi hesab edirdi. Əks təqdirdə Nadirin öz hərbi dühası ilə əldə etdiyi nəhəng ərazisinin hər bir yerində, xüsusilə ənənəvi olaraq tacqoymaların keçirildiyi böyük şəhərlərdə bu işi görə bilərdi.

Burada mənim düşüncələrim belədir ki, Nadir onun mənəvi məsləkdaşları və siyasi kölgə sahibləri sayəsində dərk edirdi ki, milli başlanğıcı qorumadan uzunömürlü bir dövlət qurmaq olmaz. Nadir həmişə düşünürdü ki, onun nəslindən gələn bir missiya ilə o, tarixə xidmət etməlidir – yəni mənsub olduğu etnosun mənəvi ucalığını görməlidir və bu ucalığın inkişafına kömək etməlidir. Nadir istedadı və fenomenal qabiliyyəti ilə fəhm edirdi ki, nəsilən gəlmə yolunun sayəsində Böyük Azərbaycanın yaranmasına aparıb çıxaracaqdır.

Bir məqamı da xüsusi qeyd etməliyəm. Özünə hörməti olan şəxs tarixini yaxşı bilməklə yanaşı, soykökü ilə fəxr etməlidir. Nadir də əgər türk-əfşar kökü ilə fəxr etməsəydi, onun əzəməti və iradi gücü bu gün türk mənşəli xalqlar arasında lazımı, qiymətini ala bilməzdi. Ən önəmlisi bu idi ki, Nadir Azərbaycanı – azərbaycanlıları ümumtürk etnosları çərçivəsində

əlahiddə güc mənbəyi bilirdi. Qurub yaratmış olduğu dövlətin struktur əsaslarının yaradılmasında da bu güc mənbəyindən faydalanırdı. Onu rusların, fars şovinizminin və hətta osmanlıların təhdid etdiyi bir zamanda Azərbaycan türklərinin dövlətini qurur, bayrağını göylərə ucaldırdı. Bu hər bir azərbaycanlının fəxr edə bildiyi böyük tarixi həqiqətdir. Ona görə də mən Nadir şahı Azərbaycan dövlətçiliyinin əsaslarını yaradanlardan biri kimi tədqiq edib öyrənməyi, ictimailəşdirməyi tarixçi alimlərimizin öhdəsinə buraxıram.

Bu qənaətimlə bağlı bir haşiyə çıxmaq istəyirəm. Belə düşünürəm ki, azərbaycançılıq – həmişə tarixi burulğanların içərisində olan Azərbaycanın mənafe və maraqlarını ön plana çəkməkdən ibarət olmalı, heç bir şey naminə tarixi gerçəklik təhrif olunmamalıdır. Məlumdur ki, ən qanlı müharibələr, güclü dövlətlərin toqquşması Qafqaz, Ön Asiya, Orta Asiya ərazilərində baş verən çarpışmalar üçün Azərbaycan ərazisi əsərlər boyu meydan olmuşdur. Ərəb xilafəti də daxil olmaqla bir çox dövlətlər öz maddi istəklərini Azərbaycan hesabına reallaşdırmaq istəmiş, ordularının təchizatını bizim torpaqların sərvətləri bahasını təmin etmişlər. Azərbaycan xalqı belə qarətçi, təcavüzkar yürüşlərlə heç vaxt barışmamış, özünə gələn kimi bütün gücü ilə döyüşə girişmişdir. İstər monqol-tatar yürüşləri, istərsə də cənubdan və Kiçik Asiyadan gələn qüvvələr məmləkətimizə əmin-amanlıq gətirmirdi. Akademik Ramiz Mehdiyevin «Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi» çox dəyərli tədqiqat əsərində yazdığı kimi, dini müharibələrin özünün də siyasi məqsəd güddüyü, guya, islami təəssübkeşlik ucbatından ört-basdır edilirdi. Osmanlı imperiyasının da Azərbaycana qəsbkarlıq yürüşləri çox olmuşdur. Orta Asiyadan, Altaydan gələn qüvvələrin qəddarlığı barədə xalq ədəbiyyatında əbədiləşən kifayət qədər izlər qalsa da, bir çox hallarda Çingiz xan və Əmir Teymur ordularının talançı təcavüzləri real xarakterinə uyğun olaraq, təhlil edilməmişdir. Bəzən Çingiz xanı, Əmir Teymurunu milli qəhrəman səviyyəsində tədqiq etməyə cəhdlər göstərilmişdir. Nəinki Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycanda törətdiyi fəlakətlər obyektiv tarixi qiymətini almamış, hətta görkəmli alim yazığımız rəhmətlik Əzizə Cəfərzadə onu vəsf edən «Cəlalyyə» adlı roman da nəşr etdirmişdi. Gərək tədqiqatçı ilk baxışdan cazibədar görünən din bayrağı altında, yaxud müxtəlif pəriltılı bəhanələrlə Vətənə hücum etmiş qüvvələrin əsl məqsədini yaxşı bilsin. Akademik Ramiz Mehdiyevin adını çəkdiyim

ələri Azərbaycan xalqının milli qüruruna toxunan, xalqın milli hissələrini siyasi alver predmetinə çevirənlərə ağır zərbədir. Akademik yazır: «Orta əsrlər tarixinə dair bəzi əsərlərdə siyasi tarix məsələlərinə dini hərəkətlər prizmasından baxılır, yəni bütün ictimai-siyasi proseslərə siyasi-dini mənada yanaşılır. Halbuki dini müharibələr və münaqişələr deyilən hadisələrin tarixi göstərir ki, onların ortasında siyasi maraqlar və məqsədlər gizlənilir. Yəni bu müharibələr mahiyyət etibarilə siyasi məqsədlərin nəticəsidir. Tarixi proseslərin şərhinə dini mövqedən yanaşma tədqiqatçılara bu proseslərin həqiqi xarakterini açıb göstərməyə imkan vermir. Görünür, gündəlik hadisələrin arxasında strateji məqsədi görməyi heç də hər kəs bacarmır. Tarixi şəxsiyyətlərin siyasi fəaliyyətinin motivləri yalnız elmilik prinsiplərinə və metodlarına riayət edildikdə, konkret siyasi proseslərin bütün tərkib hissələri və dövrün meyilləri nəzərə alındıqda obyektiv şəkildə açıla bilər». Mənə belə gəlir ki, bu istiqamətverici metodoloji göstəriş tariximizə yanaşmanın leytmotivini təşkil etməlidir.

Azərbaycan Nadir Əfşar dövlətində Əfşar oğulları ilə türklərin hakim yer tutması qırılmadan davam etdi. İran ölkəsinin üst qurumlarını yaradanlar yenə türklər oldu. Ancaq sosial və siyasi-hərbi baxımdan bütünlüklə türk toplusunun əlində olan bu dövlət qalan türk-islam dünyası ilə də münasibətləri qaydasına qoymalı idi.

Nadirin Muğan qurultayında tutduğu işlərdən biri türk dünyası üçün çox dəyərli idi. O, türk xalqları arasında ədavəti aradan qaldırmağa çalışırdı. İran və Azərbaycan üləmalarının «İttifaqı ilə» xalq qarşısında şərif (din) işlərinin qaydaya salınması, şiə və sünni məzhəbləri arasındakı qarşıdurmaya son verilməsi barədə qərar çıxardı.

I Pyotrın göstərişi üzrə «Rusiya nüfuzunu Asiyada qaldırmaq üçün sünni-şiə ixtilafının yaxşı bir vasitə» sayılması bu islahatın nə qədər aktual olduğunu aydın göstərdi. Mən Nadirin dinə münasibətini şərh etdiyim hissədə bu məsələyə müfəssəl toxunduğundan kitabın bu yerində məramıma xidmət edən bəzi mülahizə və faktlarla kifayətlənəcəm.

Muğan qurultayından İstanbula ayrıca bir elçilik göndərildi. Şiəlikdən dönüb İmam Cəfər məzhəbinə keçmək barədə qərarın mətni Osmanlı dövlətinə verildi. Nadir, İmam Cəfər Sadiq məzhəbinin bütün əhli sünnet üçün beşinci məzhəb (rüknu) kimi tanınmasını istəyirdi. Osmanlı hökuməti təklifi üləmalar yığıncağına versə də, qəbul olunmadı.

1743-cü ildə Nadir şah şialərin müqəddəs şəhəri Nəcəfdə daha bir qurultay topladı. Bir sıra ölkələrin (Əfqan, Bəlx, Buxara, Turun, Hillə, Bağdad) üləmaları buraya çağırıldı. Nadir Əfşar dövlətinin Haqq məzhəblərindən olan Cəfəri məzhəbinə keçməsi, Osmanlı üləma yığıncağında onun 5-ci məzhəb kimi tanınması barəsində qərar çıxarıldı. Qərarı təsdiq etdirmək üçün yeni elçilik göndərildi. O da uğur qazanmadı. Osmanlı üləması beşinci məzhəbin tanınmasını şəriət qanunlarına uyğun saymırdı. Bundan sonra Nadir ordu ilə Qars üzərinə yürüş edib Yegən Məhəmməd paşanı əzdi. 1746-cı ildə Nadir ilə Sultan Mahmud arasında yeni andlaşma imzalandı (1639-cu il Qəsri-Şirin müqaviləsi üzərində – C.H.Ə.). Amma Nadir Əfşar dövləti ilə Osmanlı dövləti arasındakı soyuqluq bununla da yox edilmədi. Tarixə mal, millətə yük olub yüz ildən yüz ilə keçdi. Nadirin din islahatı təkcə Azərbaycanın deyil, Nadirin qurduğu bütün İrənin gələcəyi üçün böyük rol oynaya bilərdi. Ancaq tarixin verdiyi şans itirilmiş oldu.

Apardığımız elmi-praktik müşahidələrdən görüldüyü kimi, Nadir tarixi əzəmətini qorumaq istədiyi bir türkçü, milli ləyaqəti ilə öyündüyü bir azərbaycançı, iman fələklərdə qorunan ardıcıl bir islamçı idi. Təəssüf ki, bu işləri məntiqi sonluğuna yetirmək üçün Nadirin kifayət qədər zamanı olmadı. İslamın, Turançılığın və millətimizin düşmənləri olan xainlər onu alçaqcasına qətlə yetirdilər.

II. TÜRK DÖVLƏT QURUMLARININ TARİXİNƏ EKSKURS (QISA BİR BAXIŞ)

XXI əsr türk dövlətlərinin əsridir!
(Ankarada 2013-cü ildə etdiyi çıxışından)
İlham Əliyev

Mən heç də Nadir şah haqqında yeni söz demək iddiasında deyiləm, Nadir şah öz dövrünün ən böyük tarixi şəxsiyyəti, fətəhi olmuş, Səfəvi – İran imperiyasını dağılmaqdan xilas etmişdir. İlk dəfə olaraq 1736-cı ildə Muğanda tacqoyma mərasimində bu imperiyanı Azərbaycan – İran Əfşar imperiyası adlandırmış, onun hüdudlarını 2 dəfədən artıq böyüdərək Şimali Qafqaz, Gürcüstan, indiki Ermənistan, Osmanlı dövlətinin şərq hissəsi – Qars, Ərzurum, Kirmanşah, Kürdüstan, Bağdad, İraqın şimal hissəsini, Suriyanın bir qismini, Fars və Oman körfəzlərinin ətraflarını, Əfqanıstanı, Pakistanı, Hindistanın qərb hissəsini, Türküstanı, Buxaranı, Amudəryaya qədər təxminən 5,5 mln. kv.km.lik bir ərazidə böyük bir Azərbaycan – İran Əfşar imperiyası yaratmışdır. Sonda akademik Ramiz Mehdiyevin bir daha Şah İsmayıl Xətai haqqında – Nadir şaha da analogi olaraq aid olan düşüncələrini metodoloji istinad nöqtəsi kimi göstərirəm. Akademik yazır: «Şah İsmayılın hakimiyyətində mənfi cəhətlər axtarmaq ona yalnız» və yalnız qara yaxmaqla məşğul olanların dəyirmanına su tökməyə oxşayır. Çünki istər Şah İsmayıl, istərsə də Nadir şah dövründə Azərbaycan tək-cə müstəqil dövlət deyildi. Həm də həmin zamanlardakı dünyanın sosio mədəni və dövlət kimi müstəqil subyekti idi»¹.

Nadir şah bütün sələflərindən fərqli olaraq, din amilindən strateji məqsədlərə nail olmaq üçün birləşdirici vasitə kimi istifadə etmişdi. Bu amil Nadir şahın milli birlik doktrinasının mühüm bir komponenti olaraq əhəmiyyətli idi. Nadir şah Azərbaycan dövlətçiliyinin və birliyinin tərcümanı kimi fəxarət mənbəyidir.

¹R.Mehdiyevin məqaləsi.

Nadir Əfşar və onun qurduğu Əfşar dövlətinin tarixi ilə bağlı mən xeyli sayda tarixi materiallar ilə tanış oldum və bir daha belə qənaətə gəldim ki, möhtəşəm türk xalqının dövlətçilik ənənələri eramızdan əvvəlki minilliklərə qədər gedib çıxır. Alimlərimiz belə qənaətə gəlmişlər ki, türklərin ilkin yurdlarından da biri məhz Azərbaycan olmuşdur.

Türk sözünün güclü, «doğub-törəyən», «çoxalan» kimi mənaları vardır. Qədim türklərin ilk məskunlaşdıqları yerlərdən biri Mərkəzi Asiyada Sayan-Altay dağları vadisindən şimal-qərbdəki torpaqlar və Yenisey çayının sahilləri olmuş və böyük Türküstan adlanmışdı.

Eramızdan əvvəl bu günə qədər türklərin 149 dövləti, o cümlədən 22 imperiyası olmuşdur. Bu dövlətlər və imperiyaların bəziləri yüzillikləri, bəziləri isə onillikləri əhatə etmişdir.

Mərkəzi Asiyada türklər tərəfindən yaradılan ilk ən qüdrətli dövlət Böyük Hun imperatorluğu olmuşdur. Dövlətin ərazisi Sibirdən Himalay dağlarına, Sakit okeandan Xəzər dənizi və Ural dağlarına qədər uzanırdı. Qədim çinlilər Hun dövlətinin hücumundan qorunmaq üçün e.ə. 214-cü ildə Böyük Çin səddini inşa etməyə başlamışlar (müasir Çin səddinin uzunluğu 2000 km.dən artıq, eni isə 4 m.ə bərabərdir).

Ön Asiyada Azərbaycanda ilk türk tayfa birlikləri e.ə. III-II minillikdə Urmiya gölünün cənub və cənub qərbində (kuti, lullubi, su, turukki və b. tayfalar), Naxçıvan və Mil, Qarabağ ərazisində məskunlaşmışdılar.

Lullubi, kuti dövlət qurumu daha sonra Manna dövlətinin yaranması ilə başa çatdı. Daha sonra bu ərazilərdə Midiya dövləti, Ön Asiyada isə İskit (skif) – İşquz dövləti meydana gəldi.

E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra onun imperiyası ayrı-ayrı dövlətlərə parçalandı. Azərbaycanın cənubunda Atropatena, şimalında isə ondan iki əsr öncə Alban dövləti mövcud idi. Yazılı məlumatlara əsasən türklərin Atropatena və Albaniya dövlətinin tərkibində başqa dillərdə danışan çox sayda tayfalar da yaşayırdılar.

Orta Asiyada Böyük Hun imperatorluğu dağıldıqdan sonra IV əsrin sonlarında Ağ Hun imperatorluğunun (evtalilər) əsası qoyuldu. Bu dövlətin ərazisi indiki Əfqanıstan və şimal-qərbi Hindistanın bir hissəsini də əhatə edirdi. Ağ Hun imperatorluğu İranda yerləşən Sasanilər dövlətini də məğlub edərək özündən asılı vəziyyətə saldı. Ağ hunlar Azərbaycan ərazisinin xeyli hissəsində – Dərbənd, Qarabağ, Borçalı ərazisində məskunlaşmışdılar.

Böyük Hun imperatorluğu IV əsrdə dağıldıqdan sonra hun türk tayfaları qərbə doğru hərəkətə başladı. Bu hadisə tarixdə «xalqların ikinci böyük köçü» adlanır. Bu xalqlar Mərkəzi və Qərbi Avropaya qədər köç etdilər. Bu köç VI əsrə kimi davam etdi. Hunlar böyük Çin səddindən Fransaya qədər gedib çıxdılar. Attilanın dövründə qərbi Hun imperatorluğunun yüksəlişi ilə eramızın V əsrində – 434-cü ildə Bizansı özlərinə xərac verməyə məcbur etdilər. Attilanın dövründə (434-453) imperatorluğun ərazisinə müasir Rumıniya, Macarıstan, Avstriya, Rusiya, Ukrayna, Çexiya, Almaniya və s. ərazilər daxil idi. Hun imperatorluğuna daxil olan tayfaların ümumi sayı 45-ə çatırdı. Ağ Hun imperatorluğu dağıldıqdan sonra 552-ci ildə Asiyanın böyük bir ərazisində Göytürk dövlətinin əsası qoyuldu. Göytürk adı ilə hunlar özlərini rəsmən türk adlandırdılar. VI əsrin axırlarında Göytürklər Şimali Qafqazdan Mancuriyaya qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. 658-ci ildə çinlilər qərbi Göytürk üzərində qələbə çaldılar. 682-ci ilə qədər Göytürklər çinlilərin əsarəti altında qaldılar. 682-744-cü illərdə isə II Göytürk imperatorluğu yarandı. Eyni zamanda 634-965-ci illərdə indiki Ukrayna və Rusiyanın cənubunda, Şimali Qafqazda Xəzər xanlığı yarandı. VIII-IX əsrlərdə Xəzər dövləti Şərqi Avropanın ən böyük və zəngin dövləti idi. Şərqi Asiyada isə 744-842-ci illərdə Uyğur Türk dövləti mövcud olmuşdur. Şərqi Göytürk xanlığı dağıldıqdan sonra türk boyları oğuz adı ilə tanınırdı. Oğuzlar Xəzər dənizinin şərqində yaşayırdılar. Orta Asiyada oğuzlardan şərqdə 927-1212-ci illərdə Qaraxanlı türk dövləti mövcud olmuşdur. Qəznəvi türk dövləti isə 962-1187-ci illərdə Orta Asiyanın cənubunda təşəkkül tapmışdır. Şərqi Avropada Hun dövləti dağıldıqdan sonra 630-cu ildə Böyük Bulqar xanlığı yarandı. Hindistan ərazisində isə IV-V əsrlərdən Qupta imperatorluğu, daha sonra isə böyük Moğol imperatorluğu türk tayfaları tərəfindən idarə olunmuşdur. 630-cu ildə Ərəbistan yarımadasında Məhəmməd peyğəmbərin yaratdığı Ərəb xilafəti Afrikanın şimalını, İspaniya, Ərəbistan yarımadası, Qafqaz, İran, Orta Asiyanı əhatə etmişdi. Məhəmməd peyğəmbər türklərin döyüşkənliyini, mübarizliyini və böyük dövlətçilik ənənələrini bilərək özündən sonra gələn ərəb xəlifələrinə də türklər ilə yaxın münasibətdə olub, xəlifəliyin gələcəkdə türklər tərəfindən idarə olunacağına işarə etmişdi.

Daha sonra səlcuqlular 1038-1157-ci illərdə Orta Asiya, İran, Azərbaycan, Kiçik Asiyanı da əhatə etməklə böyük bir imperatorluq yaratdılar.

Bu imperatorluq müasir Türkiyənin də ərazisini əhatə edirdi. Toğrul bəy, Alp Arslan, I Məlik şah dövrlərində bu imperiyanın gücü və qüdrəti xeyli artdı. XIII əsrdə isə Çingiz xanın (1206-1227) Böyük Monqol imperatorluğunun əsası qoyuldu. Çingiz xanın ölümündən sonra onun sələfləri İran, Qafqaz, Şərqi Avropa, Rusiya və Çinin şimalını əhatə etməklə böyük Türk Monqol dövlətini yaratdılar. Bu dövlət daha sonra Qızıl Orda dövləti adı ilə Rusiyanı, Şərqi Avropanı və Orta Asiyanı əhatə edirdi.

Böyük Səlcuq imperatorluğunun dağılmasından sonra Kiçik Asiyada yeni bir qüdrətli türk dövləti Osmanlı imperatorluğunun əsası qoyuldu (1299). Osmanlı imperiyası Osman bəy (1289-1326) tərəfindən yarandı. 1326-cı ildə Bursa şəhəri osmanlıların paytaxtı oldu. Osmanlı imperatorluğu VI əsrdən artıq yaşamış böyük bir dövlət idi. Tezliklə imperatorluq Şimali Afrikanı (Əlcəzair, Tunis, Livan, Misir), Ərəbistan yarımadası (Suriya, İraq, İordaniya, müasir İsrail, İran, Azərbaycan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz, Krım xanlığı, Macarıstan, Rumıniya, Serbiya, Xorvatiya, Albaniya, Bosniya və Hersoqavina, Yunanıstan və s.) ərazilərini əhatə etməklə dünya tarixində ən möhtəşəm imperatorluğa çevrildi. Əmir Teymurun yaratdığı dövlət (1370-1405) 1402-ci ildə osmanlı sultanı İldırım Bəyazidi məğlub etdi. Təəssüf ki, bu qardaş qarşıdurması hər iki dövləti zəif saldı və Konstantinopolun fəthi təxminən 50 il təxirə düşdü. Ümumiyyətlə, türk birliyini, ilk növbədə, daxili çəkişmələr zəiflətdi və belə bir fonda qüvvətlənən Rusiya pərakəndə düşmüş əzəli türk torpaqlarını işğal etdi. 1453-cü ildə Sultan Mehmet Fateh tərəfindən Bizans imperatorluğunun paytaxtı Konstantinopol alınaraq İstanbul adı ilə Osmanlı imperatorluğunun paytaxtına çevrildi. Avropanın bir sıra böyük dövlətləri – Avstriya, Fransa, Roma kimi imperatorluq da Osmanlı dövlətinə xərac vermək məcburiyyətində qalmışdı. Osmanlıların Avropadakı bu gücündən qorxuya düşən katolik kilsəsi hələ Səlcuqlular vaxtından baş vurduqları daha bir neçə dəfə səlib yürüşləri təşkil etsələr də, Osmanlı dövlətinin qüdrətini zəiflədə bilmədilər. Birinci Sultan Səlimin dövründə (1512-1520) bütün ərəb müsəlman aləmi Osmanlı imperatorluğunun tərkibinə qatıldı. Misirin fəthi ilə 1518-ci ildən Sultan Səlim həm də bütün müsəlmanların xəlifəsi elan edildi. Osmanlı imperiyası dəfələrlə Qərbi Avropa, Rusiya dövləti tərəfindən hücumlara məruz qalsa da, hətta həmin dövlətlərin təhriki ilə XVI əsrdən Şərqdə Səfəvilər hökmdarı Şah İsmayıl islam aləmində məzhəb ayrılığı salmaqla böyük tu-

rançılığa zərbə vurdu. Əsərdə, göstərdiyim kimi, Şah İsmayıl tərəfindən əsası qoyulmuş islam dininin şiə məzhəbi Osmanlı və Orta Asiya sünni məzhəbi ilə bir ayrılıq əmələ gətirdi. Bundan məharətlə istifadə edən Rusiya, Qərbi Avropa dövlətləri bu iki türk imperiyası arasında əsrlər boyu düşmənçilik salmaqla, Osmanlı imperiyasını tədricən zəiflətməklə XVII əsrdən sonra Osmanlı imperiyasının Qərbi və Şərqi Avropadakı torpaqlarından çıxartmağa və həmçinin Səfəvilər imperiyasının süquta uğramasına səbəb oldular. Nadir şah tərəfindən Səfəvi imperiyasının süqutunun qarşısı alınsa da, Nadir şahın qətlindən sonra Rusiya imperiyası tezliklə Şimali Qafqazı, Cənubi Qafqazı işğal edib, uzun əsrlər boyu nəhəng türk İran – Azərbaycan dövlətini parçalaya bildi. Sonda 1925-ci ildən etibarən İranda farsların hakimiyyətə gəlmələrinə kömək etdilər. Böyük imperiyalar Osmanlı imperiyasını da dağıdıb, türkləri, hətta Kiçik Asiyadan da çıxartmaq niyyətində idilər. Mustafa Kamal paşanın səyi və qüvvəsi nəticəsində türk qüvvələri işğal olunmuş Kiçik Asiyanı Antanta dövlətlərindən xilas edib, 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin əsasını qoydu. Bu gün Türkiyə dövləti həm Avropada, həm də Asiyada yerləşməklə öz iqtisadiyyatı, siyasəti ilə dünya ölkələri arasında aparıcı bir yer tutur və böyük türk dünyasına rəhbərlik edir.

Tarixdə geriyə qayıdaraq, Teymur imperatorluğunu da (1370-1507) əhatə etməklə türk dövlətlərinin və imperatorluqlarının tarixini ardıcılıqla qısa da olsa yad edək.

Əmir Teymur (1370-1405) Çağatay ulusunun Bərlas türk tayfasından idi. Orta Asiyada təməli qoyulan Teymur imperatorluğu 1370-ci ildə paytaxtı Səmərqənd şəhəri olan yeni bir dövlətin əsasını qoydu. Tezliklə o, Mərkəzi Asiyanın sahibi olub, 1404-cü ilədək İran, Azərbaycan, Qafqaz, İraq, Suriya, Kiçik Asiya və başqa əraziləri də əhatə etdi. 1398-ci ildə Hindistanı tutdu. Hindistan səfərindən sonra Əmir Teymur Kiçik Asiyada Osmanlı sultanı İldırım Bəyazidi məğlubiyyətə uğratdı. Teymurun da bu hücumları osmanlıların qərbə doğru irəliləməsinin qarşısını aldı. Əmir Teymurun vəfatından sonra Teymur imperatorluğu da bir sıra əyalətlərə parçalandı və 1507-ci ildə Şeybanilər tərəfindən Teymur imperatorluğuna son qoyuldu.

Şərqi Avropada yerləşən Qızıl Orda dövlətinin parçalanması nəticəsində isə Qazan, Həştərxan, Krım, Sibir, Moğal ordusu və s. müstəqil türk dövləti yaranmışdı.

Qazan xanlığı (1437-1552) Volqa-Xəzər ticarət yolu üzərində yerləşirdi. Dövlətin başında xan dururdu. Ulu Məhəmməd xanın dövründə 1444-cü ildə Suzdal döyüşündə Qazan xanlığı Moskva knyazlığını məğlub edərək, onu özündən asılı vəziyyətə saldı. Aramsız müharibələr nəticəsində sonda rus çarı İvan Qroznunun dövründə 1552-ci ildə Qazan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildi.

Həştərxan xanlığının (1460-1556) əsası Qasım xan tərəfindən qoyulmuşdur. Ərazisi aşağı Volqa sahillərindən başlanmış, Şimali Qafqazadək geniş ərazini əhatə edirdi. Bu xanlıq da 1556-cı ildə İvan Qroznun tərəfindən işğal edildi.

Krım xanlığı (1438-1783). XII əsrin birinci yarısında Krım yarımadasında Xəzər, Qıpçaq və Oğuz türkləri Krım türkləri adı altında birləşdilər. Hacı Gəray xan 1438-ci ildə Krım xanlığının müstəqilliyini elan etdi. Xanlığın paytaxtı Baxçasaray şəhəri oldu. Krım xanlığı da Osmanlı dövlətindən vassal asılılığında idi. Orta əsrlərdə Qara dəniz türk dənizinə çevrilmişdir.

1479-cu ildə Məngil Gəray xanın dövründə Litva və Polşa Qızıl Orda dövlətinin təzyiqi altında idi. 1482-ci ildə isə Məngil Gəray xan Litvanın bir hissəsini və qədim Kiyev şəhərini tutdu. Krım xanlığı 3 əsrə yaxın Rusiyanın təzyiqləri qarşısında tab gətirsə də, sonda 1783-cü ildə ruslar Krımı da işğal etdilər.

Sibir xanlığının (1464-1598) əsası isə Noday türk tayfalarının köməyi ilə İbak xan tərəfindən qoyulmuşdur. Paytaxtı indiki Tümen şəhəri idi. Daha sonra paytaxt Kaşlıq (Sibir) şəhərinə köçdü və Sibir xanlığı adlandırıldı. 1555-ci ildə Sibir xanı Yadigar xan Moskvadan vassal asılılığına düşdü. XVI əsrin ortalarından Sibir xanlığında olan xalqlar İslam dinini rəsmi din kimi qəbul etdilər və sonda isə Rusiya tərəfindən 1598-ci ildə ilhaq olundu.

Beləliklə, Orta Asiyada və Mərkəzi Asiyada olan qədim türk dövlətləri çar Rusiyası tərəfindən işğal edildi.

Azərbaycan ərazisində olan dövlətlərin qısa xronikası

Azərbaycan ərazisində olan Albaniya dövləti 262-ci ildə Sasanilərdən asılı vəziyyətə düşdü. Sasani imperatoru I Xosrov Ənuşirəvanın dövründə (531-579) Albaniya, Atropatena və İberiya Sasani imperatorluğunun tərkibinə qatıldı. III-V əsrlərdə Cənubi Qafqaz uğrunda Sasanilərlə Roma imperatorluğu arasında ardı-arası kəsilməyən müharibələr gedirdi. Həmin

dövlərdə Məzdəkilər hərəkatı (481-509) və VIII əsrdən başlayan Xürrəmilər hərəkatı Sasani dövlətinə qarşı olan yerli xalqların mübarizəsi idi. VII əsrin əvvəllərində Albaniyanın ərazisində Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti başladı. Bu sülalənin banisi Mehran II Xosrovun qohumu olsa da, Sibir türklərinin nəslindən idi. Daha sonra bu Girdiman (Arran) dövləti indiki Qərbi Azərbaycanın ərazisini əhatə edirdi.

Azərbaycan Ərəb xilafətinin tərkibində

Cənubi Qafqaza sahib olmaq uğrunda Bizans imperiyası ilə Sasanilər dövləti arasında IV əsrin sonlarından başlayaraq VII əsrin ortalarına qədər müharibələr davam etmişdir. 633-cü ildə ərəb qoşunları Sasani dövlətinə hücum etdi. Azərbaycanda Cavanşirin rəhbərliyi ilə 634-cü ildə ərəblərə qarşı Sasani ordusunda mübarizə aparıldı, lakin ərəb qoşunlarına məğlub oldular. Girdiman hökmdarı Cavanşir Bizans imperatorluğu ilə ittifaqa girib, ərəblərə qarşı mübarizə apardı. VII əsrin 60-cı illərində Xəzərlər Albaniyanın üzərinə şimaldan hücum etdilər və Albaniya Xəzərlərin təsiri altına düşdü. 642-ci ildə isə Sasanilər ərəb qoşunlarına məğlub olduqdan sonra Azərbaycanın da cənub torpaqları Ərəb xilafətinin təsiri altına düşdü və tezliklə ərəb qoşunları Xəzər sahili ilə Dərbəndə doğru və həmçinin Şimali Azərbaycanın ərazisini işğal etdilər. Albaniya dövlətinin varlığına son qoyuldu. VII əsrdə Azərbaycan uğrunda başlayan Ərəb-Xəzər müharibələri 100 ilə qədər davam etdi. Tezliklə Azərbaycan ərazisində islam dini qəbul edildi. Azərbaycanda İslam dininin yayılması xalqımızın mənəvi inkişafına və mədəni yüksəlişinə təkan verdi. Həmçinin xilafət əleyhinə qarşı Azərbaycanda 748-752-ci illərdə böyük hərəkat başlandı. Bu mübarizənin ən yüksək zirvəsi Xürrəmilər hərəkatı idi (xürrəm əbədi od, əbədi günəş deməkdir). Xürrəmilər hərəkatı daha sonra Babək (798-838) tərəfindən aparıldı. Babək 819-cu ildə Bərdəni, Beyləqanı, Qarabağı ərəblərdən azad etdi. Bəzz qalasında özünə böyük ordu topladı. Həmədan şəhəri də Babəkin əlinə keçdi. Ardı-arası kəsilməyən müharibələrin sonunda Babək əsir alındı və 838-ci ildə ərəblər tərəfindən edam edildi.

XI əsrdən etibarən Azərbaycanda ərəb xəlifəliyi zəifləməyə başladı və Şirvanşahlar dövləti (891-1538) yarandı. Bu dövlət Azərbaycanın şimal-şərqində Dərbənddən Kür çayınadək əraziləri əhatə edirdi. Şirvanşahlar dövlətinin yaranması ərəb xəlifəliyindən sonra Azərbaycan ərazisində ilk

türk müsəlman dövləti idi.

Daha sonra Azərbaycan ərazisi XI əsrdə böyük Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə qatıldı. Səlcuq imperatorluğu parçalandıqdan sonra isə Azərbaycan ərazisində Atabəylər dövləti (1136-1225) yaradıldı. Atabəylər dövlətinin əsasını Şəmsəddin Eldəgiz qoydu. Bu dövlətin də ərazisi Azərbaycanın şərq hissəsini əhatə edirdi.

Daha sonra XIII əsrdə Azərbaycana monqol yürüşləri vaxtı Eldəgizlər və Şirvanşahlar dövləti onların əsarətinə düşdü. 1225-ci ildə Azərbaycana yürüş edən türkləşmiş Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin Azərbaycanı zəbt etdi. Həmin bu orta əsrlərdə monqollar Azərbaycana 3 dəfə yürüş etdilər. Daha sonra Azərbaycan ərazisi Teymurun imperatorluğunun tərkibinə qatıldı.

Mənşəcə oğuz türklərindən olan Qaraqoyunlu dövləti XIV əsrdə (1380-1467) Şərqi Anadoluda yarandı. Qaraqoyunluların hakimiyyətinin əsası Qara Məhəmməd (1380-1389) tərəfindən qoyulmuşdur. Mərkəzi Van şəhəri idi. Daha sonra 1467-ci ildə Ağqoyunlu Uzun Həsən tərəfindən məğlub edilərək Qaraqoyunlu dövləti süquta uğradı.

Ağqoyunlu dövlətinin də (1453-1503) əsasını oğuz tayfaları qoymuşlar. Bu dövlətin də əraziləri Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat çayları olmaqla böyük bir məkanı əhatə edirdi. Ağqoyunlu dövlətinin əsasını 1453-cü ildə Uzun Həsən qoymuşdur. Mərkəzi Təbriz şəhəri idi. Ağqoyunlu dövləti də 1500-cü ildə Səfəvilər tərəfindən süquta uğradı.

Ağqoyunlu dövləti dağıldıqdan sonra Azərbaycanda Səfəvilər dövlətinin əsası qoyuldu. 1501-ci ildə Şərur düzündə Ağqoyunluları məğlubiyyətə uğradan Şah İsmayıl, həmin ildə də Təbrizdə özünü şah elan edib, Səfəvilər dövlətinin (1501-1736) əsasını qoydu. Səfəvilər dövləti Şah İsmayılın dövründə (1501-1524) böyük əraziləri fəth edərək Azərbaycan ərazisini vahid dövlətdə birləşdirdi. İlk dəfə olaraq Azərbaycanın bütün ərazisi vahid bir dövlət halında müstəqil Səfəvi imperiyası daxilində birləşdi. Bu, Azərbaycan tarixində mühüm bir hadisə idi. Bundan sonra Şah İsmayıl İranı və Ərəb İraqını da tutdu. Səfəvilər dövləti şərqdə Şeybani (Özbək dövləti), qərbdə isə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd oldu. Səfəvilər dövründə bütün İran ərazisi və İraqın xeyli hissəsi Azərbaycana qatılaraq vahid Azərbaycan Səfəvi türk dövləti yarandı. Şah İsmayılın dövründə İranda yaşayan xalqlar şiə məzhəbini qəbul etməklə İran ərazi-

sində olan xalqların zahirən birliyini yaratmağa cəhd etsə də, böyük turançılığa zərbə oldu və bununla da Osmanlı-Səfəvi münasibətləri kəskinləşərək Qərbi Avropa və çar Rusiyasına imkan yaratdı ki, onlar iki türk dövləti arasında məzhəb ayrılığı yaratmaqla onların arasına nifaq salıb, Qərbi Avropada, Şərqi Avropada, Qara dəniz hövzəsində, Krım, Şimali Qafqaz, Orta Asiyada öz siyasətlərini yeridib, əzəli türk torpaqlarını və dövlətlərini zəiflətməklə işğal etdilər. Osmanlı – Səfəvi münasibətləri gərginləşərək 1514-cü ildə I Sultan Səlim ilə Şah İsmayıl arasında Çaldıran müharibəsi ilə nəticələndi. Bu müharibədə osmanlılar qalib gəlsə də, hər iki tərəfdən minlərlə türk əsgərləri şəhid oldu və Səfəvi dövlətinə də ciddi zərbə vuruldu. Şah İsmayılın ölümündən sonra I Təhmasib taxta çıxdı (1524-1576). Bu illər ərzində də Osmanlı – Səfəvi münasibəti daha da kəskinləşdi. I Süleyman Qanununin dövründə türklər üç dəfə Azərbaycana hücum etdilər. Osmanlılar Səfəvi dövlətini zəiflətməklə, özləri də bu döyüşlərdə xeyli itki verməklə Qərbi Avropada apardıqları yürüşlərin təsirini də azaltdılar. Bu müharibələrdə Azərbaycan ərazisi dəfələrlə osmanlıların tərkibinə qatılırdı. I Şah Təhmasibin dövründə də Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri, Osmanlı müharibələrinə baxmayaraq, qüvvətlənirdi. Şah Təhmasibdən sonra hakimiyyətə oğlu İsmayıl Mirzə gəldi və onun qısa müddətli şahlığından sonra Məhəmməd Xudabəndə taxt-taca sahib oldu. Xudabəndə vəfat etdikdən sonra hakimiyyətə I Şah Abbas gəldi. Şah Abbasın da (1587-1629) dövründə Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri xeyli gücləndi, lakin dini şiə məzhəb ayrılığı daha da geniş vüsət aldı. 1598-ci ildə I Şah Abbas paytaxtı İsfahana köçürtdü. 1593-cü ildə Ərdəbil mərkəz olmaqla Azərbaycan bəylərbəyliyi yaradıldı. XVII əsrdə də Səfəvi – Osmanlı münasibətləri dini məzhəb ayrılığına görə daha da kəskinləşdi. Ancaq bu zamanlarda Azərbaycanda mədəniyyət, ədəbiyyat xeyli inkişaf etdi. Dövlət işləri də türk dilində aparılırdı. Ölkədə böyük maarifçilik ənənələri genişləndirildi.

XVIII əsrin əvvəllərində Şah Hüseyn sultanın və II Şah Təhmasibin Səfəvi dövlətinin Rusiya, əfqanlar və Osmanlı dövləti tərəfindən, demək olar ki, ərazisinin hər yeri işğal olundu. İsfahan şəhəri əfqanlar tərəfindən tutuldu. Səfəvilər imperiyasının şərq hissəsi əfqanlar, Xəzəryanı Dərbənd, Bakı, Gilan Rusiya, qərb hissəsi isə osmanlılar tərəfindən zəbt edildi. Belə bir vaxtda Əfşar oğlu Nadir Səfəvilər imperiyasını dağılmaqdan xilas edib, 1736-cı ildə özünün Əfşar imperiyasını yaradaraq bir daha Azərbaycan

ərazisində azərbaycançılığı, dövlətçiliyi məhv olmaqdan xilas etdi.

Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlət qurumları müxtəlif vaxtlarda sasanı və ərəblərə tabe olsa da, IX əsrdən etibarən Şirvanşahlar dövləti, Azərbaycan Sacilər və Salarilər dövlətləri möhkəmləndi. Yeri gəlmişkən son iki dövlət Azərbaycanın cənubunu və şimalını birləşdirə bilmişdi.

Nisbətən sonrakı dövrlərdə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşar və Qacar dövlətləri Azərbaycan dövlətçilik tarixinin növbəti mərhələlərini təşkil etmişdir. Lakin xarici dövlətlərin və qeyri türk millətlərin səyi və təhriki ilə Nadir şah qətlə yetirildikdən sonra Azərbaycan xanlıqlara parçalandı və XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası Azərbaycanın şimal hissəsini işğal etdi. Bununla da İranda İran türklərinin mövqeyi zəifləndi və farsların XX əsrin əvvəllərində Pəhləvi rejiminin hakimiyyətə gəlməsi ilə İran dövləti öz türk mənşəyini, demək olar ki, itirdi. Lakin türk ruhu ölməmişdi. 1905-1911-ci illərdə İranda Səttarxanın başçılığı ilə milli azadlıq hərəkatı başlandı. Təəssüf ki, çar Rusiyası tərəfindən bu hərəkat yatırıldı və daşnaq erməni Refyemin başçılığı ilə Səttarxan və onun yaxın silahdaşları Tehranda qətlə yetirildilər.

Təəssüflər olsun ki, XX əsrin əvvəllərində İranda fars şovinizmi, 1920-ci ildən isə Şimali Azərbaycanda sovet üsul-idarəsi əsrlər boyu formalaşmış tayfa, nəsil, şəcərə adət-ənənələrini məhv etdi. Bunu dağıtmaqla İranda fars üsul-idarəsini, Şimali Azərbaycanda isə Sovet üsul-idarəsini bərqərar etdi. Bununla da milli-adət ənənəsinə qarşı (genosit) başlandı. Beləliklə, Azərbaycan millətinin faciəsinin – Cənubi Azərbaycanda fars və Şimali Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasətinin başlanğıcı və əsası qoyuldu. 28 may 1918-ci ildə Azərbaycanda Şərqdə ilk müstəqil respublika quruldu. M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə qurulmuş ilk Azərbaycan Respublikası, Nadir şahın Şimali Azərbaycan ərazisindəki Azərbaycan bəylərbəyliyiinin 113,9 min kv. km. ərazisini əhatə edirdi. Təəssüflər olsun ki, çar Rusiyası üsul-idarəsi XIX əsrin əvvəllərində quberniyalar adı ilə indiki Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan kimi əraziləri Azərbaycan tərkibindən ayıra bilmişdi. 28 aprel 1920-ci ildə yenidən Qırmızı Ordunun Azərbaycanı işğalı qansız-qadasız ötüşmədi.

Azərbaycan SSR-in yaranması bir daha Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Zəngəzur, Borçalı, Göyçə, Dərbənd ərazilərinin Azərbaycandan alınması ilə nəticələndi və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayət yaratmaqla (1923)

bu muxtar vilayətdə separatizmin çiçəklənməsinə rəvac verdilər.

II Dünya müharibəsində də Cənubi Azərbaycanda yenidən Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə milli azadlıq hərəkatı başlandı. 1945-ci ildə Azər ayının 21-də milli hökumət yarandı. Lakin yenidən Sovet imperiyası qərb dövlətlərinin təhriki ilə şərqdə böyük türk dövlətinin yaranmasına imkan vermədilər. 1946-cı il 12 dekabrda bu hərəkat da dağıldı. Dekabrın 12-də İran qoşunları Təbrizə daxil oldu. Minlərlə fədai güllələnib, dar ağacından asıldı. Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda 1941-1946-cı illər azadlıq hərəkatı məğlubiyyətə uğradı. SSRİ-yə gətirilən S.C.Pişəvəri 1947-ci ildə müəmmalı şəkildə avtomobil qəzasında həlak oldu. Lakin Cənubi Azərbaycanda 60-70-ci illərdə də milli azadlıq hərəkatları davam etdirdi və 1979-cu il fevral ayının 11-də İran İslam Respublikası elan edilərək milli-demokratik inkişafın qarşısı alındı. İran İslam Respublikasının konstitusiyasına görə türk dilinin işlənməsinə icazə verilsə də, Azərbaycan türklərinin öz ana dilində məktəblərdə oxumasına imkan verilmədi. Təəssüf ki, İranda vahid İran milləti adı altında antitürk siyasət aparılır, azərbaycanlıların milli mənsubiyyəti inkar edilir. Lakin mən inanıram ki, dünyada gedən demokratik proseslər İranda da öz əksini tapacaq və İranda yaşayan 30 milyona yaxın Azərbaycan türkü öz müstəqilliklərinə nail olacaqlar.

Müasir dövrdə türk dövlətlərinin xronikasına baxış

XX əsrin axırlarında – 1974-cü ildə Türkiyənin baş naziri Ecevi tərəfindən Kipr adasında gedən yunanların yerli türk xalqlarına qarşı olan soyqırımının qarşısı alınmış, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti yarandı. XX əsrin sonlarında Sovet imperiyasının dağılması ilə 1991-ci il oktyabr ayının 18-də Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdi. Daha sonra Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan respublikaları öz müstəqilliklərini bəyan etdilər. 6 müstəqil türk dövləti yarandı. XXI əsrin türk əsri olması hörmətli cənab Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən 2013-cü ilin noyabrında Ankaradakı görüşündə bir daha dünyaya bəyan edildi və mən əminəm ki, artıq Şərqi Avropada və Rusiya Federasiyası ərazisində də türk muxtariyyətləri də gələcəkdə türk dövlətləri birliyinin bir subyekti olacaqdır.

Mən bu xüsusi hissədə e.ə. bu günə qədər, təxminən 4 min ilə yaxın türkün əzəmətli tarixinə qısa nəzər yetirdim. Bu tarixi yazmaqla türkün böyüklüyünü, qurduğu 22 imperiyanın, 149 dövlətin tarixinə qısa da olsa, bir baxış etdim. Bu türk millətinin əzəmətidir. Bununla hər bir azərbaycanlı

fəxr etməlidir. Həmçinin Azərbaycan ərazisində e.ə. II-III yüzillikdən bu günə qədər yaşayan türk xalqlarının tarixinə bir səyahət etdim və bir daha fəxr etdim ki, mən Azərbaycanlıyam!

Lakin yuxarıda vurğuladığım kimi, bizim minillik dövlətçilik tariximizi çox təəssüflər olsun ki, rus sovet, erməni və fars tarixçiləri saxtalaşdırmağa çalışmış, bütün tarixi ədəbiyyatlardan Azərbaycan tarixini silmək istəmişlər, Azərbaycan müstəqil, suveren dövlət kimi öz keçmiş tarixini tezliklə bütün dünyaya tanıtmaya borcludur. Bu bizim əzəmətimiz və böyük tarixi keçmişimizdir və bununla da hər bir azərbaycanlı qürur hissi keçirtməli, əlindən gələni etməlidir ki, gələcək nəsilləri də bu ruhda tərbiyələndirsinlər. Azərbaycan dövlətində yaşayan hər bir vətəndaş üçün Azərbaycan tarixini bilməsi vacib şərt olmalıdır.

Tarixi şəxsiyyətlərimizin – Tomirisin, Cavanşirin, Babəkin, Uzun Həsənin, Şah İsmayılın, I Şah Təhmasibin, Şah Abbasın, Nadir şahın, Şah Qacarın, ilk Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularının – Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Fətəli xan Xoyskinin, Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının XX əsrin ikinci yarısındakı azadlıq mücahidlərinin və Ulu Öndər, müasir Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin adları əbədiləşdirilməli, öz millətimizə layiqincə tanındılmalıdır. Bununla biz dünyaya öz tarixi əzəmətimizi göstərməklə böyük qürur hissi keçiririk. Bu da xalqımıza, dövlətimizə – Azərbaycanımıza, Bakı şəhərinin bugünkü əzəmətinə daha da çalar verərdi.

NƏTİCƏ

Apardığım araşdırmalar belə bir ibrətamiz həqiqəti ortaya qoydu ki, Əsl azərbaycanlı, Əfşar oğlu olmasına baxmayaraq, Nadir şəxsiyyəti Azərbaycanda öz layiqli tarixi təsdiqini tapmamışdır. Onun barəsində Avropada, Amerikada, Asiyada çoxsaylı məqalə və monoqrafiyaların yazılmasına baxmayaraq, onun tarixi əzəmətinin adekvat ifadəsinə çevrilə bilməmişdir. Odur ki, gəldiyim ilkin qənaət belədir ki, Nadir məhz bir türk-azərbaycanlı kimi müasir modern rakursdan baxılaraq öyrənilməlidir. Qəti olaraq söyləmək olar ki, Nadir şah Əfşar insani faktor və etnik qərarlaşma məkanı etibarını ilə bir Azərbaycan dövləti qurmuşdu. «İran» adlı müəyyən bir coğrafi arealı ifadə etdiyindən Nadir Əfşar dövlətinə bir fars dövləti damğasını yapışdırmaq tamamilə yolverilməzdir. Nadir şah qanuni və yanaşma konstruksiyalarına görə təmiz türk-azərbaycanlı ənənələrinin cəsur davamçısı idi.

Bu gün İran İslam Respublikasında Nadir şah Əfşara sonsuz minnətdarlığı ifadə edən xüsusi bir münasibət var. Səbəb aydındır. Öz mövcudluğu üçün İran adlanan dövlət əvvəlki türk hökmdarları kimi, Nadir şah da borcludur. Bu prinsipial məsələ də müəyyən cəhətdən öz əksini tapmışdır.

Mənbələrin və tarixi ədəbiyyatın araşdırılması bütün aydınlığı ilə sübut edir ki, Nadir şah orta əsrlər hərbi tarixinin ən parlaq simalarından biridir. O, bəşər tarixinin Makedoniyalı İsgəndər, Əmir Teymur kimi sərkərdələrinin Asiyadakı uğurlarını təkrar edərək özünə Asiyanın sonuncu böyük fəthi kimi bir ad qazanmışdı. Bu insanın heyvət doğuracaq fəaliyyəti elə indinin özündə də hərbi işinin davamçılarının heyranlıqla öyrəndiyi və müraciət etdiyi qiymətli bir mirasdır.

Nadir şah fəthlik və sərkərdəlik əzəməti ilə hərbi yeni məzmun gətirən bir şəxsiyyətdir. O, məğlubedilməzlik simvoluna çevrilməklə hərbi peşəkarlığı ən yüksək zirvəyə çatdıra bildi. Nadir şah üçün mümkünsüz olan bir hərbi tapşırıq yox idi. Hətta insan zəkasının təsəvvür edə bilməyəcəyi qərarları qəbul edərək onların icrasında çox böyük məharət, ustalılıq və əzmkarlıq nümayiş etdirən Nadir şah müasirləri üçün əlçatmaz olan

məqsədlərə çox asanlıqla çatırdı. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Nadir şah Səfəvi dövlətinin az qala yarıya qədər əldən getmiş ərazilərini geri qaytardı, Yaxın Şərqi öz imperiyasına qatmış Osmanlı dövlətinin hərbi maşınının qarşısını saxladı, sürətlə güclənməkdə olan Rusiya dövlətini onunla hesablaşmağa məcbur etdi, Hindistanı, Əfqanıstanı və Türküstanı fəth etdi və özünün yeni imperiyasını yaratdı.

Nadir şah böyük bir imperiyanın şahı olsa da, dünya tarixində daha çox əzəmətli fəth və məğlubedilməz sərkərdə kimi tanınır. Səfəvi dövlətinin ucqar vilayətində, öz yurdundan sürgün edilmiş sadə bir əfşar ailəsində doğulmuş Nadir şahın nizamlı bir hərbi təlim görmədən dünyanın tanınmış sərkərdələrindən birinə çevrilməsi heyrət və təəccüb doğurmaqda davam edir. Çoxları bunun səbəbini anlamağa çalışırlar və tarixi ədəbiyyatda da bu məsələ ilə bağlı müxtəlif mülahizələr özünə yer tapmaqdadır.

Hər şeydən əvvəl, Nadir şahda hələ uşaqlıq yaşlarından fitri hərbi istedad var idi. Yaşadığı mürəkkəb mühit, qohum-əqrəbasının, yurddaşlarının daim məruz qaldığı talançı basqınlarının qisasını almaq istəyi bu istedadın əməli fəaliyyətə çevrilməsinə bir təkan verdi. Nadir şah gəncliyində belə yaxşı anlayırdı ki, qərar tutduğu mühitdə, hətta sağ qalmaq üçün və yaxınlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qılınca sarılmalı və bu zaman onun uğuruna yol açacaq daha səmərəli təşəbbüskarlığın məhrumiyyətlərinə də qatılmalıdır. Bu istiqamətdə nümayiş etdirdiyi əzmkarlığı, təşəbbüskarlığı və bir də malik olduğu fiziki keyfiyyətlər gənc Nadirin qarşısına qoyduğu məqsədlərin reallaşmasına bir zəmin yaratdı.

Nadir şah, doğrudan da, çox güclü fiziki keyfiyyətlərə malik idi. Boyu, qolunun gücü və yorulmazlığı onun döyüşçü kimi formalaşmasının ilkin şərtləri idi. Nadir şah aylarla, illərlə düşərgə həyatını keçirməyə qadir idi. Qoşunun gücü isə qarşısına çıxan düşməne dəhşətli anlar qismət edirdi. Malik olduğu fərdi keyfiyyətləri ona ən ağır döyüşlərin mərkəzində qərar tutmağa və qoşunlara nümunə olmağa imkan verirdi.

Nadir şah, hətta fiziki keyfiyyətlərini strateji səviyyəyə qaldıra bilmişdi. Səfəvi dövlətinin işğal olunmuş ərazilərinin azad olunmasında, böyük imperiyanın yaradılmasında Nadir şahın şəxsi şücaəti, əlbəttə ki, aparıcı amillərdən biri idi. Hamıya məlumdur ki, Əfşarlar dövləti məhz Nadir şahın qılınının üzərində bərqərar olmuşdu və onun qətli ilə də bu dövlət tənəzzülə uğradı.

Ölkənin şahı olmaq etibarilə Nadir şah dövlətinin hərbi-siyasi strategiyasının müəyyənləşdirilməsində həm azad idi, həm də dövlətin bütün potensialını bu strategiyanın həyata keçirilməsinə səfərbər edə bilmişdi. Yəni bu prosesin özündə bir çeviklik var idi və dövlətin bütün imkanlarının onun əlində cəmləşməsi hərbi-strateji vəzifələrin həll edilməsindəki bürokratiyanı aradan qaldırırdı.

Bununla belə, Nadir şahın sərkərdəliyini parladan başlıca olaraq onun taktikasının zənginliyi idi. Bu baxımdan Nadir şah hər b tarixinə yeni bir məzmun gətirdi, taktiki məharəti sənətkarlıq səviyyəsinə qaldırdı və bununla da qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olunmasında mütləq nəticələr əldə etdi.

Nadir şahın taktikasını ümumiləşdirərkən onun bir sıra xarakterik cəhətlərini qeyd etmək mümkündür. Bu cəhətlərdən biri Nadir şahın taktikasında zaman amilidir. Sürət, çeviklik, gözlənilməzlik və s. Nadir şahın qələbələrinə zəmin yaradan dəyərli məqamlardır. Özü də bu məqamlar istər qərar qəbul edilməsində, istər döyüşün aparılmasında, istərsə də döyüşün hazırlanmasında özünü göstərirdi. Məsələn, Nadir şah döyüş qərarlarının qəbul edilməsində böyük operativlik göstərirdi və qısa zaman ərzində də qüvvələrini həmin döyüşə səfərbər edirdi. Qərar qəbul edilməsində və ya əməli fəaliyyətə başlanmasında tərəddüdlük göstərilməsini Nadir şah bağışlanmaz hesab edirdi. Onun fikrincə, döyüşqabağı və ya döyüşdə tərəddüd keçirmək məğlubiyyətin başlanğıcı idi.

Nadir şahın sürətində bir peşəkarlıq və məharət var idi. Döyüşlərin sürəti onun düşmənlərinə göz açmağa imkan verməzdi. Məhz bu yolla düşmənin nizamı pozulur, onun müvafiq qərar qəbul etməsinə imkan vermədən ən həssas nöqtələrinə güclü zərbə vurulur və bununla da döyüşün taleyi həll edilirdi. Hətta geri qaçan düşmən qüvvələrinin təqibində də sürət amili Nadir şaha dəfələrlə qələbə gətirmişdi.

Hərbi marşların icrası zamanı da xüsusi və məqsədyönlü sürət və gözlənilməzlik nümayiş etdirilirdi. Bu baxımdan Nadir şahın Hindistan səfəri xüsusilə xarakterikdir. Arzu edilən sürətə nail olmaq üçün keçilməz yüksəkliklərə üz tutur, şam işığında dağları aşırırdı. Bu da Nadir şaha ən az itkilərlə düşməninə qəfil haqlamağa və onu üstələməyə imkan verirdi.

Nadir şah qısa zaman kəsiyində bu və ya digər istiqamətdə qüvvə üstünlüyünü yaratmaqla zərbəsinin kəsərliliyini də artırırırdı. Hər zaman

qoşun daxilində olması və düşərgə həyatı keçirməsi də əmrlərinin qısa zaman ərzində qoşunlara çatdırılmasında əhəmiyyət kəsb edirdi.

Nadir şah taktikasının başqa bir xarakterik cəhəti məkan amili ilə bağlıdır. Bu məqam hər döyüşdən qabaq dəqiqliyi ilə götür-qoy edilir və məkan amilinin qələbənin əldə edilməsinə göstərəcəyi təsirlər dəqiqliyi ilə nəzərə alınır. Burada həm döyüş meydanının seçilməsi, həm də qüvvələrin yerləşdirilməsi, düşməne zərbə istiqamətlərinin seçilməsi və s. elementlər nəzərə alınır. Hücuma gözlənilməzliyinin əldə edilməsi və düşməne endirilən zərbənin təsir gücünün artırılması üçün ən sərt və inanılmaz coğrafi maneələrin dəf edilməsindən çəkinməzdi. Nadir şah çox vaxt düşmənin gözləmədiyi istiqamətdən hücuma keçməklə, əslində, döyüşün taleyini həll etmiş olurdu. Özü də bu zaman Nadir şah sayı 100 minə çatan qoşunu, bu qoşunun ağır təchizatını da həmin maneələrdən adlada bilirdi. Bu baxımdan Nadir şah dünya hərbi tarixinin nadir şəxsiyyətlərindən sayıla bilər.

Nadir şah döyüş meydanını seçərkən qüvvələrinin geniş manevrlər etmək imkanını, ehtiyat qüvvələrin əşalonlaşdırılmasını, pusquların yerləşdirilməsini, cinahların mühafizəsini və s. məsələləri nəzərə alırdı. Düşərgələrin qurulması zamanı da, adətən, müəyyən bir təcrübəyə əsaslanırdı. Hətta döyüş meydanının ərzaq və su mənbələrinə yaxın olması da Nadir şahın diqqətindən qaçmırdı. Bütün hərbi qüvvələr döyüş meydanında Nadir şahın niyyətinə əsasən yerləşdirilir və onlara verilən tapşırıqlarda ərazinin coğrafi xüsusiyyətləri də nəzərə alınır. Nadir şah özü elə bir nöqtədə dayanırdı ki, orada döyüşün gedisini aydın şəkildə müşahidə etsin, lazım gələndə lazımı istiqamətlərə yeni qüvvələr daxil etsin.

Nadir şah açıq sahələrdəki döyüşlərə üstünlük verir, qala döyüşlərindən çəkinməyə və qalada gizlənən qarşı tərəfi də açıq döyüşə sövq etməyə çalışırdı.

Nadir şah taktikasının önəmli xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də insan amilinin layiqincə nəzərə alınması idi. Qoşunlara qatılmış olan döyüşçülərin mənəvi-psixoloji durumu, fiziki qabiliyyəti və əzmkarlığı Nadir şah tərəfindən yüksək qiymətləndirilən cəhətlər idi. Nadir şah ənənəvi şah həyat tərzilə döyüşçü həyat tərzilə arasındakı məsafəni xeyli yaxınlaşdırmışdı. Nadir şah aylarla, illərlə döyüşçüləri kimi düşərgə həyatı yaşayırdı, onların qatlaşdığı məhrumiyyətlərə qatlaşırdı, özünə qarşı onlarda bir inam yaradırdı. Nadir şah da döyüşçülərinə inanırdı, əzmkarlıq göstərən

döyüşçülərini, hətta döyüşü uduzsa belə, son dərəcə yüksək qiymətləndirirdi, onlarda daxili inamı və mübarizliyi oyada bilirdi. Sədaqət, əzmkarlıq və intizam nümayiş etdirən döyüşçü Nadir şah üçün əziz insan idi. Amma bu tələblərə laqeydliklə yanaşan döyüşçü Nadir şahın son dərəcə ciddi cəzalarına tuş gəlirdi.

Nadir şah öz sərkərdələrində hərbi işinə dərin bir həvəs yarada bilmişdi, onların təşəbbüskar fəaliyyətinə geniş meydan açmaqla bir sərkərdə kimi formalaşmasında həmişə maraqlı idi. Nadir şahın təşkilatçılıq istedadı da məhz sərkərdələri vasitəsilə həyata vəsiqə alırdı.

Nadir şahın qoşunları daim yeniləşirdi və təzələnirdi. Xüsusi hərbi təlim görməmiş 10 minlərlə döyüşçünü Nadir şah məharətlə idarə edir və onların potensialını çox böyük ustalıqla amansız döyüş zərbəsinə çevirə bilirdi.

Bütünlükdə, döyüş zamanı qoşunların idarə edilməsini Nadir şah sənətkarlıq səviyyəsinə qaldıra bilmişdi. İti zəkası ilə Nadir şah ani bir zamanda döyüş meydanında nə baş verdiyini və nə baş verə biləcəyini dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirir və dərhal da müvafiq addımlar atırdı.

Amma onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Nadir şah dövrünün və mühiyyətinin yetirməsi idi. O, ətrafında cərəyan edən hadisələrdən, baş verən çəkişmələrdən və fitnə-fəsadlardan lazımınca baş çıxara bilmədi ki, bu da onun həyatının faciəli sonluqla başa çatmasına səbəb oldu. Bununla belə, Nadir şah dünya hərbi tarixinin əzəmətli fəthi olaraq qalmaqdadır.

Nəhayət, çox mühüm nəticələrdən biri də Nadirin bir azərbaycançı statusunu kəsb etməsi və sonradan milli məfkurə səviyyəsinə qalxmış böyük işlərin ilk sistemli əməli başlanğıcını qoymasıdır. Bu mənada bir hərbi düha sahibi kimi Nadir nə qədər cazibədarlırsa, bir azərbaycançı kimi bir o qədər qürur vericidir.

P.S. Qədim və orta əsrlər dünyası tarixində yunanlar İsgəndərlə, monqollar Çingiz xanla, özbəklər Əmir Teymurla, ruslar I Pyotr-la, türklər Fətəh Sultan Mehmet və Qanuni Sultan Süleymanla, almanlar Bismarkla, ingilislər Kromvel, ispanlar Kolumbla, fransızlar Napoleonla necə fəxr edirsə, azərbaycanlılar da Şah İsmayıl Xətai və Nadir şah Əfşarla elə öyünüb və qürur hissi keçirməlidirlər.

Bir faktı da qeyd etmək istəyirəm ki, insanlar millət kimi anadan doğulmurlar. Hər bir canlı varlıq Ulu Tanrının və təbiətin yaratdığı bir

möcüzədir. İnsanlar anadan doğulduqdan sonra düşdüyü mühitə uyğun tərbiyə, təhsil alır, dini baxışlarını formalaşdırırlar. Daha sonra millət kimi formalaşırlar. Millət anlayışı isə onun vətənpərvərliyindən, öz dilini və dinini sevməsindən, torpağına, vətəninə olan məhəbbətindən və adət-ənənələrinə riayət etməsindən irəli gəlir. Millətlərin və xalqların yaşadığı dövlətlər də onun ərazisində yaşayan hər bir vətəndaşın dilinə, dininə, adət-ənənəsinə hörmət etməli və bütün vətəndaş hüquqlarının qorunmasının təminatçısı olmalıdır. Bu XXI əsrin tələbidir. Bunlara əməl etmək, beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində dövlətin və beynəlxalq təşkilatların vəzifəsidir. XX əsrdə yaranmış beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə əsasən bütün dövlətlərin əraziləri toxunulmazdır. Hər bir millətin öz müqəddəratını həmin dövlətlərin sərhədləri çərçivəsində təyin etmək hüququ da vardır, lakin erməni ekspansionistlər əzəli Azərbaycan torpaqlarında qurduqları Ermənistan Respublikası ilə kifayətlənməyib, Dağlıq Qarabağ və hətta onun ətrafında 7 rayonumuzu da işğal etməklə dünyada öz təcavüzkar niyyətlərindən geri qalmırlar. Mən inanıram ki, tezliklə Azərbaycan dövləti öz torpaqlarını erməni seperatçılarından təmizləyəcəkdir.

Bir vacib məsələni də oxucularımla bölüşmək istəyirəm. Vətənpərvərlik hissi, dövlətini, vətəninə sevmək, öz millətinlə qürur hissi keçirtmək, vətəninin tarixini bilmək hər bir azərbaycanlının vəzifəsi və borcudur. Lakin bu hisləri yaratmaq, yaşatmaq, yeniyetmə gənclərimizə öyrətmək həm ailənin, həm məktəbin, həm dövlət qurumlarının, eyni zamanda qeyri-hökumət qurumlarının, ictimai təşkilatların, kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) və s. əsas vəzifəsi olmalıdır.

22 ildən artıqdır ki, müstəqillik yolunda inamla irəliləyirik. Az bir müddətdə Azərbaycan adı dünyanın hər yerində tanınır və üçrəngli bayrağımız həmin ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda vüqarla dalğalanır, idmançılarımız, incəsənət xadimlərimiz, şairlərimiz və yazıçılarımız dünyada tanınır. Ən böyük uğurlarımızdan biri də Ulu Öndər Heydər Əliyevin dünya ölkələrində XX əsrin ən böyük dövlət xadimi kimi tanınmasıdır. Hər bir azərbaycanlı bununla qürur hissi keçirir və bu işlərin görülməsində Prezidentimiz İlham Əliyevə və Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, millət vəkili, YUNESCO-nun və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri xanım Mehriban Əliyevaya öz dərin təşəkkürümü və minnətdarlığımı bu əsərim vasitəsilə bir daha bildirirəm.

Mən burada fikirlərimi bitmiş hesab edirəm. Son olaraq bir daha onu demək istəyirəm ki, dünyada olan fəthlər haqqında çox deyilib və yazılıb. Nadir şah barəsində də dünyada yüzlərlə əsərlər yazılıb və yazılacaqdır. O, tarixi bir şəxsdir. Onun əməlləri mifik qəhrəmanların fantastik hərəkətlərindən daha güclü və qüvvətlidir. Bu bir tarixi həqiqətdir.

Bu il Nadir şahın anadan olmasının 325 ili, 2015-2016-cı illərdə isə qurduğu Azərbaycan Nadir Əfşar imperiyasının 280 ili tamam olur.

Azərbaycan Respublikası orta əsrlərin böyük və əzəmətli imperiyalarının və dövlətlərinin kiçik bir yadigarı, sələfidir.

Gəlin Azərbaycanımızı qoruyaq!!!

**Bakı – İstanbul – Bursa – Tehran – Məşhəd – Təbriz
2012-2014**

RƏYLƏR

Cahangir Hüseyn Əfşarın «Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti» adlı monoqrafiyası haqqında Rəy

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən keçən 23 il ərzində Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı problemlərinin tədqiq edilməsi sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Fəqət Şərqi sonuncu fəthi, Azərbaycan Əfşar dövlətinin əsasını qoymuş Nadir şah Əfşarın həyatına, hərbi və dövlət xadimi kimi fəaliyyətinə həsr olunmuş xüsusi tədqiqat yazılmamışdır. Bu kontekstdən çıxış edərək istedadlı hüquqşünas-alim Cahangir Hüseyn Əfşarın belə mövzuda monoqrafiya yazması olduqca təqdirəlayiq və gərəkliyədir.

Müəllif nəzərə çatdırır ki, 2014-cü ildə Nadir şahın anadan olmasının 325 (1689-2014), gələn il isə Əfşar dövlətinin yaranmasının 280 (1735/36 – 2015) illiyi tamam olur. Onun fəaliyyəti və qurduğu Azərbaycan Əfşar dövləti barədə bilgilər əldə edilməsi xalqımızın vətənsəvərlik və təəssübkeşlik ruhunda tərbiyəsində önəmli rol oynaya bilər.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Naxçıvan Respublikasının 75 illik yubiley icaləsindəki çıxışında, digər məruzə və nitqlərində alimlər qarşısında böyük vəzifələr qoymuşdur: Yeni konsepsiya yaratmalı və bütün dünyaya sübut etməlidirlər ki, indiki Ermənistan Respublikası bizim tarixi torpaqlarımızda yer alıb. Bu torpaqlar lap qədimdən Azərbaycan xalqına məxsus olub, ermənilər buraya köçürülmüşlər.

Bu cəhətdən Cahangir Hüseyn Əfşarın kitabı Heydər Əliyev çağırışına ləyaqətli töhfədir. Kitabda belə bir ideya qırmızı xətlə nəzərə çatdırılır ki, xalqımızın tarixində qürur mənbəyi olan tarixi şəxsiyyətlərimiz çoxdur.

Müəllif vurğulayır ki, Azərbaycanın müstəqilliyi, bütövlüyü və azadlığı uğrunda mübarizə tarixində Tomiris, Cavanşir, Babək, Şah İsmayıl Xətai, Sah Abbas, Nadir şah Əfşar və XX yüzillikdə isə Ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir.

Nadir şah Əfşar öz dövründə Azərbaycan torpaqlarını işgalçı əfqanlardan, rus müstəmləkəçilərindən, Osmanlılardan, fars şovinistlərindən azad edib onun müstəqilliyini təmin etməklə böyük rol oynamışdır.

İngilis tarixçisi Edmund Bosvortun 1971-ci ildə rus dilində çap edilən «Müsəlman sülalələri» kitabında Əfşarlar monqollar tayfası kimi qələmə verilir. Cahangir Hüseyn Əfşarın çoxsaylı qaynaqlar əsasında Əfşarlar sülaləsinin, o sıradan Nadir şahın gəlmə olmayıb, regionun yerli türk əhalisi olduğunu, Nadir şahın türk mühitində formalaşması və Azərbaycan türkcəsi onun doğma dili olduğunu təsdiqləyir.

Müəllif yazır ki, Nadir şahın tarixi fəthlər, qələbələr tarixidir. Monoqrafiyanın xronoloji ardıcılıqla deyil, problemlər üzrə işıqlandırılması, fikrimizcə, onun uğurlu cəhəti hesab olunmalıdır. O göstərir ki, Nadir şah əsl ədalət mücəssəməsi olub, islamçılığın, türkçülüynün birliyi uğrunda çarpışan əsl azərbaycanlı idi. Şah İsmayıl Xətəidən sonra Azərbaycan xalqının siyasi-etnik birliyinin yaradılması sahəsində Nadir Əfşarın genişmiqyaslı işlər gördüyünü vurğulayır.

Öz fikirlərini təsdiq etmək üçün akademik Ramiz Mehdiyevin belə bir konsepsiyasını nəzərə çatdırır. Akademik yazır: «...istər Şah İsmayıl, istərsə də Nadir şah dövründə Azərbaycan təkə müstəqil dövlət deyildi. Həm də həmin zamanlardan dünyanın sosial-mədəni və dövlət kimi müstəqil subyekti idi».

Kitabda çoxsaylı qaynaqlar və zəngin mənbələr əsasında Nadir şah Əfşarın soykökü, şəxsi keyfiyyətləri, uğurlu hərbi yürüşləri və döyüşləri, Muğan qurultayı, dini islahatları, diplomatik əlaqələri, ordusu, azərbaycançılıq qayəsi, şəcərəsi işıqlandırılır, ən başlıcası isə 5,5 min kv. km-ə yaxın ərazidə yaratdığı Azərbaycan Nadir Əfşar dövlətinin tarixi oxucuya erməğan edilir.

Cahangir Hüseyn Əfşar ixtisasca hüquqşünas olmasına baxmayaraq, milli tariximizin bütöv bir dövrünü tədqiq edərək Səfəvilər dövləti başçıları varisi olan Nadir şahın azərbaycançılıq ideyasının daşıyıcısı olması, türk dünyasının birliyi uğrunda mübarizə aparması barədə maraqlı fikirlər söyləyir. O göstərir: «Türkçülük, turançılıq və azərbaycançılıq Nadirin əməlində öz parlaq təcəssümünü tapmışdı. Nadir əvəzolunmaz bir azərbaycanlı idi».

Müəllif həm də Nadir şahın islam dininin böyük himayədarı olması,

islam inanclarına xüsusi diqqət yetirməsi, eyni zamanda bu dinə zədə vuran məzhəb ayrılığına, sünni-şiə ixtilafına qarşı ardıcıl mübarizə aparması barədə ətraflı, çoxsaylı faktlar və misallar gətirir.

Problemin müasir dövrlə əlaqələndirilməsi Cahangir Hüseyn Əfşarın ən böyük uğuru hesab olunmalıdır. Belə ki, müəllif eyni zamanda azərbaycançılıq məfkurəsinin son illərdə Azərbaycanın görkəmli alimləri tərəfindən inkişaf etdirilməsini nəzərə çatdırır. Belə bir nəticə çıxarır ki, azərbaycançılığın dövlətçiliyə tətbiqi Ümumilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, ilk dəfə 2001-ci ildə Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında azərbaycançılığı Azərbaycanın milli dövlət ideologiyası kimi əsaslandırdı.

Cahangir Hüseyn Əfşar vurğulayır: Bu gün bütün dünyada azərbaycançılığın qüdrət mənbəyi Azərbaycan Respublikası və onun prezidenti İlham Əliyevdir. Müəllifin gəldiyi nəticə: Bu gün azərbaycançılıq dövlət siyasətinin bütün istiqamətlərində əxlaq normalamızda, cəmiyyət və ailə münasibətlərində fəal bir şəkildə davam və inkişaf etdirilir.

Cahangir Hüseyn Əfşar Nadir şahın vətənsəvər və müdrik sərkərdə, dövlət başçısı olması və döyüşçüləri də öz şəxsi nümunəsi ilə bu ruhda tərbiyə etməsi barədə yetərli misallar gətirir. İtirilmiş torpaqların geri qaytarılması uğrundakı vuruşlarına diqqəti cəlb edir. Əsgərlərin döyüş qabiliyyətini artırmaq üçün şəxsi nümunə olmaqla ölümü təslim olmaqdan üstün tuturdu. Nadir şah döyüşçülərin qəlbində döyüş ruhu və fırtınası yaratmaq qabiliyyətinə malik şəxsiyyət idi.

Kitabda ən mühüm fikirlərdən biri, hər bir azərbaycanlının öz tarixini dərinləndirib bilməsi, öz keçmişi və soykökü ilə fəxr etməsi konsepsiyasıdır. Bununla əlaqədar görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanovdan gətirilən sitatlar olduqca qiymətlidir.

Cahangir Hüseyn Əfşar hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, professor, istifadə olan polkovnik, Qarabağ müharibəsinin veteranı olmaqla uzun müddət daxili işlər orqanlarında səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Ağdaş, Biləsuvar, Abşeron, Sabirabad rayonlarında polis rəisi işləyərkən xalqın hüquqlarının müdafiə olunması, qanunçuluğun təmin edilməsi sahəsindəki işləri geniş ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Respublika Ali Sovetinin deputatı olarkən 1991-ci ilin avqustunda Azadlıq Bəyanatının və 18 oktyabrda dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi

ilə əlaqədar Konstitusiyaya aktının qəbulu zamanı xüsusi fəallıq göstərmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsi ilə əlaqədar Ali Sovetin sessiyalarında çıxışlar etmiş, onu hərtərəfli dəstəkləmişdir. Cahangir Hüseyn Əfşar Azərbaycanın müstəqilliyi naminə bütün məsələlərdə əsl mübariz kimi çıxış edərək millətinin ən ağırlı məsələlərinə diqqət yetirirdi. Vətənə, xalqına bağlılıq onun həyat mücəssəməsidir.

Cahangir müəllim – qeyrətli Əfşar nəslinin nümayəndəsi, Gədəbəyin ulu dağlarının oğlu kimi onun erməni ekstremistlərindən müdafiə olunmasında da fəal iştirak etmişdir.

Son illərdə AMEA-nın İnsan hüquqları İnstitutunda elmi işlər üzrə direktor müavini işləyərkən çoxsaylı məqalələr müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır.

Rəy verdiyimiz monoqrafiya onun müəllifinin dərin tarixi biliyə, ensiklopedik dünyagörüşünə malik olduğuna əyani misaldır. Azərbaycan tarixinin bir sıra konseptual məsələlərinin işlənilib hazırlanmasında əvəzsiz rol oynayacaq. Əsər gənclərimizin, geniş oxucu kütlələrinin vətənevərlik, təəssübkeşlik hislərinin güclənməsi işində əhəmiyyət kəsb etməklə, hər bir azərbaycanlıyı ayıq-sayıq olmağa, vətəninə, torpağını sevməyə, yağı düşməndən qorumağa ruhlandıracaqdır.

*Xəlil Süleyman oğlu Köçərli,
tarix elmləri doktoru, professor,
Respublikanın əməkdar müəllimi
mart, 2014*

**Cahangir Hüseyn Əfşarın «Azərbaycan
Nadir Əfşar dövləti» adlı əsəri haqqında
R Ə Y**

Nadir Əfşar tarixi fəaliyyəti barəsində çoxsaylı əsərlər çap edilmişdir. Amma bu əsərlərin heç birində Nadirin milli mündəricəsinə xüsusi olaraq aydınlıq gətirilməmişdir. Onu sadəcə olaraq siyasi və hərbi iqtidarını itirmiş Səfəvi dövlətinin bərpasını təmin etmiş bir sərkərdə və həmin dövlətin tarixi-coğrafi hüdudlarını genişləndirməklə burada «İran» dövlətinin yaradıcısı kimi nəzərdən keçirmişlər. Onun bir türk oğlu olmasının üstündən sükutla keçilmişdir. Belə stereotiplərin aradan qaldırılmasında C.H.Əfşarın «Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti» əsəri diqqətəlayiqdir. Adından da görüldüyü kimi, müəllif əsərdə milli zəminə söykənən bir dövlətin və onun qüdrətli yaradıcısından lakonik olaraq bəhs etməyə müvəffəq olmuşdur. Hüquqşünas alim olmağına baxmayaraq, o, istifadə etdiyi mənbə və məxəzlərə bir tarixçi səriştəsi ilə yanaşmağa müvəffəq olmuşdur.

Nadir şahın hərbi yürüşləri, daxili-siyasi tədbirləri, dini islahat cəhdləri və bu islahatlardan gözləntiləri, eləcə də onun soykökü və fərdi xüsusiyyətləri oxunaqlı bir təhkiyə ilə təqdim edilmişdir.

Xüsusi olaraq C.H.Əfşarın M.K.Mərvinin əsərinin Nadirin nəsil şəcərəsinə aid olan hissəsini təhlilə cəlb etməklə buradakı bir xəttin inandırıcı bir surətdə özünə qədər gəlib çıxdığını izləməsini qeyd etmək istəyirəm.

Mən inanıram ki, kitab Nadirsevənlər üçün qiymətli bir hədiyyə olacaqdır. Odur ki, C.H.Əfşarın «Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti» əsərinin çapa təqdim olunmasını məmnuniyyətlə tövsiyə edirəm.

***Şahin Fərzəliyev,**
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun «Dərbənd tarixi»
elmi qrupunun rəhbəri, tarix
elmləri doktoru, professor
6 mart 2014*

**Cahangir Hüseyn Əfşarın «Azərbaycan
Nadir Əfşar dövləti» adlı əsəri haqqında
R Ə Y**

Nadir Əfşar milli tarixşünaslığımızda nisbətən az öyrənilən nəhəng şəxsiyyətlərdən biridir. Öz cəsarəti, fenomenal hərbi dühası, tükənməz enerjisi ilə diqqəti cəlb edən Nadir Əfşar barəsində, adətən, ümumi fonda danışılmış, onun milli kimliyinin üstündən çox zaman sükutla keçilmişdir. Bu səpkidə olan məsələlərə aydınlıq gətirilməsində Cahangir Hüseyn Əfşarın haqqında söhbət açdığım əsəri məndə ayrıca maraq doğurdu.

Əsər çox böyük həvəs, vicdani zərurət, milli təəssübkeşlik və elmi təmənnəsizliklə yazılmaqla Nadir şahın şəxsiyyətindən zorla asılmış qərəzli yarlıqların qırılıb atılması istiqamətində xüsusi bir əhəmiyyətə malikdir.

Beş fəsildən və xüsusi hissədən ibarət olan əsəri oxuduqca onun bir hüquqşünas tərəfindən deyil, peşəkar tarixçinin qələmindən çıxdığının fərqi olursan. Fikir və mülahizələrin yeniliyi və orijinallığı özünü bütün əsər boyu büruzə verir. Nadir Əfşara azərbaycançılıq prizmasından baxmağa cəhd etmək isə təqdirəlayiqdir.

Mən Cahangir Hüseyn Əfşarı xeyli vaxtdır ki, tanıyıram. Amma onun Nadir şahın soyuna bağlılığını böyük məmnuniyyətlə indi öyrəndim. Əminəm ki, əsər geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olacaq və odur ki, onun çapa təqdim olunmasını məqsədmüvafiq hesab edirəm.

Qasım Hacıyev,
*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi»
şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru.
11 mart 2014*

**Cahangir Hüseyn Əfşarın «Azərbaycan
Nadir Əfşar dövləti» adlı əsəri haqqında
RƏY**

Cahangir Hüseyn Əfşarın təqdim etdiyi «Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti» əsəri Azərbaycan xalqının böyük oğlu Nadir şahə həsər olunmuş olduqca dəyərlə araşdırmalardan biridir. Tarixçi olmadığını özü də dəfələrlə vurğulamasına baxmayaraq, müəllif qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün gerçək bir elm adamı kimi çalışmış, çoxsaylı mənbələrdən və tədqiqat əsərlərindən bacarıqla faydalanmışdır.

Müəllif Nadir şahı dövlət xadimi, sərkərdə və fateh kimi tədqiq etməklə kifayətlənməmiş, həm də onun fərdi keyfiyyətlərini araşdırmışdır. Cahangir müəllim elmi-publisistik ədəbiyyatda ilk dəfə olaraq Nadir şah şəxsiyyətinə hərtərəfli yanaşmağa səy göstərmiş, azərbaycançılıq ideyasının soy-kökünə, xalqın mədəni-mənəvi irsinə bağlı olan Nadir şahın ömür yolu və siyasi fəaliyyəti ilə üzvi surətdə çulğalaşdığını əsaslandırma bilmişdir.

Cahangir müəllim çox doğru olaraq Nadir şahı təkcə Azərbaycan və türk dünyasının deyil, bütövlükdə bəşər tarixinin dahi simaları ilə yanaşı qoyur. Həqiqətən də, dünya tarixində Nadirlə müqayisə olunacaq şəxsiyyətlər çox azdır. Təbii ki, müxtəlif dövrlərdə, fərqli tarixi-geosiyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmiş şəxsiyyətləri müqayisə etməklə elmi nəticələr əldə etmək mümkün deyildir, lakin zənnimizcə, belə müqayisəli təhlillər bu və ya digər tarixi şəxsiyyətlərin ölkə və dünya tarixindəki rolunu və yerini dərk etmək baxımından faydalı ola bilər. Nadiri Makedoniyalı İsgəndərlə, Babəklə, Çingiz xanla, Əmir Teymurla, Fateh Sultan II Mehmet, Sultan Süleyman Qanuni ilə, Şah I Abbasla, Napoleon Bonopartla müqayisə etdikdə onun dühasının böyüklüyü daha bariz şəkildə görünür.

Nadir şah Babək kimi Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparan xalq qəhrəmanıdır. Lakin ondan fərqli olaraq, azadlıq hərəkatına təsadüf nəticəsində qoşulmamış, hələ yeniyetmə çağlarından etibarən yadellilərə qarşı mübarizə aparmış, hökmdar olmasında isə heç bir xanımın rolu olmamışdır.

Nadir şah Makedoniyalı İsgəndər, Fateh Sultan II Mehmet, Sultan Süleyman Qanuni, Şah I Abbas kimi dövlətin qüdrətini artıran bacarıqlı sər-

kərdə və diplomatdır, cəmiyyətin həyatını dəyişməyə çalışan islahatçıdır. Lakin onlardan fərqli olaraq, hakimiyyətə irsən sahib olmamışdı, o, yeni dövlətin və yeni sülalənin banisi idi.

Nadir şah Çingiz xan, Əmir Teymur, Napoleon Bonopart kimi fatehdir, yeni dövlətin və yeni sülalənin banisidir. Lakin onlardan fərqli olaraq, həm azadlıq hərəkatının başçısıdır, həm məzhəb ayrılıqlarına qarşı çıxan, xalqın mənəvi birliyinə nail olmaq istəyən vətənpərvərdir.

Nadiri başqalarından fərqləndirən başlıca cəhət isə onun siyasi və dövlət xadimi, sərkərdə və hökmdar, ideoloq və islahatçı kimi öz dövrünü xeyli qabaqlamasıdır. Nadirin ideyaları XVIII əsrin düşüncə tərzindən çox-çox irəli gedirdi. Eyni zamanda Nadir bir ölkənin sərhədləri daxilində məhdudlaşsı bir kimsə deyildi. Onun təfəkkürü, mütərəqqi fikirləri sərhəd tanımırdı. Bütün bunlar Nadirin yürütdüyü hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və dini siyasətdə tətbiq etdiyi yeniliklərdə özünü büruzə verirdi.

Nadir şahın siyasi sistemə gətirdiyi yenilik müasir dövrdə aktual olan demokratiya prinsiplərinin tətbiq edilməsindədir. Soy-kök etibarilə türk olan Nadir qədim türk xalaqlarının hərbi-demokratiya dönəmlərindən mövcud olan hökmdar seçkisi ənənəsini yaşadığı dövrə uyğunlaşdırmağa müvəffəq oldu. O, xanları və bəyləri, sərkərdələri və din xadimlərini dövlətin taleyi ilə bağlı olan bütün məsələləri geniş və ətraflı şəkildə müzakirə etməyə təşviq etdi. Bundan ötrü hər cür şərait yaratdı. Öz namizədliyini irəli sürmədi, müzakirələrin davam etməsini istədi. Təbii ki, Nadir hər şeyi qabaqcadan ölçüb-biçmişdi, amma istənilən halda, qurultay iştirakçılarında müəyyən qədər sərbəstlik də verilmişdi.

Nadir şah Hindistan yürüşündən qayıdan kimi xalqın içinə getdi, hamını dinləməyə, dərd-sərini öyrənməyə çalışdı. Şəkiddə olarkən şikayətçilərin çoxluğunu nəzərə alaraq onlara vəkil seçməyi təklif etdi. XVIII əsrdə heç bir inkişaf etmiş dövlətdə buna bənzər hal müşahidə olunmurdu. Bir sıra Avropa dövlətlərində yalnız yuxarı zümrələrin nümayəndələri tərəfindən parlamentarilər müəyyənləşirdi, sadə insanlar bu proseslərdən tamamilə kənar idilər. Nadir şah isə Şəki camaatının seçiminə hörmətlə yanaşdı, hətta özü təyin etdiyi yerli hakim Məlik Nəcəfin şikayətlərindən sonra Hacı Çələbini cəzalandırmaq əvəzinə, vəkil kimi onun səlahiyyətlərini daha da artırdı. Əminliklə söyləmək olar ki, əgər onun kimi düşüncələr çox olsaydı, Azərbaycanda parlamentarizmin bünövrəsi də elə o zaman qoyula bilərdi.

Nadir şahın həyata keçirdiyi ən mühüm yeniliklərdən biri türk-islam dünyasını parçalayan məzhəb ayrılığına son qoymaq istiqamətindəki tədbirləri idi. Bu təbirlərlə Nadir ilk növbədə, ölkə daxilində birliyin bərqərar olmasına çalışdırsa, digər tərəfdən bütün müsəlman dünyasında birliyə nail olmaq istəyirdi. Təəssüf ki, nə daxildə, nə də xaricdə bu mütərəqqi ideyanı lazımınca dəyərləndirmədilər.

Hərb sahəsində də Nadir şah islahatçı kimi yadda qalıb. Nadir ordu quruculuğunda türk hərb sistemini yeni dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırdı, artilleriyadan daha səmərəli şəkildə, yəni əvvəllər olduğu kimi, əsasən, müdafiədə deyil, həm də hücumda istifadə edilməsinə nail oldu, Azərbaycan və İran hökmdarları içərisində ilk dəfə olaraq hərbi dəniz donanması yaratmağa başladı, hərb sənətinə bir sıra taktiki-strateji yeniliklər gətirdi.

Nadir şah torpaq və vergi islahatları həyata keçirdi. Dövlət torpaq fondunu xeyli dərəcədə artırdı, iri mülk sahiblərinin övladlarının əlində qalsın deyər vəsiyyəət edilmiş vəqf torpaqlarını müsadirə etdirdi, əkilib-becərilməyən torpaqların səmərəli istifadə edilməsinə müvəffəq oldu. Vergilərin xəzinəyə daxil olmasını təmin etdi. Nadirin həyata keçirdiyi məqsədyönlü köçürmə siyasəti dövlətin sərhədlərinin möhkəmləndirilməsinə, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına, ordunun gücləndirilməsinə, həm də demoqrafik vəziyyətin dəyişdirilməsinə xidmət edirdi.

Nadir şahın həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən biri inzibati baxımdan parçalanmış halda olan Azərbaycan torpaqlarını vahid inzibati strukturda – mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan bəylərbəyliyi birləşdirməsi oldu. Bununla, demək olar ki, müstəqil və bütöv Azərbaycanın bünövrəsi qoyulmuş oldu. Qədim AZ (as) ƏR- lərin yurdu olan vətənimiz ilk dəfə bu ad altında bir dövlət qurumuna çevrildi. Xilafət çağında yalnız cənub torpaqlarımız Azərbaycan adlandırıldı, Hülakülər dönəmində bu ad şimala da şamil edilmiş, lakin vahid inzibati qurum yaradılmamışdı. XV-XVII əsrlərdə isə torpaqlarımızda dörd bəylərbəyilik mövcud idi. Əfsuslar olsun ki, Nadirin xəyanətkarcasına öldürülməsi və bundan sonra baş verən hərə-mərəlik nəticəsində Azərbaycan bəylərbəyliyi yenidən parçalandı. Daxildə dağıdıcı qüvvələr üstün oldular, xarici dövlətlər isə qüdrətli Azərbaycan dövlətinin varlığını həzm etmək istəmədilər.

Nadir şah dünya tarixinin adı kimi nadir şəxsiyyətlərindəndir ki, onun irsinin öyrənilməsinə və bu irsdən faydalanmağa bu gün də, gələcəkdə də

ehtiyac duyulacaqdır. Əfsuslar olsun ki, bu dahi şəxsiyyətin həyat və fəaliyyəti çox az öyrənilmişdir. Bu baxımdan, Cahangir müəllimin «Nadir şahı öz yetirməsi sayan bir xalq üçün yalnız bir neçə əsəri ortaya qoymaqla kifayətlənməyi qanəedici hesab etmək olmaz» fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Demək olar ki, bəşər tarixinin əvəzedilməz simalarından biri olan Nadir şah sağlığında olduğu kimi, ölümündən sonrakı dövrlərdə də haqsızlıqlara məruz qalmaqdadır.

İctimai-siyasi xadim, tədqiqatçı, vətənsəvər ziyalı Cahangir Hüseyn Əfşarın bu əsəri Nadir şahın tarixi irsinin öyrənilməsinə dəyərli bir töhvə, həm də ona qarşı haqsızlıqlara bir etirazdır. Bu, həm də Azərbaycan ictimaiyyətinə, ilk növbədə isə tarixçilərə ünvanlanmış bir çağırışdır. Bu baxımdan, əminliklə söyləmək olar ki, Cahangir müəllim əfşarlar nəslinin nümayəndəsi kimi, qarşısına qoyduğu şərəfli missiyanın öhdəsindən layiqincə gəlmişdir.

Bütün yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, Cahangir Hüseyn Əfşarın «Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti» əsərinin çap edilməsini tövsiyə edirəm, müəllifə gələcək elmi-publisistik fəaliyyətində yeni yaradıcılıq uğurları diləyirəm.

Rəsul Hüseynli,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
BDU-nun dosenti
15 fevral 2014

Əlavə 1

P.S. Nadir şah haqqında çoxlu rəvayətlər mövcuddur. Bu rəvayətlərin bəziləri onun haqqında olan kitablarda və xalq deyimlərində bu günə qədər gəlib çıxmışdır. Mən həmin rəvayətləri də bu kitaba əlavə etməklə, bir daha bu tarixi şəxsiyyətin müdrikliyini, hazırcavablığını vurğulamaq istədim. Qoy bu rəvayətlər də tarixdə qalıb yaşasın.

Müəllif

NADİR ŞAH HAQQINDA RƏVAYƏTLƏR¹

Nadir şah Əfşar

1. Məhəmməd şahın sui-qəsdı.

Hindistan şahı Məhəmməd şah Dehlidə Nadir şaha sui-qəsd hazırlayır, onu qonaq dəvət edir. Bir dəstə silahlı adama tapşır ki, məclisdə elə ki, mən əl çaldım, içəri girib Nadiri öldürün. Silahlı dəstə müəyyən olunmuş yerdə məclis qurtaranadək gözləyir. Məhəmməd şahdan səs çıxmır. Məclis qurtarıqdan sonra ondan soruşurlar ki, bəs niyə əl çalmadın? Məhəmməd şah: «Nadirin mərdanə xarici görünüşü, onun əzəməti və nüfuzu məni elə təsir altına aldı ki, heç nə edə bilmədim. Mənə elə gəldi ki, siz içəri girən kimi Nadir məni öldürəcək», – deyə cavab verir.

2. Dinmə, götür.

Nadir şah Dağıstanda vuruşanda pulu olmadığı üçün uzun müddət əsgərlərə maaş verə bilmədi. Onda dəvə dərisindən pul düzəltdirib, üstünə yazdırdı:

«Pust şotor (dəvə dərisi) hökm Nadir, dinmə, götür».

¹Bu rəvayətlər M.H.Qüddusunin «Nadir şah» əsərinin 220-234-cü səhifələrindən götürülmüşdür.

3. Nadirin qüdrəti.

Dehlidə kütləvi qırğından sonra hindli bir qadın bir qutu cəvahir gətirib xahiş edir ki, onu əsgərlərə versinlər. Nadir bunun səbəbini soruşduqda, qadın cavab verir: «Əsgərlər talan ilə məşğul olduğu vaxt, iki əsgər onun evində talan vaxtı cəvahir olan qutunu tapıb, qapağını açıb, içərisində olan cəvahiratı öz aralarında bölmək istədikdə, sənin carçın uca səslə qışqırıb dedi: «Şahın fərmanı ilə qətl və qarət dayandırılmışdır». O iki nəfər tez qalxıb, talandan əl çəkib, qutunu cəvahiri ilə birgə orada qoyub, evdən getdilər. Sənin qüdrətinə və əsgərlərinin intizamlı olmasına mükafat olaraq bu qutunu sizə təqdim edirəm».

4. Nadirin tac bağışlaması.

Nadir şah Hindistanı tutandan sonra Dehlidə qonaqlıq edib, Hindistan şahı Məhəmməd şahı da dəvət etdi. Ziyafətdə Məhəmməd şahın qiymətli cəvahirli papağını götürüb öz başına, öz dəmir nişanlı papağını isə onun başına qoydu. Məhəmməd şah hakimiyyəti ona qaytardığı üçün Hindistanın 250 illik xəzinəsini Nadir şahə bağışladı.

5. Cavab birdir.

Nadir şah Təbrizdə elan etdi: «Hər kəs mənim 3 sualıma cavab versə, ənam verəcəm». Heç kəs qorxusundan irəli gəlmədi. Nəhayət, pul yığdılar, bir qoca kişi pulu alıb gəldi. Öz-özünə dedi ki, onsuz da sabah, ya da o birisi gün öləcəm, hələ pulları uşaqlarıma verim, Allah kərimdir. Gəldi Nadirin hüzuruna, Nadir dedi: «Sənə 3 sualım var, cavab versən, ənam alaçaqsan, verməsən öləcəksən».

Birinci sualım: – Mən böyük adamam, yoxsa Rüstəm?

Kişi dedi: – Sən, çünki Rüstəm Kəyan şahlarının əmrini icra edirdi, sən isə özün əmr verənsən.

Nadir birinci sualın cavabından razı qaldı, ikinci sualını verdi:

– Mən böyük adamam, yoxsa Şah Abbas?

– Sən, – deyə kişi cavab verdi, – Şah Abbasın atası şah idi, o öləndən sonra Abbas şah olmalı idi, amma sənin atan bir kürk tikən kişi idi, heç nəyi yox idi. Sən öz qılıncının gücünə şah olmusan.

Nadir bu cavabdan da razı qalıb, 3-cü sualını verdi:

– Mən şücaətliyəm, ya Əli ibn Əbutalib?

Kişi əsəbiləşib:

– Elə bir qələt elədin ki, dədən də edə bilməzdi, – dedi. Nadir gülüb ona ənam verdi.

6. Nadirin komandirliyi.

Şah Təhmasib öz adamlarından biri ilə Nadirə bir əmr göndərdi ki, icra etsin. Nadir o adama dedi: «Şah Təhmasibə de ki, mən anadan əmr verən doğulmuşam, nəinki icra edən».

7. Əqri və Məqri.

Azançı damda azan verirdi. Nadir soruşdu: – Bu kişi niyə bağırır? Dedilər məqridir (yəni ki, qıraət edir). Nadir elə bildi ki, deyirlər əyridi, dedi: – Onu tərəsi üstə aşağı atın, bilsin ki, məqri nədir. Sonra da dedi ki, əgər onun səsinin camaata və qoyun-quzuya zərəri yoxsa, qoyun nə qədər bağırır bağırınsın.

8. Yelkənli gəmi.

Nadir Dağıstana hücum edərkən gəmi ilə getmək istədi. Soruşdu ki, gəmi nə ilə hərəkət edir? Dedilər yel ilə. O: – Mən özümün və əsgərlərimin ixtiyarını küləyə verə bilmərəm, – deyib quru ilə hərəkət etdi.

9. Darı kisəsi və xoruz.

Türk səfirlərindən biri Nadirin görüşünə gələrkən bir kisə darı gətirib yerə səpdi, guya, bildirmək istəyirdi ki, Osmanlı ordusu darı kimi saysızdır. Nadir göstəriş verdi, bir neçə xoruz gətirdilər. Az müddətdə xoruzlar darını dənledilər.

10. Nadirin hökmü.

Bir qoşun çəkmədə əsgərlər çox piyada gedib bərk yorulmuşdular. Nadirdən bir az dincəlməyi xahiş etdilər. Bu yorğunluqla hücumun baş tutmayacağını bildirdilər. Nadir göstəriş verdi ki, hər kəs 5 batman (təxminən 23 kq) daş götürsün. Nadirin hökmü qəti idi. Əsgərlər daşı da götürüb ləhləyə-ləhləyə gedirdilər. Düşməne yaxınlaşanda əmr etdi ki, daşları atsınlar. Daşları atıb bir qədər yüngülləşdilər. Çətinliklə də olsa, düşməne hücum edib qələbə qazandılar.

11. Nadirin iy bilməsi.

Dərgəzdən dərunqərlilərdən biri (Dərunqərdən Dərgəzə 30 km-dir) hakimin zülmündən İsfahana Nadirin yanına şikayətə getdi. Onu Nadirlə görüşməyə qoymadılar. O, Dərunqərdən bir batman düyü aparmışdı. Düyünü Nadirin aşpazına verdi. Aşpaz axşam o düyüdən Nadir üçün bişirdi. Plovu gətirəndə Nadir düyünün iyində fərqi duyub dərhal soruşdu: – Dərunqərdən gələn var? – Aşpaz dedi: «Bəli, bir nəfər gəlib, düyünü də o

gətiribdir». Nadir düyü gətirəni çağırırdır, şikayətinə baxdı və Dərgəz hakimini işdən çıxartdı.

12. Qadın kişi işinə qarışmamalıdır.

Bir gün Nadirin çox istədiyi bir arvadı ondan xahiş etdi ki, bir işi görməsin. Nadir ona çox kəskin dedi: «Qadınlar mənim işimə qarışmamalıdırlar».

13. Qan iyi.

Ağır bir döyüşdən sonra Nadir Araz qırağında daş üstündə oturub qanlı qılınc qucağında soğanı əzib yeyirdi. Elə oradaca rus səfirini çağırırdır, ona dedi: «İranda olan rus komandalarına de, tezliklə İran şəhərlərini tərk etsinlər. Etməsələr bu qılıncı onlara hücum edib, başlarını vurub, bütün ölümlərini dənizə tullayıb, başlarını da rus imperatoruna göndərəcəyəm». Səfir Nadirin dediklərini rus çarına yazdı. Bildirdi ki, «Nadiri gördüm, üstündən qan iyi gəlir, məsləhətdir ki, ordumuz İrani tərk etsin».

Rus imperatoru rus ordusunun İrandan çıxmasına əmr verdi.

14. Şaha xidmət.

Dehlidə sarayda Məhəmməd şah Nadiri qonaq çağırmışdı. Xidmətçi məclisə qəhvə gətirmişdi. Adəti üzrə qəhvəni Məhəmməd şahın qabağına qoydu. Məhəmməd şah da qəhvəni özü Nadir şahın qabağına qoydu və dedi: «Xidmətçi istədi ki, Nadir şaha şah özü xidmət etsin».

15. Ölkəni nə saxlayar?

Hind şahı Məhəmməd şah Nadirdən soruşdu ki, əmir, ölkəni nə saxlayar? Nadir dedi: «Sabah deyərəm». Sabah qoşun içinə çıxdılar. Nadir Məhəmməd şahı dedi: «Tumanını sal aşağı». Məhəmməd şah təəccüb elədi ki, bu kişi nə deyir? Nadir bir də təkrar etdi: «Tumanını sal aşağı». Məhəmməd şah məəttəl qaldı ki, nə etsin. Nadir üçüncü dəfə deyəndə Məhəmməd şah istər-istəməz tumanını aşağı saldı. Nadir də tumanını aşağı saldı. Məhəmməd şah dedi: «Əlini mənim yançağıma və özünkünə də vur». Məhəmməd şah əlini sürtdü. Tumanlarını yuxarı çəktilər. Nadir soruşdu: «Şah, nə gördün?». O dedi: «Əmir, sənin yançağın padoş, mənimki isə pambıq kimidir».

Nadir dedi: «Şah! Ölkəni belə möhkəm yançaq saxlayar».

16. Qorxunun aradan götürülməsi.

Bir dəfə qoşunla gedəndə gördülər ki, yola bir dəmir boru basdırıblar. Üstünə isə yazıblar «Hər kəs bundan irəli getsə, həlak olar». Bunu Nadirə

xəbər verdilər, dedi borunu çıxarın qoşunun qabağında aparın. Beləliklə, qorxu keçib, getdi.

17. Kiçik qardaş böyük qardaşı incidib.

Nadir şahın ən cəsur sərkərdələrindən biri olan Təhmasib xan Cəlayir bəstə boylu, amma kifayət qədər kök bir adam imiş. Bir dəfə bir çöl qabanı onun üstünə hücum çəkibmiş. Köklüyünə və yaşına görə çeviklik göstərə bilməyən Təhmasib xan çöl qabanının həmləsindən canını çətinliklə qurtara bilibmiş. Bu xəbəri eşidən Nadir xeyli gülmüş və demişdir ki, kiçik qardaş böyük qardaşla oynayarmış, amma kiçik qardaş böyük qardaşı incidib.

18. Qoy minbaşı olsun.

Hindistana yürüş zamanı Nadir şah hind əyanlarından Etimadüddövlə Qəmərəddin xanın 850 xanımdan ibarət hərəmxanaya malik olmasını eşidir. Hərəmxana ənənəsindən əl çəkmiş Nadir şah bu çox gülünc görünür və əmr edir ki, Qəmərəddin xan üçün daha 150 qadın tapılsın. Səbəbini isə belə izah edir ki, qoy onu biryolluq minbaşı çağırınsınlar.

19. Cənnət söhbəti.

Nadir möminlərlə cənnət barədə söhbət edirdi. Mömin şəxs cənnətin möcüzələri və zövqləri barədə danışandan sonra şah soruşdu ki, «cənnətdə müharibə və düşmən üzərində qələbə kimi şeylər varmı?» Möminin mənfəi cavabında Nadir dilləndi: «Bəs onda hansı zövq-səfadan söhbət gedə bilər?».

Nadir şah Əfşarın xəzinəsinin qiymətli əşyalarının bir qismi

Əlavə 2

P.S. Əziz oxucum Sizi yorsam da, bu kiçik əlavəni kitaba daxil etməyi özümə borc bildim.

Ömrümün 2 ilini sərf etdiyim «Azərbaycan Nadir Əfşar» kitabını atamdan mənə miras qalmış bağ evində bitirdim. O bağda ki, burada mənim uşaqlığım, həyatımın çox hissəsi keçib. Kitabı yazıb bitirdikdən sonra mənə elə gəldi ki, çox uzaq bir səfərdən qayıtmışam. Fikirləşdim, kaş atam sağ olaydı və mənim bu kitabımı oxuyub qiymətləndirəydi. Axı, bu istək onun böyük arzusu idi. 2012-ci

ildən nəşrə hazırladığım «Mənim xidməti və siyasi fəaliyyətim» kitabımı çap etdirəndə də atamın «Qalxın! Məhkəmə gəlir» xatirələr kitabını öz kitabımla birlikdə «Ömürdən anlar» adı altında nəşr etdirmişdim. Bir məsələni də vurğulamaq istəyirəm, Nadir şahın müasirlərinin şəhadəti ilə öyrəndiyim fərdi və fiziki xüsusiyyətlərinin çox əlamətləri (boyu, görkəmi, qalın qaşları, geniş alnı, qarayanız sifəti, gur səsi, hazırcavablığı) və başqa xüsusiyyətləri də nəslimizin bəzi nümayəndələrinə, həmçinin atama da xas idi (bəlkə də, bunlar ya təsadüfdən, ya da genetik xüsusiyyətlərdən irəli gələ bilərdi).

Çox düşündükdən sonra xalq arasında bu gün də yaşanan atam Hüseyn Hüseynovun maraqlı söz-söhbətlərinin bir qismini bu kitaba əlavə etdim.

HÜSEYN HÜSEYNOVUN HAQQINDA OLAN DEYİMLƏR

1. Hüseyn Hüseynov universitetdə təhsil alan zaman anası Mileylə onun yanına gəlir. Onlar Bakı kəndlərindən keçərkən neft buruqlarını görə

Mileylə xanım çox təəccüblənir və oğlundan bunların nə olduğunu soruşur. Hüseyin zarafatından qalmayaraq anasına izah edir ki, bu qurğular sənin gəlişinə ehtiram olaraq salam verirlər. Təbii, Mileylə xanım bu zarafatdan xoşhal olur və gələcəkdə bunun neft buruqları olduğunu öyrənir.

2. O, kənddə yaşayarkən qardaşı Kamal yeməxana müdiri işləyirdi. Kənd cavanları bu yeməxanada şərab içib, şərabın təsirinin olmadığını Kamala irad tuturdular. Hüseyin bunları görüb cavanlara deyir ki, bu şərabın səsi sonra çıxacaq. Cavanlar şərabı içib qurtardıqdan sonra ikinci mərtəbədə yerləşən yeməxanadan düşərkən pilləkəndə ayaqları büdrəyib yerə düşmüşdülər. Hüseyin gülərək onlara: «Mən sizə demişdim axı, bunun səsi sonra çıxacaq».

3. Hüseyin BDU-da diplom işini müdafiə edərkən, fakültənin aspirantı İsa Məmmədov Hüseyinə «Cinayətdə iştirakçılıq» barəsində sual verir. Hüseyin özünü itirmədən Vışnskinin (o vaxtı SSRİ baş prokuroru idi) adından bir neçə tutarlı cavab verib, hətta Vışnskinin kitabının 74-cü səhifəsindən sitatlar gətirir. Onu alqışlayırlar və «əla» qiymət verirlər. Müdafiədən sonra İsa Məmmədov Hüseyinə yaxınlaşıb həmin kitabın 44 səhifə olduğunu bildirir. Hüseyin isə özünü itirmədən, mən oxuyanda kitab 74 səhifə idi, deyərək canını qurtarır.

Hakimlik illəri.

4. Göyçay rayonunda hakim işləyərkən rayon MTS-nin müdiri Ağaisa Nəbiyev (O, sonralar uzun illər ərzində «Azərselxoz texnika»nın da rəisi işləmişdi) onunla yaxın dost idi. Bir gün A.Nəbiyevin bir qohumu hər hansısa bir cinayət işlədir və cinayət işi məhkəmə baxışına təhvil verilir. Zərərçəkən tərəf vəsatət qaldırır ki, müqəssirin qohumu A.Nəbiyevdir və o, H.Hüseynov ilə yaxın dostdur və bu səbəbdən bu işə baxmasın. Belə bir vəsatət verilərəkən, H.Hüseynov katibinə üzünü tutub, məhkəmənin kitabxanasından sovet əxlaq kodeksini gətizdirir və kodeksin uyğun bir maddəsini oxumağı tapşırır. Məhkəmə katibi kodeksi açaraq maddəni oxuyur. «İnsan insana dost, qardaş və sirdaşdır». H.Hüseynov bu kəlamı məhkəmə protokoluna saldırır və müttəhim tərəfə izah edir ki, hər bir göyçaylı kimi A. Nəbiyev də mənim dostum, qardaşım, sirdaşımdır. Və beləliklə, vəsatəti ləğv edir və prosesi davam edir.

5. H.Hüseynov dövlət əmlakını mənimsəməklə bağlı məhkəmə prosesi aparır. Müqəssirin anket məlumatlarını oxuyarkən, üzünü ona tutub soruşur.

Sən partiyada üzvüsən? Müqəssir sevincək xeyir cavabını verir (Belə hesab edir ki, bu hal onun işini yüngülləşdirəcək). H.Hüseynov ikinci sualı verir. Bəs Komsomolda olmusanmı? Müqəssir xeyir deyir və daha da sevinir (belə hesab edir ki, yenə də işi çox yüngülləşir). H.Hüseynov isə ona deyir ki, bəs onda sən bu oğurluğu harda öyrənmisən? Bu iş o zaman, hətta Mərkəzi Komitəyə qədər çatdırılır. Və H.Hüseynovu Ali Məhkəməyə çağırıb izahat istəyirlər. H.Hüseynov isə Ali Məhkəmədə ustalıqla deyir ki, partiyada yoxsan, komsomolda yoxsan, amma necə olub ki, səni bu vəzifəyə qoyublar? Və bununla da rəhmətlik öz canını, sözün yaxşı mənasında, partiya cəzasından qurtarır (bunu öz kitabında da vurğulayıb).

6. Zorlama işi ilə bağlı Göyçay rayonunda məhkəmə prosesi gedir. Məlum olur ki, əxlaqsız bir qadın müqəssirin üzərinə şər atıb onu zorlaması barəsində şikayət etmişdir. Məhkəmə prosesində zorlama faktı sübuta yetmir. Həmin qadın müqəssirdən pul tələb etmiş, müqəssirin isə pulu olmadığını görə, pulu verə bilməmiş, bu işdən narazı qalan qadın rayon prokurorluğuna ondan şikayət etmişdir. Məhkəmədə bu məsələlər ortaya çıxır. Hüseynov isə bu yalançı zərərçəkmişə belə bir sual verir. Sən nə qədər pul istədin? Qadın özünü itirib müqəssirin ondan pul almadığına görə şikayətçi olduğunu söyləyir. Təbii ki, burada zorlanma faktı sübut olunmur. H.Hüseynov isə onun yalanını sübut etdiyinə görə «eyib etməz, sən ehsan vermişən», deyib müqəssirə məhkəmə zalında bəraət verir.

7. Göyçay rayonunda 1970-ci illərdə xuliqanlıq hadisələri çox olardı. Həmin dövrdə Sovet İKP Mərkəzi Komitəsinin xuliqanlıq işlərinin baxılması ilə bağlı xüsusi bir qərarı var idi. Belə ağır proseslərdən biri məhkəmə zalında baxılarkən (həmçinin vurğulayıram ki, həmin iş məhkəmə tərəfindən təkmili istintaqa qaytarılmış və axırda rayon prokurorluğu cinayət işini tam əhatə edən müqəssirlərlə birgə rayon məhkəməsinə baxmaq üçün verilmişdi) rayon prokuroru Cabbar Babaşov məhkəmə prosesində işə çıxıb, hansı səbəbdənsə müqəssirlərin yüngül cəzalandırılmasına nail olmaq istəyirdi. Proses gedərkən Gəncə şəhərinə müşavirəyə gedən Ali Məhkəmənin sədri Abdulla İbrahimov, Azərbaycan Mərkəzi Komitəsinin inzibati şöbəsinin müdiri Cəfər Vəliyev və Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi Ənvər Ələkbərov Hüseyn Hüseynovun apardığı proses zalına daxil olurlar. Həmişə olduğu kimi, məhkəmə zalı izdihamlı olur. H.Hüseynov heç bir fasilə vermədən prosesini davam etdirir. Prokuror C.Babaşov yerin-

dən durub, qonaqlara tərəf addımlayır. Onları salamlayıb, söhbət etmək istəyir. H.Hüseynov isə prokurora xəbərdarlıq edir ki, Yoldaş Prokuror! Məhkəmə mədəniyyətini pozma! Prokuror hakimin bu xəbərdarlığını eşidib, pərt olur, yerinə qayıdır. H.Hüseynov məhkəmə prosesini tamamlayır. Fasilə elan edib, qonaqlarla görüşür. Səhəri günü Gəncədə keçirilən hüquq-mühafizə orqanlarının müşavirəsində Cəfər Vəliyev H.Hüseynov tərəfindən aparılan məhkəmə prosesindən danışdı, onu alqışlayır. Hətta bir saat ayaq üstə qaldıqlarını və prokurora olunan xəbərdarlığı da müşavirə iştirakçılarında çatdırır. Xuliqanlıq işlərinin belə ciddi aparılmasını onlara nümunə kimi göstərir.

8. Boşanma işi ilə bağlı Göyçayda məhkəmə prosesi gedir. Sovet dövründə boşanma hallarına rəsmi dövlət ailə siyasəti çox pis idi. Kişi israrla müraciət edir ki, mən həyat yoldaşımdan boşanıram. Amma H.Hüseynov kişiyə vaxt vermək istəyir ki, boşanmasın. Kişi isə fikrindən dönmək istəmir. H.Hüseynov deyir ki, səbəb de görək. Nə üçün boşanırsan?! Kişi burda söz tapmayıb deyir, bu arvad tərləyir (su verir). H.Hüseynov onun iddiasını rədd edir, camaatınkı tozanaq vermir ki, – deyir.

9. Ağdamda Qədir Rüstəmov cavanlıq illərində bir gün sərxoş halda Rayon Partiya Komitəsi qarşısında avtoxuliqanlıq edir. Onu Azərbaycan CM-in xuliqanlıq maddəsi ilə məhkəməyə verirlər. Maddənin sanksiyası iki ildən beş ilədək nəzərdə tutulub. Qədir Rüstəmovun toylarını edəcək toy sahibləri H.Hüseynovdan xahiş edirlər ki, buna cəza vermə, qarşıda toyumuz var, tutulmasın, qoy bizim toyumuzu aparsın (hətta Rayon Partiya Komitəsində bir işçinin də oğlunun toyunu o aparmalıydı). Ağdamın ziyalıları da xahiş edirlər ki, Qədirə həbs verilməsin, ancaq sovet qanunlarında xuliqanlıq maddəsi üzrə həbs məcburi idi. H.Hüseynov çıxılmaz vəziyyətdə qalmamaqdan ötəri hökm oxuyarkən deyir ki, ay ağdamlılar, bu Şahbulaqda (Ağdamın ərazisində), cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkənlər Qədirin səsini eşitmək istəyirlər. Qoy gedib bir iki il də orada oxusun, oradakı muğamsevərlər də Qədirin səsindən feyziyab olsunlar. Beləliklə, bu iş də öz yolunu tapır.

10. Bir gün H.Hüseynovun oğlu barəsində Ədliyyə Nazirliyinə anonim məktub yazırlar. H.Hüseynovun oğlu Cahangir, guya ki, Bakıda yaşadığı binada gündə kabab bişirib üstüdə qonşuları narahat edir. Ədliyyə Nazirliyinin kollegiyasında nazir Eyvaz Məmmədov bu anonim məktubu oxuyur.

H.Hüseynov özünü itirmir, yerindən qalxıb nazirə bildirir ki, yoldaş nazir, yağ ölkədə talonladır, ət tapılmır, tərəvəz məhsulları yoxdur, mənim oğlum nə etməlidir? Tək yaşayır. Əlinə düşən bir tikə azuqəsini manqalda bişirib qidalanır. Bundan qonşular niyə narahat olmalıdırlar ki? Bu məsələyə də kollegiya üzvləri irad tuta bilmirlər. Beləliklə, H.Hüseynov bu anonim məktubdan da yaxasını qurtarır.

11. 60-cı illərdə Respublikanın xalq artisti Rübabə Muradova Göyçay rayonuna konsert verməyə gəlir. Rayonda yeni tikilmiş mədəniyyət evinin açılışı ilə keçirilən bu konsertdə rayon fəalları həyat yoldaşları ilə konsertdə iştirak edirlər. Rübabə xanım oxumağa başlayanda zalda olan Uzun İnkilab ləqəbli (onun da əslü Cənubi Azərbaycanıdan idi) uca səslə, «canını yeyim, ay Rübabə», deyə bir neçə dəfə bu «istəyini» təkrarlayır. Zalda bir pərtləşmə əmələ gəlir. H.Hüseynov sahə müfəttişini yanına dəvət edir. Tapşırıq verir ki, elə ilk tənəffüsdə aparıcıya məlumat versin ki, rayon hakiminin bir qərarı elan olunacaq. Fasilə zamanı Uzun İnkilabın sərxoş olması da müəyyən olunur. H.Hüseynov fasilədə səhnəyə qalxıb Uzun İnkilabı xırda xuliqanlıqda ittiham edərək 15 sutka cəza kəsir və konsert salonundan müvəqqəti saxlanma təcridxanasına göndərir. H.Hüseynovun bu qərarı zalda oturanların hamısının alqışına səbəb olur. Hətta H.Hüseynov öz kitabında göstərir ki, səhəri günü Rübabə xanım onun yanına gəlib, xahiş edir ki, Uzun İnkilabı buraxsınlar, lakin H.Hüseynov izah edir ki, İnkilabın bu hərəkəti ictimai yerdə ədəbsizlik və xuliqanlıqdır. Onun bu əməli bütün konsert iştirakçıları tərəfindən alqışlanmışdır. Ona izah edir ki, əks halda zalda oturanlar sərxoş İnkilabın bu hərəkətindən zalı tərksəydidlər, Rübabə xanımın konserti baş tutmaya bilərdi. Rübabə xanım da bundan razı qalır. Və onlar uzun illər səmimi dostluq edirlər.

12. V.Leninin 1970-ci ildə 100 illiyi ilə bağlı «Lenin yubiley medalı» təsis edilmişdi. Həmin vaxt Mərkəzi Komitə tərəfindən tapşırıq verilmişdi ki, yerlərdə bütün rayon aktivi, fəal zəhmətkeşlər bu medal ilə təltif olunsunlar. Göyçay Rayon İcraiyyə Komitəsi həmin şəxsləri təltif edirdi. Rayonunun XDS sədri İbad Beydullayev öz şəxsiqərəzçiliyindən Rayon xalq hakimi H.Hüseynovu və milis rəisi Şəmsəddin Hüseynovu bu medallarla təltif etmir. Təbii, bu hal Beydullayevin özündən razılığında irəli gəlirdi. H.Hüseynov Rayon milis şöbəsinin rəisi ilə «Lenin yubiley medalı» ilə təltif olunanların siyahısını götürürlər. Məlum olur ki, bunlardan 8 nəfəri

məhkum edilmiş şəxslərdir. Hətta rayon DTK-nın nümayəndəsi Oktay Mansurov rayon milisinə məlumat verir ki, həmin adamlardan 2-si yeməxanada sərxoş olaraq medalı döşlərindən çıxarıb, camaatın içində Leninin əksinin üzünə tükürmüş və hətta «bunun yerinə bizə bir araq verərsinizmi?» – deyə medalı yeməxana işçilərinin üstünə atmışlar. Bu barədə də rayon milisində protokol tərtib edilir. H.Hüseynov tərəfindən isə həmin medal alan şəxslər xırda xuliqanlıq işi əsasında 15 sutka cəzalandırılır. Bu barədə H.Hüseynov Rayon Partiya Komitəsinə yazılı məlumat verir. O zaman üçün bu çox xoşagəlməz hadisə idi. Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi Əli Quliyev RİK-nin sədrini cəzalandırır, hakimə və rəisə medal verilməsini təmin edir.

13. H.Hüseynov İsmayılı rayonunda yenicə işə başlayan dövrlərdə rayonda ad çıxartmış, bütün rayon aktivini təngə gətirmiş, hətta şantaj edərək hamıdan pul tələb edən bir nəfər onun da kabinetinə gəlir. Bildirir ki, səndən əvvəlki hakim mənə hər ay 50 manat pul verirdi. Sən də həmin pulu mənə verməlisən. H.Hüseynov ondan soruşur ki, bu nə puldur? Həmin şəxs cavab verir ki, bəs mən də dolanmalıyam axı... H.Hüseynov ona cavab verir ki, səhər əməkhaqqı alacağam, gəl, apar. Həmin adam razı halda çıxıb gedir. H.Hüseynov onun kimliyi haqqında məhkəmə katibindən ətraflı məlumat alır. Onun sərxoşluqla, əyyaşlıqla məşğul olduğunu, heç bir yerdə işləməyib, bütün rayon aktivindən yerli-yersiz pul tələb etməsi haqqında məlumat əldə edir. Səhəri gün rayon sahə müfəttişini də yanına dəvət edir. Saat 10-da həmin şəxs kabinetinə daxil olduqda sahə müfəttişini də içəri dəvət edir. İsgəndərin sərxoş halda ondan pul tələb etdiyini bildirir. Sahə müfəttişi onun haqqında protokol tərtib edir və İsgəndərə 15 sutka pullu KPZ-yə saldırmaqla, o dövr üçün 15 manat da cərimə kəsilir. Bundan sonra bir daha həmin şəxsin kimdənsə yerli-yersiz pul tələb etməsi təkrar olunmur.

14. İsmayılıda işləyərkən, sonralar respublikanın baş prokuroru olmuş İsmət Qayıbov da orada prokuror vəzifəsində çalışıb. Onlar çox səmimi olurlar. Bir gün H.Hüseynov yağışlı havada maşınla işə gedərkən, yolda İsmət Qayıbovun oğlu İsmayılın dərəcə getdiyini görüb, maşını saxlatdırıb, İsmayıla deyib ki, gəl otur səni də məktəbə qədər aparaq. İsmayılın da həmin vaxt 10 yaşı olubmuş. H.Hüseynov yolda İsmayıldan soruşub ki, sən böyüyəndə nə olacaqsan? İsmayıl da rus məktəbində oxuduğuna görə

cavab verib ki, «tolka prokuror». H.Hüseynov gülərək deyib ki, sənin əminlə bir müddət Göyçay rayonunda işləmişəm (Sabir Qayıbovla). Atanla bu gün İsmayılıda işləyirik. Prokuror ol, səninlə də, Allah qoysa, bir müddət işləyəcəm.

15. Şamaxı rayonunda hakim işləyərkən H.Hüseynov bazar günü səhər tezdən hava almaq üçün Pirqulu istiqamətində gedərkən Rayon Partiya Komitəsinin iki nəfər işçisinin qaçdıqlarını görüb, avtomobilini saxlatdırıb, onların hara qaçması ilə maraqlanır. Həmin Vidadi adlı işçi uzun ömürlü olmaq üçün qaçdıqlarını H.Hüseynova izah edir. H.Hüseynov isə gülərək: «Dovşandan çox qaçan yoxdur, onun isə ömrü çox az olur» deyərək onları avtomobilə əyləşdirib, Pirquluya özü ilə xaş yeməyə aparır.

16. 2007-ci ilin yanvar ayında H.Hüseynov xəstələnərək (böyrək çatışmazlığı) yatağa düşür. Onun dostları (təqaüddə olan prokurorlar – Kazım Süleymanov, Yusif Quliyev, istifadə olan hərbi komissarlar – Aydın Həsənov, Faiq Bağırov və başqaları) ona baş çəkmək üçün xəstəxanaya yanına gəlirlər. Hüseynov onlara üzünü tutub, öz zarafatından qalmayaraq deyir: «Mən artıq gedirəm, ancaq gedən kimi cənab Əzraildən vəzifə alacağam. Siz tələsməyin. Siz gələndə kimi hamınızı orada vəzifə ilə təmin edəcəyəm». Bu onun ömrünün son günlərində dostları ilə etdiyi zarafatı idi.

17. Bir gün SSRİ Ali Məhkəməsinin sədri Qorkin Azərbaycanda SSRİ Məhkəməsinin yaranmasının 40-cı ildönümü ilə bağlı respublikaya gəlir. Azərbaycan Ali Məhkəməsinin sədri Abdulla İbrahimov bu təntənənin keçirilməsinin mənzərəli İsmayılı rayonunda da qeyd olunmasını H.Hüseynova tapşırır. Qonaqlar – Ermənistan, Gürcüstan Ali məhkəmələrinin sədr-ləri, Mərkəzi Komitə aparatının inzibati orqanlar şöbəsinin müdiri İsmayılı məhkəməsində səyyar işlərlə tanış olurlar. Nahar fasiləsi zamanı H.Hüseynov Talistan meşəsində qonaqlara geniş bir ziyafət masası hazırlatdırır. Masada təbii ki, bütün yeməklərlə yanaşı, Gədəbəy kartofunun da sovutmasını və kababını bişirtirir. Qonaqlara bal ilə kartofun yeyilməsini təklif edir. O, gədəbəyli olmasını və kartofun bu formada yeyilməsini bildirir. Qonaqlar bütün naz-neməti bir yana qoyub, Gədəbəy kartofunun bal ilə yeyilməsini birinci dəfə gördüklərini və çox ləzzət etdiyini bildirirlər.

18. Ali Məhkəmənin sədri Abdulla İbrahimov Ağdaş rayonunda milis işçisinin qətlə ilə bağlı olan prosesi özü aparacağını bildirir. Bütün respub-

likanın rayon hakimlərini Ağdaş mədəniyyət evində gedən prosesə dəvət edir. Proses vaxtı hakimlərə kimin irad və nə təklifi varsa, bu barədə qeyd edib, prosesin yekununda ümumi iclasda bildirməyini onlardan tələb edir. Proses yekunlaşır. Həmin müqəssirə məhkəmə prosesində güllələnmə cəzası təyin olunur. Prosesdən sonra A.İbrahimov hakimlərə verdiyi tapşırığı onlardan ümumi iclasda soruşur. Bütün hakimlər təbii ki, sədrin apardığı prosesi tərifləyib, heç bir nöqsanın olmadığını göstərirlər. H.Hüseynov isə apardığı qeydləri və özünün makinada çap etdirdiyi məhkəmə protokolunu Abdulla İbrahimova təqdim edir və prosesin gedişində olan qüsurları bildirir. Həmçinin göstərir ki, Abdulla müəllim, siz hökmü oxuyarkən, əlləriniz vərəqlə bir yerdə titrəyirdi. Bu hal müqəssirdə və onun vəkillərində belə bir hiss yarada bilər ki, hökm hakimlər tərəfindən ədalətli verilməmişdir. Bunların gələcəkdə şikayət verməsinə əsas yarada bilər. Abdulla İbrahimov H.Hüseynovun dediklərini qəbul edir, məhkəmə protokolunu dəyişdirib, H.Hüseynovun yazdığı kimi əvəzlənməsini göstəriş verir və bir daha müşavirədə göstərir ki, «Hüseyn, sən əsl hakimsən! Və mən də məhz buna görə səni hər yerdə tərifləyirəm». Əllərinin əsməsi haqqında isə üzünü H.Hüseynova tutub deyir, səni doğan ana mənə doğan ana deyil. Mənim əllərimin əsməsi isə təbii ki, genetik xüsusiyyətimdən gələ bilər. O, bir daha H.Hüseynovun bu təklifini də hakimlərin diqqətinə çatdırır.

19. Hüseyn Hüseynov oğlu Cahangir II çağırış Milli Məclisin üzvü seçildikdə Heydər Əliyevin may ayının 10-da anadan olduğu günü və oğlu Cahangirin aprel ayının 10-dakı ad günlərini təmtəraqla öz «Zeytun» ticarət mərkəzində və Maştağadakı bağ evində keçirərdi. Həmin məclislərə Milli Məclisin üzvləri – Sirius Təbrizli, Eldar İbrahimov, Şahlar Əsgərov, Hadı Rəcəbli, Həsən Mirzəyev, Fəzail Ağamalı, Zəlimxan Yaqub, Novruz Quliyev, Eldar Qəhrəmanov, Miri Qənbərov və başqaları, həmçinin 1945-1950 və 1952-1957-ci illərdə universitetdə birgə oxuduğu tələbə yoldaşlarını, tanınmış ziyalıları – akademik Ziyad Səmədzadəni, İzzət Rüstəmovu, professor Cəmil Əhmədovu, Prezidentin fəxri təqaüdçüsü Kamran Hüseynovu və bir sıra başqa nüfuzlu şəxsləri məclisinə toplamaqla hələ Heydər Əliyevin sağlığında İlham Əliyevin gələcək siyasi fəaliyyətini dəstəkləyib, deputatlara və həmin ziyalılara İlham Əliyevə dəstək olmağı,

onun prezidentliyə gəlməsi üçün mübarizə aparmağı tövsiyə edirdi. Hətta bəziləri ona irad tutduqda ki, Heydər Əliyevin bu işlərdən xəbəri olsa, bəlkə, narahatçılıq keçirər, dedikdə, o, üzünü məclisdəkilərə tutub, birmənalı deyirdi ki, hər bir insan həyatda öz yerini layiqli namizədə verməyi bacarmalıdır. Heydər Əliyevin oğlu İlham Əliyev onun layiqli sələfi və davamçısıdır.

20. 2 sentyabr 2013-cü ildə «Ədalət» qəzetinin müxbiri Məzahir Əhmədov «Səndən nə əcəb?» başlığı məqaləsində Göyçay rayonunda hakim işləyən H.Hüseynovun bir məhkəmə baxışından söhbət açaraq yazır. «Tarix və ictimaiyyət fənlərindən dərs deyən Səfa Məmmədov özünün Sovet idarə üsuluna qarşı tənqidləri ilə tanınırdı. Təhsildən, millətin dolanışığından, ticarətdəki özbaşnalıqdan, təsərrüfat sahələrindəki qanunsuzluqlardan və başqa neqativ hallardan ictimai yerlərdə çıxışlar edir və ətrafındakıları da cəsəətli olmağa səsləyirdi. Hətta rayon rəhbərliyinə də tez-tez iradlar tutardı. O dövrə xas olan bir ustalıqla rayon rəhbərliyi onu rayondakı kalxozların birinə sədr göndərir. Səfa müəllim kalxozda işləyərkən rayon icraiyyə komitəsinin sədri ona iradlar tutub, hətta iclasda təhqir də edir, Səfa müəllim də öz növbəsində icraiyyə komitəsinin sədrinin üstünə stul çəkərək onun «cavabını verir». Onun bu hərəkəti qərəzli xuliqanlıq maddəsi ilə tövsüf olunub məhkəməyə göndərilir. Bu məhkəmə zamanında da Hüseyn Hüseynov məharətlə Səfa müəllimin işinə baxaraq ona 3 il 6 ay həbs cəzası verir. Səfa müəllim isə heç kimin gözləmədiyi halda əl çalaraq H.Hüseynovun qərarını alqışlayır və bir daha belə hərəkətlərə yol verməyəcəyinə söz verir.

21. Hüseyn Hüseynov öz kitabının son sözündə «Mən cənnəti də, cəhənnəmi də bu dünyada görmüşəm. Cənnətin və cəhənnəmin xeyrini və şərini də yaşamışam. Allahdan arzum budur ki, sülh içində yeni bir dünya yaransın. Müharibələr, silahlar, hidrogen, atom bombaları, dövlətlərin bir-birinin daxili işlərinə qarışması, kütləvi qırğın, diktatura qurub, hökmranlıq etmək kimi hallara son qoyulsun. Elə bir dünya arzulayıram ki, orada dinlər, insanlar, dövlətlər bərabər olsun. Yoxsulluğa son qoyulsun. Müharibələr dayandırılınsın» yazaraq bunun yolunu demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında görürdü və hamını da bu yola çağırırdı!

* * *

Hüseyn Hüseynov 2003-cü ildə öz sağ qalan tələbə yoldaşları ilə Heydər Əliyevin 80 illiyi ilə bağlı onun tədbirinin keçirilməsini çox səbirsizliklə gözləyirdilər (1998-ci ildə 75 illiyində Ulu Öndər Heydər Əliyev 80 illik yubiley tədbirinin onlarla birlikdə keçirilməsini öz tələbə yoldaşlarına vəd etmişdi). Lakin onun səhhətində yaranan problemlər bu ad gününün keçirilməsinin vacibliyini təxirə salırdı. 2003-cü il noyabr ayının 7-də Hüseyn Hüseynovun da 80 illiyi yaxınlaşırdı. H.Hüseynov bu tədbirin ABŞ-ın Klivlent xəstəxanasında yatan Heydər Əliyevin anılması şərəfinə keçirilməsini istədi. Bununla bağlı 8-ci km.-də «Sarı gəlin» şadlıq evində təmtəraqlı böyük bir məclis keçirdi. Məclisə respublikanın 200-yə yaxın ağsaqqalı, siyahisi xadimləri dəvət olunmuşdu. Məclisə Milli Məclisin deputatları, Heydər Əliyevin tələbə və məktəb yoldaşları, Respublikamızın siyasi-ictimai həyatında fəal iştirak edənlər, müharibə veteranları və bir sıra başqa elm xadimləri dəvət olunmuşdu. Həmin təntənəli anda da H.Hüseynov müraciət edib, Heydər Əliyevin adının əbədiləşdirilməsi üçün Prezident İlham Əliyevə, Milli Məclisin üzvlərinə müraciət qəbul olunmasını xahiş etdi. Bu müraciət həmin toplantıda qəbul olunub Klivlendə – Heydər Əliyevə və eləcə də cənab Prezident İlham Əliyevə, Milli Məclisə göndərildi. Bu müraciət «Ömürdən anlar» kitabında qeyd olunduğuna görə təbii ki, onu bura əlavə etməyi artıq hesab edirəm.

H.Hüseynovun qələmə aldığı «Qalxın! Məhkəmə gəlir» əsərində bu hadisələr yer almışdır.

Bakı, aprel, 2014

Müəllif Cahangir Hüseyn Əfşarın övladları və nəvələri. 2014

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi. I c. Bakı, 1961, səh. 339-340.
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Bakı, 1994; Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı, 1996; Azərbaycan tarixi; 7 cildə, III c., Bakı, 1999.
3. ASE. c. VII. Bakı, «Azərnəşr»
4. Ağasıoğlu. Etrusk-Türk Bağı. Bakı, 2001.
5. N.Pavlenko. I Pyotr. Bakı, 1991.
6. Türk xanları və sultanları. İstanbul, 2001.
7. Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası. Tarix. Bakı, 2013.
8. Tahirzadə Ə. Nadir şah Əfşar. Bakı, 2002.
9. Belyayev. Müsəlman təriqətləri. Bakı, 1966.
10. Ənvər Çingizoğlu. Sərab xanlığı. Bakı, 2013.
11. Ramiz Məsimov. Allahyar bəy Zülqədər. Bakı, 2008.
12. Yəsai Həsən Cəlalyan. Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722-ci illər). Ruscadan çevirəni H.Dayıyev və V.Musayev. Ön sözün müəllifi Z.M.Bünyadov. Bakı, 1992, səh. 20-21.
13. Yunus Oğuz. Nadir şah. Bakı, 2008.
14. Yunus Oğuz, Bəxtiyar Tuncay. Türkün gizli tarixi. Bakı, 2009.
15. Lokkart L. Nadir şah. Bakı, 2013.
16. Oqtay Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 2007.
17. Sara Aşurbəyli. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 2006.
18. Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, 2006.
19. Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. Bakı, 2006.
20. Con Men. Çingiz xan. Bakı, 2010.
21. Cəsur Qurbanov. Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas. Bakı, 2011.
22. İslam ensiklopediyası. İstanbul, 1988.
23. Mustəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı, 1967.

24. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı, 2006.
25. Mehman Süleymanov. Nadir Şah. Tehran, 2010.
26. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002.
27. Molla Məhəmməd-əl Cari. Car salnamələri. Ərəbcədən tərcümə, giriş, şərhlər və qeydlər S.Süleymanovanındır. Bakı, 1997.
28. Mxitar Qoş. Alban səlnaməsi. Bakı, 2006.
29. Quliyev Ə.N. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tarixindən XV-XVIII əsrlər. Bakı, 1958.
30. Qüddusi M.H. Nadir şah. Tərcümə və ön sözün müəllifi M.Ə.Müsəddiq. Bakı, 1999.
31. Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 2007.
32. Kurt David. Çingiz xan. Bakı, 2008.
33. Göyalp Z. Turkcülüyün əsasları. Bakı, 1991.
34. Hüseynov Ə.İ. Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə. Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya. Bakı, 2009.
35. Hüseynbala Mirələmov. Sonuncu fateh. Bakı, 2012.
36. Fuad Əliyev, Mirabdulla Əliyev. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 2007.
37. Firudin Ağaşoğlu. «Daş Baba», «Türkün daş yaddaşı». Bakı, 2013.
38. Jan Gevr. Хасə şah. Bakı, 1992.

Rus dilində

39. Бакиханов А.К. Глюстан-и Ирам. Баку, 1991.
40. Арунова М.Р. Ашрафян К.З. Государства Надир шаха Афшара. Москва, 1958.
41. Абдурахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в. Баку, 1964.
42. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1965.
43. Алиев Ф.М. Антииранские вступления и борьба против Турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1975.
44. Абраам Ереванци. История войн 1721-1736 гг. Ереван, 1939; Ар-

мянская анонимная хроника 1722-1736 гг. перевод и примечания З.М.Бунятова. Баку, 1988.

45. Авраам Кретацци. Повествование. Перевод. Н.К. Корганяна. Ереван, 1973.

46. Амирбекова Н. Вопросы военной истории Азербайджана в период ханства. Баку, 2004.

47. Новосельцев А.П. Из истории классовой борьбы в Азербайджане и восточной Армении в XVII-XVIII // АН Исторические записки, 1960, №67, Освободительная борьба Закавказья в XVIII веке // Вопросы Истории АН СССР, 1972, № 5.

48. Новая История Ирана. Хрестоматия. Москва; Наука, 1988. стр. 30.

49. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград, 1949.

50. Тер-Аветисян С. Походы Тамас-кули-хана (Надир шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци. Тифлис, 1932.

51. Тер-Мкртчян Л.Х. Армения под властью Надир шаха. Москва, 1963.

52. Тибилиская Коллекция. I с., səh. 169-170.

53. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.

54. Локкарт Л. Надир шах. Критическое исследование на основе первоисточников (Лондон, 1938). Перевод с английского Н.Р. Гезаловой. Баку, 2004.

55. Лерх Иоганн Якоб. Извлечение из дневника. Путешествия доктора И.Я.Лерха (I путешествие) АМЕА ТИЕА, инв. 487.

56. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVIII веках. Москва, 1958;

57. Мамедова Г.Н. Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII века). Баку, 1989.

58. Миклухо-Маклай Н.Д. Записки С.Аврамова об Иране как исторический источник // Ученые записки ЛГУ, 1952, № 128.

59. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. Москва, 1966.

60. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв. Баку, 1993.

61. Гусейнов Ш.С. Последствия налоговой политики шаха Султан Гусейна и Надир шаха для экономики Азербайджана // Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1961, №4.
62. Беляев Е.А. Иран в средние века. Москва, 1941, стр.21.
63. Басфорт. Мусульманская династия. Москва, 1971.
64. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Т.І, СПб., 1869, Т. III, СПб, 1869.
65. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии (закрывающая в себе описание Персидской войны с 1722 по 1734-й год). Перевод с французского А.Корниловича. Т.ІХ, часть II, СПб, 1823.
66. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети, XVIII в. Баку, 1993.
67. Петросиди Саргис Гиланенц. Дневник осады Исфагана афганцами веденный Петросом ди Саргис Гиланенц в 1722 и 1723 годах. Перевод и объяснения К.Патканова. СПб, 1870 введения стр. 6.
68. История о Персидском шахе Тахмась-кули-хане. Перевод с французского С.Решетова. СПб, 1762.
69. История о Персидском шахе. Стр. 139-141.
70. Юнусова Л.Н. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века. Баку, 1988.
71. Кишмишев С.Р. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889.
72. Ханвей Дж. Исторический очерк британской торговли на Каспийском море. Часть II, 1762. перевод Л.М.Кирякова. АМЕА ТИЕА, инв. 3678.
73. Сведения о втором путешествии в Персию совершенном в 1745-1747гг. перевод Абезгауз. АМЕА ТИЕА, инв. 490.
74. Смирнов Н.А. Очерк истории изучения ислама СССР. Москва, 1954.

Fars dilində

75. Astrabadi Mirzə Mehdi xan. Tarix-e Cahanqoşa-ye Nader-i. Tehran, 1368.
76. Vəyani X. Tarix-e nezom-ye İran. Dövrə-ye Səfəviyyə. Tehran, 1353.
77. Nomayun A.T., Təhəvvolat-e qanun dər tarix-e moaser-e İran, Tehran, 1376.

78. Səbani P. Tarix-e ictimai İran dər əsr-e Əfsariyyə. Tehran, 1371.
79. Sennani Panah. Nadir şah. Tehran, 1368.
80. Semnani Təbabi. Nadir şah. Tehran, 1375.
81. Sayks P. Tarix-e İran, c. II. Tehran, 1381.
82. Moqtəder Q. Nəbərda-ye bozorg-e Nader şah. Tehran, 1383.
83. Mərvi Məhəmməd Kazım. «Aləm Ara-ye Naderi» I cild. Giriş, səh.20.
«Tarixi-ələm ara-ye Naderi». III cildə. Tehran, 1371 (h).
84. Ruzanlı C. Tarix-e-Nəzami-ye İran. Tehran, 1315.
85. Riyahi M.Ə. «Aləm Ara-ye Naderi»yə əsərinə müqəddimə. Tehran, 1358.
86. Flober Uilyam. Hokumət-e Nader şah. Tehran, 1368.
87. Sərdəvər Ə. Tarix-e nezami və siyasi-ye douran-e Nader şah Əfşar.
I cild. Tehran, 1378.
88. Tehrani M.Ş. Tarix-e Nader şahi Nadirname. Tehran, 1348.

Mündəricat

Ulu tarixə söykənən ömür (<i>İlham Həsənov</i>)	5
Giriş	10
I Fəsil	
Tarixçilər Nadir şah haqqında	
1.1. Nadir şahın tarixinə bir baxış	16
II Fəsil	
Nadirin soy-kökü, fiziki-fərdi xüsusiyyətləri və şahlığa qədər olan dövrü	
2.1. Nadirin soy-kökü	32
2.2. Nadir şah Əfşarın fiziki, fərdi xüsusiyyətləri	39
2.3. Nadirin şahlığa qədər olan dövrü	55
III Fəsil	
Muğan qurultayı Nadirin şah elan olunması.	
Dini islahat cəhdləri və xarici dövlətlərlə əlaqəsi	
3.1. Muğan qurultayı və Nadirin şah elan edilməsi	64
3.2. Nadir şahın dini islahat cəhdləri. Nəcəfdə Məzhəbi məclis	69
3.3. Nadir Əfşar dövlətinin xarici ölkələrlə əlaqəsi	80
IV Fəsil	
Nadir şahın hərbi yürüşləri, ordu və donanma quruculuğu	
4.1. Nadir şahın hərbi yürüşləri	92
4.2. Nadir şahın ordu quruculuğu	112
4.3. Nadir şah Əfşar hərbi-dəniz qüvvələri	141
V Fəsil	
Nadir şahın həyatına sui-qəsdlər və qətlə yetirilməsi, Əfşar dövlətinin süqutu, Nadir şahın xanədanı və şəcərəsinin davamçıları	
5.1. Nadir şahın həyatına sui-qəsdlər və qətlə yetirilməsi	154
5.2. Nadir Əfşar dövlətinin süqutu	164
5.3. Nadir şahın xanədanı və şəcərəsinin davamçıları	174

Xüsusi hissə. I. Nadir şah və azərbaycançılıq	187
II. Türk dövlət qurumlarının tarixinə ekskurs (qısa bir baxış)	201
Nəticə	213
Rəylər	220
Əlavə 1	
Nadir şah haqqında rəvayətlər	230
Əlavə 2	
Hüseyn Hüseynovun haqqında olan deyimlər	236
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	248

Cahangir Hüseyn Əfşar
(Hüseynov Cahangir Hüseyn oğlu)

Azərbaycan Nadir Əfşar Dövləti

Bakı-2014

Bədi tərribatçı: *Təhmasib*
Korrektor: *Natavan Nəbatiqızı*
Kompyutor tərribatçısı: *Mətanət Əliqızı*

Çapa imzalanmışdır 22.04.2014.
Formatı 70x100 1/16
Ofset çapı. Fziki çap vərəqi 16 ç.v.
Sifariş №
Tiraj 500

Qiyməti müqavilə ilə